

ISSN 2523-4285

МІЖ БУТОМ І ДНІПРОМ

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск VII-VIII

Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник Центральної України

Випуск VII / VIII' 2017

УДК 908 (477.65)

«Між Бугом і Дніпром.

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Свідомо про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
від 02.12.14 серія КГ №842/418 Р)

Засновники:

Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області

Випуск VII / VIII' 2017
рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол № 13 від 27. 11. 2017 року)

Головний редактор
Олег Бабенко

Виходить два рази на рік

ISSN 2523-4285

З М І С Т М Е М О R I A

Анатолій Новиков
Тасмниці родини Кропивницьких.....5

С П А Д Щ И Н А

Віктор Голобородько
Історіографія північно-східного
Задніпров'я з найдавніших часів до
першої чверті XXI століття: пошук
краєзнавчої істини.....13
Федір Шепель
Петро Покаржевський: Спогади
(Нотатки художника).....26

Д О К У М Е Н Т У М

Вадим Колечкін
Канізьке повстання 1918 р. у
документах Державного архіву
Кіровоградської області.....35
Сергій Зеленський
Реабілітація як спосіб забезпечення
справедливості у сфері кримінального
судочинства.....45
Віктор Білоус
Доля інженера Варавіна як окремий
приклад кримінального переслідування
представників інтелігенції.....52

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та редколегії;

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ;

Базака Р.В., к.н. з соц. комунікац., пров. н.с. ДАКО, член НСКУ;

Білоус В.Б., к.філол.н., пров. н.с. ДАКО, член НСКУ;

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м.Київ);

Гребньова В.Т., к. філол. н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А.І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац. культури України;

Животовська В.Г., директор департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації, голова ГО «Кіровоградська регіональна бібліотечна асоціація»;

Зеленський С.М., к.юр.н., доц., доц. Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету, член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців» (ГО «КОСК»);

Козир І.А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Колечкін В.П., к.і.н., гол. археограф ДАКО, член НСКУ

Левченко Л.Л., д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської об-

Олег Бабенко, Іван Петренко

Дантові кола Миколи Смоленчука (за документами ДАКО).....59

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Микола Гаращенко

Село Комишувате Новоукраїнського району (Краєзнавча розвідка).....69

Ольга Голованова

До історії одного села: Злинка в нарисах та віршованих розповідях Андрія Дуженка.....78

CONFERENTIA

Віктор Голобородько

Історія краю через історичні постаті і створення образів. Нотатки з традиційної науково-краєзнавчої конференції.....87

Людмила Сікорак

Софія Русова як просвітитель, громадський діяч, педагог (Погляд з нагоди 160-річчя від дня народження).....91

Олексій Окулов

Український фольклорист-музикознавець Андрій Грабенко.....97

Роман Базака

Внесок Михайла Завадського у розвиток видавничої справи та освіти краю.....104

Олег Бабенко

Володимир Винниченко у документах ДАКО.....110

Юрій Васютинський

Політичний портрет Олександра Яковича Шульгина.....115

Андрій Надєждін

Дон Кіхот з українського степу: сторінки життя та творчості Олександра Осмьоркіна (До 125-річчя з дня народження художника і педагога)...128

Оксана Лутай

Чорноліський отаман Микола Кібець-Бондаренко.....137

Іван Петренко

Штрихи до біографії почесного громадянина Олександрії Іллі Діброви.....143

ласті, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Мазур В.Є., к.с.-г.н., член ГО «КОСК»;

Михида С.П., д.філол.н., проф., про-реktor з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічно-го університету імені Володи-мира Винниченка, член НСПУ;

Новиков А.О., д.філол.н., проф., зав. кафедрою української мови, літерату-ри та методики навчання Глухівського національного педагогічного універси-тету імені Олександра Довженка. ;

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафе-дрою гуманітарних наук та докумен-тознавства Кіровоградського національного технічного університе-ту, член НСКУ;

Панченко В.Є., д.філол.н., проф., засл. діяч науки і техніки України, член НСПУ (м. Київ);

Петренко І.Д., гол. архівіст ДАКО, засл. прац. культури України, член НСКУ;

Радченко О. М., к.і.н., доц. кафедри туризму і готельно-ресторанної спра-ви Черкаського національного універ-ситету імені Богдана Хмельницького;

Резнік В.В., к.політичних н., член ГО «КОСК»;

Ткаченко Т.О., директор Кірово-градського обласного художнього му-зею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права Центра-льноукраїнського державного педа-гогічного університету імені Володи-мира Винниченка;

Щербатюк В.М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної ор-ганізації «Витоки» НСКУ;

Леонід Багацький

Ігор Тамм: між шахтою і водневою бомбою.....151

Микола Садовий,

Олена Трифонова

Ігор Тамм: життєвий подвиг.....164

Зінаїда Шевченко

Майстер музичних інструментів (Іван Гладилін).....173

Лариса Гайда

Популяризація життя й педагогічної діяльності Василя Сухомлинського: музейні аспекти.....177

Світлана Щербина

Слово про вчителя (Педагог-новатор, послідовник Василя Сухомлинського Сергій Максютін).....186

Олена Устюжаніна

Життя, віддане школі (Василь Нога).191

Сергій Колісінченко

Людина-легенда (Євген Березняк).....196

Сергій Гайдук

«Нитка я, що міцно їх зв'язала...»

(Пам'яті В. Соколова і с.Табурища)..205

Богдана Бабенко

У небуття, та не в забуття (Із деяких спостережень над творчістю Миколи Смоленчука).....209

Віра Мар'янова

Закоханий у рідний край (Дмитро Проскаченко).....220

Вікторія Безверха

Археологічні розкопки
Нінель Бокій на Кіровоградщині (1966 – 1978 рр.).....229

Олена Устюжаніна

Жіноче обличчя війни: жінки
Добровеличківщини у Другій світовій війні.....235

Ольга Божко

Внесок видатних лікарів Олександрії в медичну справу України.....241

ЕХРЕДІТІО

Лариса Гайда

Музеї Кіровоградщини – дітям!.....250

Яковенко В.С., к.пед.н., член ГО «КОСК».

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О., голова редколегії (гол. редактор);

Білоус В.Б., к.філол.н., пров. н. с. ДАКО, член НСКУ (заст. гол. редактора);

Базака Р.В., к.н. з соц. комунікац., пров. н.с. ДАКО, член НСКУ (відп.секретар);

Гончарова Т.В., начальник відділу археографії та використання документів ДАКО, член НСКУ (перший заст. гол. редактора);

Животовська В.Г., директор департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації, голова ГО «Кіровоградська регіональна бібліотечна асоціація»;

Колечкін В.П., к.і.н., гол. археограф ДАКО, член НСКУ (наук. редактор);

Петренко І.Д., головний архівіст ДАКО, засл. працівник культури України, почесний краєзнавець України, член НСКУ;

Шевченко Б.Л., зав. наук. редакцією КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ;

Янчуков С.М., почесний краєзнавець України, член НСКУ (редактор)

Адреса редакції:
вул. Академіка Корольова, 3
м.Кропивницький
25031
Тел.: (0522) 37 31 10

Валентина Гребень

Архітектурна спадщина Якова Пауценка як складова історико-культурного образу міста.....256

Віра Зінченко

Місто дитинства
Арсенія Тарковського.....264

Василь Левицький

Театральне місто
(Екскурсія з елементами вистави
«Дай серцю і розуму волю,
або ж Доки житиме театр,
сонце буде над нами»).....270

Відповідальність за достовірність цифрового матеріалу, фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв підприємств, організацій, установ та іншої інформації несуть автори публікацій. Висловлені у цих публікаціях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

© Кіровоградська обласна організація НСКУ, ДАКО, 2017

© Оригінал-макет: Центрально-Українське видавництво, 2017

МЕМОРІА

Анатолій Новиков

ТАЄМНИЦІ РОДИНИ КРОПИВНИЦЬКИХ

У статті висвітлюються окремі затемнені моменти, пов'язані з дворянством родини Кропивницьких, походженням батьків письменника, датою його народження, вихованням у дитячі роки, які до певної міри нагадують сирітство Тараса Шевченка. Акцентується на тому, що ці епізоди знайшли відображення у драматургії митця.

Ключові слова: *родовід Марка Кропивницького, дворянське походження, дитячі роки, напівсирота, кріпаки.*

Some of formerly covert moments, related to the nobility status of the Kropyvnytskys, the origin of the writer's parents, the date of his birth, his upbringing in childhood, which are to some extent reminiscent of the orphanhood of Taras Shevchenko are clarified in the article. An accent is made on the fact, that these episodes have found their reflection in the dramaturgy of the writer.

Key words: *pedigree of Marko Kropyvnytsky, noble descent, childhood years, half orphan, serfs.*

Останнім часом суттєво посилилась увага до життя і творчості засновника театру корифеїв, видатного українського актора, режисера й драматурга Марка Кропивницького. Зумовлено це передусім тим, що в липні 2016 року в рамках декомунізації колишній Кіровоград отримав нову назву – за його іменем. Жвава дискусія в періодичній пресі, Інтернеті засвідчила, що значна частина мешканців Кропивницького майже нічого не знає про свого непересічного земляка, а тому їх цікавить геть усе, що з ним пов'язано. Щось подібне можна сказати й про жителів інших регіонів України.

Літературний і театральний доробок М. Кропивницького у свій час потрапив у поле зору І. Франка, С. Єфремова, Д. Антоновича, М. Вороного, П. Руліна, І. Пільгука, З. Мороза, М. Возняка, Л. Мороз, Р. Пилипчука,

В. Шурапова та багатьох інших дослідників. Низка науковців присвятила вивченню життя і творчості митця свої докторські та кандидатські дисертації (М. Йосипенко, П. Киричок, С. Гаврилюк, М. Киричок, А. Новиков), монографії. Серед останніх – М. Йосипенко («Марко Лукич Кропивницький» – 1958), П. Киричок («Марко Кропивницький. Нарис життя і творчості» – 1985), А. Новиков («Марко Кропивницький і Харківщина. Розвідки, гіпотези, документи» – 2000; «Художній універсум Марка Кропивницького» – 2006). На особливу увагу в контексті нашої праці заслуговує розвідка М. Смоленчука «Марко Кропивницький і його рідний край» (1971), в якій автор репрезентує свої знахідки, пов'язані з датою народження драматурга, прототипами деяких його літературних героїв.

Мета статті – висвітлити деякі таємниці, пов'язані з дворянством Кропивницьких, народженням драматурга, походженням його батьків.

Родовід Марка Кропивницького своїм корінням сягає у глибину століть. Його пращури були спадковими дворянами і мали подвійне прізвище Грище-Кропивницьких. Сам драматург здебільшого спокійно ставився до цього. Принаймні на людях. Більше того, при нагоді навіть не проти був покепкувати зі свого «аристократизму», що знайшло відображення у його п'єси «Хоч з мосту в воду головою» (1909), де письменник переносить на український ґрунт дію комедії французького драматурга Жана-Батиста Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік». Це сатира на українських багатіїв із середовища сільської буржуазії, які в гонитві за дворянськими титулами прагнуть узяти шлюб із доньками аристократів, але незрідка опиняються в комічній ситуації. Таким є центральний персонаж п'єси багатий селянин Харько Мандрика. Одружившись із донькою збіднілого дворянина Кочержинського, він досить скоро усвідомлює, що жорстоко помилився («дворяне рідняться не з нами, а з нашими грішми») [2, с. 563]. Нові родичі постійно докоряють Харькові за його мужицьке походження, а жінка-аристократка (Зізі), яку віддали заміж усупереч її бажанню, майже відкрито зраджує нелюбу-чоловіку з гульвісою-сусідом. Допомагає дружині в її походеньках спритна покоївка Лукерка, яка, до речі, нагадує дотепних наймитів з іншого твору Кропивницького – веселої комедії-оперетки «Пошились у дурні» (1875).

Акцентуючи на снобізмі нових родичів головного героя твору Харька Мандрики, Кропивницький наділяє їх родовими прізвищами – Мурчак-Бурчак-Стирчак-Кочержинський і Грище-Прище-Трище-Хомутинська.

Хоча, з іншого боку, сам Кропивницький до певної міри повторив долю свого доброго знайомого, батька братів Тобілевичів Карпа Адамо-

вича, якого імперська влада змусила в офіційних документах іменуватися міщанином, «доказывающим дворянство». Для останнього це «доказування» дворянського титулу стало сенсом майже всього його життя, тоді як діти дивилися на батькові клопоти з іронією. Цей епізод із біографії Карпа Тобілевича знайшов, як відомо, відлуння в комедії його сина Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) «Мартин Боруля».

Клопотання про підтвердження дворянського титулу розпочав ще батько Кропивницького, Лука Іванович. 1835 року він зробив подання на царя з проханням визнати його приналежність до цього привілейованого стану на підставі того, що дворянами вважалися його рідні дядьки Яків і Степан. Прохач представив відповідні документи – рішення Волинського депутатського зібрання від 7 вересня 1807 і 6 лютого 1835 років. Жодної реакції на рапорт не було впродовж довгих семи років. І лише в листопаді 1842 року надійшло нарешті повідомлення з Київської центральної ревізійної комісії, в якому зазначалося, що паперів, котрі представив Лука Кропивницький, недостатньо, аби їх можна було представити на розгляд у Департамент Герольдії. Потрібно було знаходити все нові підтвердження.

За словами драматургового сина Володимира, його батько «ніколи не намагався демократизувати своє походження. Навпаки, він вважав себе дворянином і кілька разів заходжувався відшукувати й доводити свою приналежність до цього стану. Спроби його незмінно закінчувалися нічим. Турбувала ця обставина Марка Лукича тому, що він відчував себе часто якимсь ізгом у суспільстві, де йому доводилося бувати. Він не мав ні чину, ні ордена, ні якого-небудь звання. Це не раз вражало його самолюбство, хоч він і намагався цього не показувати. Товариші батька по службі, актори М.К. Садовський і П.К. Саксаганський були обер-офіцерами запасу царської армії, а І.К. Карпенко-Карий мав чин колезького секретаря і орден Станіслава. Це вже робило їх усіх дворянами – хоч і не потомственими, а тільки особистими. Маркові Лукичу часто доводилося стикатися й клопотатися з найрізноманітніших питань, насамперед пов'язаних з театром [...] Чиновники, починаючи від якого-небудь пристава і до генерал-губернатора, дивилися зверхньо на людину, в якій на візитній картці не було ні звання, ні чину. Тільки виняткова популярність Марка

Лукича і загальна повага, якої він зажив, допомагали йому долати перешкоди» [1, с. 53].

Народився Марко Лукич Кропивницький 7 травня (25 квітня за старим стилем) 1840 року у селі Бежбайраки на Херсонщині (тепер с. Кропивницьке Новоукраїнського району Кіровоградської обл.) в день святого Марка. «Покійна мати, – згадував актор, – моє народження оповила чималою фантазією, наприклад, розказувала, що, нібито цілий день над двором, де ми мешкали, літали два орли і все клекотали, далі посідали на величезній тополі і дивились на неї, вона ж сиділа в той час на ганку і дивувалась смілості орлів. [...] Розказувала ще деякі прикмети та я вже позабув» [3, с. 154 – 155].

Варто зауважити, що стосовно дати народження Кропивницького існують розбіжності. Так, Микола Смоленчук у своїй праці «Марко Кропивницький і його рідний край» (1971) указує на те, що у знайденій ним метричній книзі Покровської церкви села Бежбайраки записано, що драматург з'явився на світ 10 травня (22 за новим стилем) 1840 року [4, с. 8]. Згадана обставина через багато десятиліть по смерті митця стала підставою для прийняття цієї дати як офіційної. Однак парадокс у тому, що сам письменник днем свого народження вважав 25 квітня (7 травня – за новим стилем) 1840 року. Саме цю дату він зазначив і в своїх спогадах під назвою «Автобіографія (За 65 років)», над якими працював в останній рік свого життя. «Я родився в с. Бешбайраках 25 апріля 1840 р.», – написав він у мемуарах власною рукою. Є й інший не менш важливий документ із цією ж датою, створений митцем двома роками раніше, – «Спогади про Бобринець і бобринчан (Спогади Марка Лукича Кропивницького)». Звідки в офіційних документах з'явилась інша дата, можна лише здогадуватись. Дуже ймовірно, що це елементарна канцелярська помилка. До метричної книги замість дати народження могли внести дату реєстрації народження дитини. Вельми сумнівно, аби в освіченій дворянській родині Кропивницьких не знали, коли насправді народився син. Тим більше, що у самого актора ніколи не виникало питань щодо дня свого народження. Драматургів син Володимир у своїй книзі «Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька)» теж поміж іншим називає цю дату як день народження батька: «Свої іменини 25 квітня він проводить у сім'ї» [1, с. 61] (мається на увазі 1900 рік). Навіть ім'я Кропивницького опосередковано вказує на 25 квітня – день святого Марка. Особливої ваги ця обставина набирає на тлі того, що мати письменника щиро вірила в різні прикмети.

Батько драматурга – Лука Іванович – народився 30 жовтня 1807 року (18 жовтня – за старим стилем) у сім'ї збіднілого спадкового дворянина Івана Івановича Кропивницького. Однак документи, котрі підтверджували б його приналежність до дворянського стану, очевидно, втратив. Якихось серйозних статків він теж не мав. Щобільше, заробляти собі на життя Іван Кропивницький змушений був власною працею – «служив економом», тобто управителем маєтків, у заможного поміщика полковника Живанова на Єлисаветградщині. Помер він від застуди: під час полювання ранньою весною гнався «верхи за вовком та й провалився на річці Комишоватій» [3, с. 146] у льодяну воду. Після цього Марків дід із ліжка більше вже не підвівся.

Батько Марка Кропивницького теж обіймав посаду управителя маєтків – спочатку у того ж полковника Живанова (упродовж дев'яти років), а потім в інших поміщиків. Він хоча і вважався за походженням дворянином (хай і недоведеним), але, як зауважував драматург у «Автобіографії», був людиною *«труда мозольного»* і знав, що таке злидні. Залишившись сиротою, юнак змушений був покинути навчання у Єлисаветградській повітовій школі і з сімнадцяти років піти «на власний хліб». Специфіка служби не дозволяла йому достатньо уваги приділяти вихованню дітей. Проте Лука Іванович піклувався про сім'ю, як тільки міг, і з усіх сил намагався дати синові й доньці можливу на той час освіту.

Нелегою була доля й матері майбутнього письменника – Капітолїни Іванівни. Вона зростала в дуже бідній родині колишнього кріпака Івана Андрійовича Дубровинського, де брудна лайка та фізичне покарання було справою буденною. За документами Дубровинський уважався колезьким регістратором і служив у поміщицьких оркестрах капельмейстером. Утім, із походженням Капітолїни Іванівни не все так просто. Насправді виховувалась вона у прийомній родині. Матір'ю її була поміщицька донька, а батьком офіцер, котрий обіцяв узяти з нею шлюб, але пішов на війну і там загинув. А той, хто за документами вважався Дубровинським, у дійсності був кріпаком-музикантом із поміщицького оркестру в Ярославській губернії. У його житті теж мала місце неабияка драма, пов'язана з коханням. Щобільше, пасією молодого кріпака була поміщицька донька. Коли вона завагітніла, то, аби її милого не закатавали, упросила справжнього капельмейстера Дубровинського, який уже був при смерті, віддати йому свої документи. Так кріпак-музикант опинився в Україні. Однак, коли останній уже жив на Херсонщині, місцевий поміщик, у якого він служив диригентом, помітив, що той зовсім не знає української мови, хоча й видає себе за тутешнього. Під час приватної

бесіди пан зрозумів, що це біглий кріпак. Поміщик пообіцяв не видавати втікача, але за умови, що він одружиться з його коханкою, в якій було двоє дітей – хлопчик від самого поміщика і дівчинка від його доньки. Ця дівчинка й стане у майбутньому драматурговою матір'ю.

Одружившись із чужою коханкою, новоспечений капельмейстер отримав гарний посаг від поміщика, але засумував і став безпробудно пиячити. Непереборна пристрасть до алкоголю, зрештою, і вкоротила йому віку. «Коли Д[убровинський] напивався, – згадував у своїх мемуарах Кропивницький, – то розгонив всю сем'ю: жінка ховалась по горищах, по стайнях та повітках, діти розбігались по слободі, по мужицьких хатах» [3, с. 152 – 153]. Окрім цих двох дітей, у його сім'ї народилося ще п'ятеро синів і одна донька. Найбільше він знущався над прийомними. У своїх спогадах драматург залишив яскраву картину знайомства своїх батьків: «Перед тим, як познайомитись моєму отцеві з матір'ю, Д[убровинський] капельмейстрував у генерала Б[утов]ського в слободі Комишоватій за п'ять верстов від Живанівки. Раз батько, ідучи верхи від свого приятеля через Комишувату, почув страшенний крик і гвалт. Зупинивши коня проти помешкання капельмейстера Д[убровинського], він почув жіночий плач і прохання: «Рятуйте, хто в Бога вірує...» Швидко скочивши з коня і припнувши його до тину, вбіг в подвір'я до капельмейстера, і перед його очима з'явився такий малюнок: дівчина без сорочки була прив'язана віжками до драбини, у неї вся спина була в кривавих смугах, а Д[убровинський], держачи в руці палицю, кричав: «Гавари, стерва, где мать схавалась?..» [3, с. 153].

Цей непересічний епізод із життя матириного вітчима постійно хвилював художню уяву Кропивницького, і згодом він його втілював у своїй п'есі «Перед волею» (1899), створивши захоплюючу історію про велику людську драму. Крім вольової поміщицької доньки Орисі та її коханого молодого скрипаля Юрка з батькового кріпацького оркестру, є тут, до речі, й літній капельмейстер із промовистим прізвиськом Діброва.

Капітолїна Іванівна була справжньою красунею, але водночас і дуже легковажною людиною, особливо в молоді роки (гени аристократів, очевидно, все-таки далися взнаки). Вона мала чудовий голос і грала на багатьох музичних інструментах (скрипці, гусях, фортепіано, флейті, гітарі), однак, потрапивши під вплив своєї ровесниці княгині Канкакузен, стала брати участь в оргіях місцевого панства і поступово занехала родину: подовгу жила в маєтку покровительки, а додому приходила, ніби у гості. Щобільше, коли синові виповнилося п'ять років, Капітолїна Іванівна остаточно покинула сім'ю заради гусарського ротмістра І. Рудзевича. Од-

ного разу зібрала своїй найнеобхідніші речі, взяла найменшого сина Володю, який тоді був ще немовлям, його няньку, сіла в тачанку, в котру запряжені були четверо гнідих коней, і тільки її й бачили. Так малолітній Марко залишився напівсиротою при живій матері. Прикметно, що через багато років потому, коли він став уже відомим актором і письменником, мати несподівано прийшла до нього на квартиру в Харкові і відтоді залишалась у його родині до останніх днів. Проте, за словами драматургового сина Володимира, батько її, імовірно, до кінця так і не вибачив: у їхніх стосунках завжди була якась напруга. Відчувалось, що на схилі літ Капітоліні Іванівні було соромно за окремі сторінки її життя, про що вона, очевидно, воліла б не згадувати.

Через деякий час після втечі дружини Лука Іванович зійшовся з нянькою своїх дітей Явдохою Петлішенко, яку викупив із кріпацтва. Офіційно одружитись удруге він не міг, позаяк нерозірваним залишався перший шлюб. До речі, у цьому шлюбі в нього народилося ще двоє дітей – син Олександр і донька Наталія. Обоє мали прізвище матері – Петлішенко. Згаданий брат Марка Кропивницького – батько відомого українського актора Івана Мар'яненка. Останній своїм успіхом значною мірою зобов'язаний своєму уславленому дядькові, який, власне, і навчив його акторській майстерності.

Маркова мачуха дуже любила горілку. Користуючись майже повсякденною відсутністю батька, який перебував на службі у князя Кантакузена в сусідньому селі Катеринівці, вона постійно влаштовувала в оселі п'яні вакханалії. «Не раз батько заставав Явдоху п'яною, – зауважував Кропивницький у своїх спогадах, – вона прикидалась хворою, обкладала собі голову капустаєм листям або мокрими ганчірками і лежала в ліжку, ніби зовсім немощна» [3, с. 158]. На долю ж Марка та його шестирічної сестри Ганни випадали здебільшого щоденна лайка та штурхани.

Отже, довелося в дитинстві майбутньому драматургові зазнати всіх тих прикрощів, які тільки могли випасти на долю сироти. Часто він разом із сестрою був і голодним, і ночував у нетопленій хаті. Виростав хлопчина серед простих людей, і друзями його були кріпацькі діти. «Коли розпочиналась гульня, – згадував драматург, – ми з сестрою забирались до когось-небудь з крепаків в хату, залазили на піч і там, граючись з кріпацькими дітьми, днювали і ночували» [3, с. 158].

Пізніше Кропивницький писав у своїх мемуарах: «Взагалі я не можу сказати ні про одного крепака, найпаче про жінок, щоб не сприяв моєму сирітству» [3, с. 171]. Однією з таких жінок, що всім серцем співчували малому Маркові, була коровниця Ївга, на прізвисько Криворучка, яку в молоді роки скалічив її п'яний хазяїн-кріпосник. «Криворучка, – згадував письменник, – обмивала мене, і облатувала, і годувала не молоком, а най-

густішими з л и в к а м и. [...] Не раз Криворучка обливала моє лице слізьми, коли я, лежачи головою на її колінах, розказував про те, як жилося мені й сестрі за матері і як без матері» [3, с. 170 – 171].

Іншою Марковою «сестрицею-жалібницею» була сирітка Люба (за іншими джерелами Фрося) – наймичка попа Д. Нестеровського, в якого хлопчина деякий час змушений був жити. Ця нещасна дівчинка, що «з синяків не виходила», стала його найкращим другом. Вона, за словами драматурга, плакала його горем, страждала його стражданнями. Саме завдяки щирим стосункам з такими сердечними «маленькими людьми» Кропивницький пов’язує початок розвитку своєї душі [3, с. 269].

Ці «розсекречені» таємниці до певної міри проливають світло на окремі затемненні сторінки біографії Марка Кропивницького, походження його батьків, підштовхують до висновку, що дитинство драматурга було вкрай тяжким і начебто нагадує сирітські роки Тараса Шевченка. Нове прочитання життєпису майстра сприяє кращому розумінню його світогляду, багатогранної творчості.

Джерела та література:

1. Кропивницький В. М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького: (Спогади про батька) / В.М. Кропивницький. – К.: Мистецтво, 1968. – 214 с.
2. Кропивницький М. Твори в 6-ти т. / М.Л. Кропивницький. – К.: Держлітвидав УРСР, 1959. – Т. 5. – 631 с.
3. Кропивницький М. Твори в 6-ти т. / М.Л. Кропивницький. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – Т. 6. – 672 с.
4. Смоленчук М. Марко Кропивницький і його рідний край / Микола Смоленчук. – К.: Мистецтво, 1971. – 78 с.

Відомості про автора: **Новиков Анатолій Олександрович**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Спадщина

Віктор Голобородько

ІСТОРИОГРАФІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ЗАДНІПРОВ'Я З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XXI СТОЛІТТЯ: ПОШУК КРАЄЗНАВЧОЇ ІСТИНИ

У статті здійснено огляд історіографії північно-східного Задніпров'я – території Олександрії та Олександрійського району. Запропоновано періодизацію історико-краєзнавчих пошуків краю з найдавніших часів до сучасності, проведено аналіз більше ніж 250 джерел з історії краю, критично оцінено існуюче надбання у галузі краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: *А. Кохан, дослідники, історіографія, історія, краєзнавство, Олександрія, північно-східне Задніпров'я.*

A review of historiography of North-Eastern Transdnieper – the territory of Oleksandria and Oleksandria district is made in the article. Periodization of historic and ethnographic research in the region from the primeval times to nowadays is offered; more than 250 sources on the history of the region are analyzed; the present results in the sphere of ethnographic research are critically estimated.

Key words: *A. Kochan, researchers, historiography, history, ethnography, Oleksandria, North-Eastern Transdnieper.*

Краєзнавством, чи історичним краєзнавством академічна наука вважає комплексне дослідження під кутом зору історії, географії, природничих наук, етнографії та економіки народного господарства переважно силами ентузіастів і професійних науковців відносно невеликої території (регіону) – міста, села, району, області [8].

Краєзнавство тривалий час вважалось додатком до основної роботи дослідників, науковців, журналістів чи працівників галузі культури. Саме тому питанню історіографії краєзнавчих досліджень на локальному рівні надавалось мало уваги. З огляду на низьку критичність огляду праць по-

передників у побутуванні сучасних краєзнавчих знань продовжують використовуватись давно спростовані міфологічні твердження, політизовані, ідеологізовані джерела пізнання як такі, що претендують на історичну істину. Разом з тим історики-науковці зазначають, що величезний обсяг роботи, здійсненої багатьма поколіннями дослідників регіональної і локальної історії, потребує серйозного осмислення і узагальнення [5, с. 254].

Виходячи з зазначеного, ми спробували зробити огляд історіографії краєзнавчих досліджень, що охоплюють територію міста Олександрії та нинішнього Олександрійського району, яку можна локалізувати як північно-східне Задніпров'я.

За мету автор дослідження взяв показати необхідність ретельного дослідження здобутків краєзнавчого руху північно-східного Задніпров'я та привернення уваги до критичного сприйняття та ретельного аналізу наявних у джерелах і краєзнавчих працях висновків та інформації.

Метою статті є створення періодизації та загального опису історіографії міста Олександрії та Олександрійського району.

Одну з ґрунтовних версій саме історіографії краю у контексті досліджень про історію міста Олександрії та Олександрійського району дає Юрій Матівос [24, с. 15].

Спробу побіжно проаналізувати працю попередників на краєзнавчій ниві можна прочитати у статті Петра Шкорини з історії краєзнавчого руху Олександрії [35, с. 124 – 128].

Власне на цьому добірка праць з історії історіографії північно-східного Задніпров'я вичерпується.

Розширене викладення проблеми та її розв'язання. Історіографічні дослідження північно-східного Задніпров'я можна умовно розподілити на шість періодів із наступним датуванням:

1. Початкові несистемні писемні згадки (літописні, часу Русі до 1800 р.).
2. Перші дослідження історії території у XIX столітті (1800 – 1856 pp.).
3. Період другої половини XIX століття: системність і науковість досліджень (1856 – 1900 pp.).
4. Дослідження першої чверті XX століття до 50-их років XX століття.
5. Історичне краєзнавство з середини XX століття.
6. Становлення наукового краєзнавства: остання чверть XX століття – до наших днів.

Така періодизація викликана тим, що саме у ці часові проміжки і саме вказаними роками датуються визначні пам'ятки у краєзнавчих

дослідженнях північно-східного Задніпров'я. Ретельний аналіз та системне дослідження джерел, яке намагався виконати автор, стало основою для створення нарису історіографії північно-східного Задніпров'я з початку XIX до першої чверті XXI століття, яка опрацьована та підготовлена до друку і складає критичний аналіз більше 250 джерел з історії краю, що є першим кроком до створення нариса з історії Олександрійського району, міста Олександрії та населених пунктів, що входять до цієї території.

Спробуємо дати конспективний аналіз опрацьованих джерел, вказуючи на найяскравіші моменти кожного із згаданих періодів.

1. Початкові несистемні писемні згадки (літописні, з часу Русі до 1800 р.). Територія північно-східного Задніпров'я вперше серед писемних джерел згадується у Літописі Руському за Іпатіївським списком. Зокрема є згадка про річку Інгулець, яка тоді ототожнювалась з річкою під назвою «Івля» чи «Івла». Є короткі описи подій, що відбувались на території, яку можна умовно вважати нинішньою територією Кіровоградщини, локалізованою у межах річки Інгулу-Інгультя. Зокрема мова йде про, наприклад, військову сутичку об'єднаних військ руських князів та чорних клобуків: «Половці ж, побачивши, що стада їхні забрано, і жінок, і дітей, [і], поспішивши, вбрили в Дніпро, і настigli їх на [ріці] Івлі у третій день [путі] од Дніпра» [23].

Інші численні писемні джерела дають узагальнені дані про територію краю без звернення до дослідження саме цієї частини Задніпровських територій і мають лише побіжні згадки у довідкових, подорожніх нотатках, описах, картографічних джерелах та інших матеріальних носіях.

2. Перші дослідження історії території у XIX столітті (1800 – 1850 рр.) Першим дослідженням історії північно-східного Задніпров'я можна вважати працю Олександра Пішчевича «Примітки на Новоросійський край». Цей цікавий зразок мемуаристики дає разом із художньо-публіцистичним текстом, унікальні повідомлення про життя краян часів Нової Сербії та перших років формування цивільної влади після ліквідації військово-поселенського ладу [36, с. 111 – 134].

У 1810 році виходить у світ черговий том опису території Російської імперії географа Зябловського. У цьому описі є декілька слів і про Олександрію та територію Олександрійського повіту часів його утворення, зустрічається перша (на нашу думку) згадка про наявні на території краю запаси бурого вугілля – «закам'янілого дерева», як вказує джерело [10, с. 327 – 358].

Чимало інформації про місто та цінних джерельних фактичних даних містять праці відомого історика Аполона Скальковського, який особисто

у 1835 році здійснив подорож містами півдня та центру України в тому числі відвідував Олександрію та вивчав архіви для того, щоб написати свої праці [33, с. 26, 72, 168, 195, 206; 34, с. 5, 184, 185].

Наступною важливою працею з історії краю є «Нарис Олександрійського повіту» Афанасія Коваленкова. А. Коваленков звертає увагу на географічно-економічні особливості, побіжно згадуючи історичне минуле [15].

Першою працею, яку можна зазначити як власне краєзнавчу розвідку про історію Олександрії та прилеглої території, можна вважати працю Н. Бублієва «Укріплення запорізьких козаків в місті Олександрії та Олександрійському повіті» [4, с. 826 – 829].

3. Період другої половини XIX століття: системність і науковість досліджень (1856 – 1900 р.р.). Третій важливий етап починається з 1856 року, коли у газеті «Одесский вестник» з'являється публікація про Олександрію за підписом «Кравченко», з описом історії та сучасного автору життя краю. Характерним є спрямування пошукової роботи дослідників – народницько-етнографічний характер статті, що зумовлено було модною тоді тенденцією пошуку минулого через призму реалій народного життя та сприйняття історії очима народу [21, с. 38 – 40; 22; 27, с. 162 – 165].

У 1858 році з'являється на світ «Історичний, статистичний і етнографічний нарис повітового міста Олександрії», який виходить без підпису, але авторство якого доведено. Праця, яка фактично розпочала системні дослідження у галузі історичного краєзнавства Олександрії та повіту, належала Василю Нікіфорову. У своїй працях В. Нікіфоров описав історичне минуле міста Олександрії, Єлисаветграда (нині – Кропивницький), сіл Марто-Іванівка (тепер у складі Олександрійської міської ради), Мошориного (Знам'янський район), Диківки (Знам'янський район), Протопопівки (Олександрійський район), Дмитрівки (Знам'янський район), Суботців (Знам'янський район), Родниківки (Олександрівський район), Вершачі (Черкаська область), Пантазіївки (Знам'янський район), Петрового (Знам'янський район), Калантаїва (Світловодський район), Підлісного (Олександрівський район), селищ Нова Прага і Приютівка (Олександрійський район).

Погляд В. Нікіфорова на минуле своєрідний. З одного боку в його творах простежується вплив романтизованої історіографії, яка була популярною серед дослідників кінця XVIII – початку XIX століття, про що зокрема свідчать численні звернення Нікіфорова до романтизованих характеристик народів та їх огляд у розгорнутих етнографічних нарисах [11].

Проте В. Нікіфоров поруч з уявленнями, які характерні романтичній історіографічній школі, демонструє майстерне знання критичного сприйняття фактів та аналізу наявних джерел, серед яких віддає перевагу писемним документам, випискам з архівних джерел, публікує у своїх працях документи як додатки у повному обсязі або дає розгорнуті примітки до тверджень у вигляді дискусійних позицій. Таким чином можемо зробити висновок щодо його схильності хоча і до романтичної школи історіографії, проте з яскраво вираженими елементами використання наявної вже в ті часи методології історії.

Чимало цінного матеріалу до історії території міста та нинішнього Олександрійського району додає праця А. Скальковського «Спроба статистичного опису Новоросійського краю» у двох томах. У цій праці багато інформації щодо географічних, етнографічних особливостей краю. Скальковський чи не вперше цілком точно визначив історичну назву територій нинішньої Олександрійщини – Задніпровська Україна або Задніпровські прикордонні місця [30, с. 11].

Серед довідково-статистичних збірників, які висвітлюють тему існування населених пунктів, дають опис сучасного їм розташування міста Олександрії, його передмість, сіл, посадів, хуторів та інших різновидів населених пунктів повіту вирізняється виданий Л. Майковим «Список населених місць» Херсонської губернії. Ці видання були періодичними і мали в собі детальні описи шляхів, населених пунктів, що були розташовані на цих шляхах [31, с. 27 – 58].

Після публікації праць за авторством В. Нікіфорова, остання з яких вийшла у світ вже після смерті дослідника у 1912 році, маємо суттєву прогалину. Спробу її заповнити ми спостерігаємо лише під час видання деяких праць зі статистичною метою після початку нового століття.

4. Дослідження першої чверті XX століття до 50-их років XX століття. Унікальним для початку нового століття є видання, яке з'явилося на світ у Катеринославі «Вся Катеринославщина». Це було одне з перших видань після майже десяти років перебування краю у стані війни, участі жителів міста і нинішнього району у складі імперських, повстанських, українських чи більшовицьких військ і формувань. Видання містить цікаві подробиці життя краю у період так званої «нової економічної політики», пояснення нового районування територій. Джерело є цінним з огляду на те, що цей період історії краю мало вивчений, або описаний дуже тенденційно без наявних фактичних даних у більш пізніх публікаціях радянського періоду [6, с. 19 – 40, 161, 211 – 213, 217, 234].

Саме у цей час з'являються перші ґрунтовні наукові дослідження про буровугільні родовища краю. Наприклад, такі згадки є у текстах «Праць першого з'їзду дослідження продукційних сил та народного господарства України», виданих 1926 року. Там є чимало інформації про потенційну можливість промислового видобутку бурого вугілля. Хоча науковці зізнаються – поклади вугілля в Олександрійському повіті відкриті випадково під час викопування колодязів, однак вугілля «високої якості», значної потужності, і потрібна розвідка покладів [29, с. 107, 121].

Спроби відновити краєзнавчий рух робились на початку 20-их років нового століття і у Єлисаветграді (нині – Кропивницький), і в Кременчуці, що був тоді центром для Олександрійщини (колишнім губернським містом), і в Катеринославі-Дніпропетровську (в Катеринославіську губернію тимчасово входив і Олександрійський повіт разом з містом). Проте всі вони мали сумні наслідки. Краєзнавчі осередки розгромили, а активістів краєзнавчих об'єднань було заарештовано і визнано «оскаженілими ворогами», «антирадянськими елементами» [24, с. 18 – 19].

5. Історичне краєзнавство з середини ХХ століття. З часів репресій щодо краєзнавців початок відродження досліджень можна зазначити лише у повоєнний час і початок перших несміливих кроків був лише у 60-их роках. 1957 року у місцевому виданні «Комуністичним шляхом» виходить друком серія статей «В Олександрійському повіті». Суто пропагандистський напрямок публікації між тим дозволив авторам надати їй певного краєзнавчого змісту, адже статті висвітлювали історію міста та повіту з 1917 року до 6 листопада 1920 року [7].

Визначним досягненням краєзнавства Кіровоградщини початку другої половини ХХ століття стало видання праці «Кіровоградська область» під авторством Гаврила Міщенка, що має розгорнуті і цікаві наукові дослідження з історії краю і зокрема міста Олександрії. Слід зазначити, що автор дає декілька рекомендацій про вивчення історії рідного краю, зазначаючи, що дослідження має виявити позитивні й негативні сторони. Таким чином автор підходить до запровадження критичного мислення під час краєзнавчих досліджень [26, с. 2, 127].

Наступним відомим дослідником краю став Федір Мержанов, чия книга у рукописі передавалась і тиражувалась вручну та була видана у повному обсязі лише у перші роки ХХІ століття. Вона є цікавим зразком так званої історіографії «історичної пам'яті», яка спеціалізувалась на історичній белетристиці, пошуку не стільки достовірних даних, але в першу чергу цікавих подій з повсякденного життя, які можуть захопити читача, втягнути його у твір, зацікавити історичною розповіддю. Як зазначав сам

автор книги, він писав її через «бажання зафіксувати наше місто в тому вигляді, яким воно було півстоліття тому», тобто на початку ХХ століття.

Текст видання цікавий тим, що для його підготовки, як зазначає видавець спогадів краєзнавець Надія Жахалова, Федір Мержанов вів листування з численними земляками, які мали свідчення багатьох подій, серед яких були видатні особистості, в тому числі сестра відомого славіста Д. Чижевського Марія Чижевська-Морозовська. Листи збереглися і вони є у фондах місцевого музею [25, с. 6, 59, 80].

Першим ґрунтовним збірником архівних документів і матеріалів, що описують події на території нинішньої Олександрії та Олександрійщини часів Другої світової війни, в тому числі окупацію, рух опору та звільнення краю від нацистської окупації, стало видання «Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945». Ця колективна праця, видана партійним та державним архівами області, дає чимало цікавих документів та фотодокументів того періоду. У збірнику вміщено передмову, яка є своєрідним нарисом історії краю часів Другої світової війни у межах 1939 – 1944 з описом подій у місті та районі [13, с. 5 – 18].

1966 року вийшов у світ п'ятий том фундаментальної праці науковців української діаспори «Енциклопедія українознавства» під редакцією Володимира Кубійовича. В ній є стаття, присвячена Олександрії та Олександрійському буровугільному району. Замітка без вказівки автора дає короткий історичний зріз виникнення міста. Поворотним пунктом в історії міста упорядник вважає 50-ті роки ХХ століття, коли починає розвиватись буровугільна промисловість [9, с. 1840 – 1841].

1967 року місцева офіційна газета друкує сім частин нарису А. Помятунова і Ф. Белявіна «Олександрія буровугільна». Нарис практично повністю потім увійде у книгу тих же авторів «Олександрія – місто гірників». Слід зазначити, що текст нарисів ширший, ніж пізніша книжна публікація, він супроводжується друком унікальних фото, наприклад, розробки кустарного видобутку бурого вугілля у 1913 році [28].

Згаданий нарис «Олександрія – місто гірників» Ф.К. Белявіна та А.С. Помятунова є частково компілятивним, але частково і оригінальним твором, який викладено у дусі ідеологічного позитивізму, чи як називають цей напрямок інші дослідники, – історичного матеріалізму. Головну ж свою мету автори виклали так: «Зібраний нами історичний матеріал... допоможе нашим землякам і особливо молоді глибше полюбити рідний край довідатись про місцеві революційні традиції, героїв праці, і це спонукатиме їх трудитися ще краще... в ім'я нашого прекрасного майбутнього – комунізму» [1, с. 4].

Задекларовані авторами принципи простежуються у виданні, проте найціннішою новацією нарису є посилання авторів на джерела та спроба використати елементи методології історичної науки.

Своєрідним розвитком історіографічного напрямку у душі історичного матеріалізму щодо вивчення історії міста Олександрії та Олександрійського району є нарис Ф. Белявіна і А. Помятунова про місто Олександрію у фундаментальній «Історії міст і сіл України». Слід підкреслити, що у згаданому нарисі більш чіткий фактологічний виклад, використовується апарат власних посилань на джерельну базу, що повертає нас до витоків краєзнавчих пошуків часів Василя Нікіфорова та наповнює нарис структурно. Це ж джерело дає нарис з історії найбільших населених пунктів Олександрійського району. Автори видання чітко формулюють свою позицію, вказуючи, що «методологічною основою написання книги стали твори основоположників марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів» [12, с. 7, 600 – 645].

1974 року опубліковано першу частину збірника документів і матеріалів про сільське господарство Кіровоградської області за авторством колективу упорядників Кіровоградського обласного державного і партійного архівів. Це видання є публікацією пласту документів з історію краю 1917 – 1941 років та мало продовження. У збірнику «Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини 1917 – 1941: збірник документів і матеріалів» є чимало документів, що стосуються історії Олександрійського району і територій, що входили до різних адміністративно-територіальних одиниць, що нині у складі Олександрійщини.

Наступним виданням, яке є цікавим щодо дослідження історіографічних пошуків краєзнавців, є книга «Александрия. Путеводитель» Анатолія Кохана, що витримала два видання, останнє з яких суттєво перероблене та має чимало доповнень [16, с. 55; 17, с. 80].

Численні краєзнавчі розвідки Анатолія Кохана в той час друкуються у місцевій, обласній, всеукраїнській, всесоюзній (межі колишнього СРСР), зарубіжній пресі. Якщо про методологічні засади інших дослідників ми можемо лише здогадуватись, то про власне бачення краєзнавчих досліджень автора ми можемо дізнатись з його спеціальної праці, яка залишилась у рукописі, проте відома нам завдяки збереженню її в архіві автора. Власне, це два рукописи, які можна вважати чи то рукописами спеціальних виступів-лекцій, чи то начерків статей для місцевої преси, які так і не були опубліковані. В цілому ж автор так сформулював власне бачення краєзнавства: «Краєзнавство – всебічне дослідження порівняно не-

великої території силами місцевого населення. Основні завдання краєзнавства – дослідження природи, природних ресурсів, охорона їх і відтворення, дослідження історії, досягнень народного господарства, культури, дослідження водних ресурсів, рослин, тварин, народна творчість (легенди, оповіді, малюнки, вишивка, в'язання), виявлення, дослідження і охорона пам'ятників культури, історії, виявлення пам'ятних місць». А. Кохан чітко формулює і місце краєзнавства в системі наукових знань та житті суспільства: «Краєзнавство не тільки особисте захоплення людини, це важлива корисна для громадськості справа і справа наукова. Краєзнавчі дослідження накопичують матеріали, які сприяють розвитку краю, його економіки, культури, науки» [20].

В іншій рукописній статті А. Кохан уточнює власну позицію щодо краєзнавчих досліджень і формулює власну історіографічну позицію дуже чітко: «В історії важливо знати не те, що було і коли було, а як було» [19].

Таким чином А. Кохан схиляється до думок історіографічної школи, яка вважала історію наукою, що не має функції суду над минулим, а лише «розповідає, як воно сталося насправді». Схожу історіографічну паралель ми можемо знайти в пошуках історичної істини школи німецького історика Л. Ранке, який і висловився саме так і продукував саме такий підхід до історичного матеріалу.

А. Кохан уточнює свої історіографічні пошуки і в декількох своїх виданнях. Наприклад, у передмові до книги про Василя Сухомлинського вказує, що автор працював саме для створення живого, насиченого подробицями портрета досліджуваної краєзнавцем особистості. «Художник пише портрет. Вивіреними, точними, обережними рухами пензля він кладе різними фарбами своєї палітри невеличкі мазки, штрихи, і створюється яскравий витвір мистецтва, що передає не лише зовнішні риси людини, а й характер, внутрішній світ, неповторність. Якщо не покласти на полотно кілька мазків, штрихів, то це вже не портрет роботи митця, а бліда фотографічна картка. Подібне відбувається при створенні життєпису видатної людини. Тут немає дрібниць...в цьому контексті створювалась наша робота...» [2, с. 4].

В одній з перших дослідницьких праць А. Кохана, написаній у співавторстві з Оленою Лотовою у галузі дослідження історії медичної науки, А. Кохан вказує на засадничі завдання історичної науки: «Минуле вивчається для того, щоб передбачати і наближати майбутнє». Таким чином праці видатного олександрійського краєзнавця позначені позитивістськими поглядами, спробою якщо не перетворити історію (вужче – краєзнав-

ство) на науку, що передбачає майбутнє завдяки дослідженням та спроектованим на майбутнє виведеним правилам і законам, то принаймні використати історико-краєзнавчі факти як знання, що «наближають», тобто дають можливість прогнозувати варіації подій майбутнього [18, с. 76].

Разом з тим всі ці напрямки історіографічних пошуків не вступали у протиріччя історичному матеріалізму, який був провідним і єдиноможливим напрямком будь-якої історичної праці того періоду.

Незначна за змістом замітка про історію і сьогодення міста є у книзі, яка була видана у рік початку «перебудови» в СРСР. Фактично це видання останній винятково радянський погляд на Україну і місто зокрема. Для висвітлення історії міста у книзі є лише декілька абзаців. Короткий загальний огляд історії краю починає відлік з палеоліту, хоча опис історії дуже короткий та більшу частину його становлять посилання на дії більшовицьких лідерів [32, с. 221 – 223].

6. Становлення наукового краєзнавства: остання чверть XX століття – до наших днів. Відродження наукового краєзнавства національного спрямування починається з останньої чверті XX століття. Одним з перших найцікавіших досліджень про історію краю на ґрунті історичних джерел без нашарування ідеологічного позитивізму є колективна праця видатних дослідників Кіровоградщини Н. Бокій, О. Брайченка, Т. Брайченко, С. Шевченка, Л. Куценка. Книга має власний історіографічний огляд історії краю, де згадуються праці попередників і вказується на те, що протягом тривалого часу з суб'єктивних причин документальні матеріали з історії накопичувались за межами краю і лише з кінця XVIII століття почалось утворення власних архівних фондів, в тому числі в повітових установах Єлисаветграда і Олександрії. Розгорнутий нарис про археологічне минуле Кіровоградщини цікавий численними важливими подробицями про археологічні знахідки на території північно-східного Задніпров'я [3, с. 4, 24 – 26, 29].

Тенденцію до пошуку компромісів між минулим та появою нового погляду на історичні процеси, прояви критичного переосмислення минулого, можна побачити у дуже цікавому довідковому виданні “Книга пам'яті”, що вийшла у світ 1995 року. У розлогіму вступі до цього меморіально-документального видання та статті, присвяченій подіям Другої світової війни на території міста Олександрії і Олександрійського району висвітлюється чимало подій та подаються відомості щодо окупації, дій руху опору та визволення краю від нацистських загарбників. Над цією колективною працею трудилися колективи районної та міської

редакційних колегій: М. Пастухова, музеєзнавець Інна Шульга, краєзнавець Антон Пономаренко, журналіст і редактор газети «Сільський вісник» Анатолій Надольський (голова районної редколегії), А. Кацева (голова міської редколегії) [14, с. 404].

З 2000-их років опубліковано значне число цікавих краєзнавчих праць, які висвітлюють різні часові проміжки та охоплюють різні події. Більшість нових праць, що зробили вагомий внесок у розвиток і становлення історичного краєзнавства північно-східного Задніпров'я, вийшли друком за авторства А. Пивовара, І. Задої, Н. Жахалової, В. Жванка, Т. Аноко, В. Заболотнього, В. Голобородька, В. Іванченка, О. Божко та інших. У дослідженнях згаданих авторів присутній критичний погляд на джерела, пошук історично достовірних даних, робота з джерельною базою, пошуки нових і маловивчених тем і сторінок історії краю.

Підбиваючи підсумок висловлених у огляді тез, маємо звернути увагу на те, що історичне краєзнавство на теренах Задніпров'я, зокрема Олександрії та Олександрійського району, сформувалось ще за часів кінця XIX – початку XX століття завдяки зусиллям чималої кількості місцевих краєзнавців – дослідників та істориків, що досліджували край і паралельно робили свій внесок у розвиток досліджень, що мають дотичність до краєзнавчої історії: В. Нікіфоров, А. Скальковський, А. Коваленков, М. Бублієв. Відродження історичного краєзнавства в досліджуваному регіоні відбулось лише у 50-их роках XX століття завдяки активній просвітницькій та дослідницькій діяльності Ф. Мержанова, А. Кохана, А. Помятунова. Закріплення історичного краєзнавства як позбавленого «історичного матеріалізму» відбулось лише після становлення української державності.

Важливою проблемою залишається те, що основним джерелом для дослідження історії краю залишається доробок дослідників, що мали можливість публікувати свої твори тільки після проходження цензури, наповнення ідеологемами. Саме тому стає актуальним питання створення на базі існуючих досліджень узагальнюючої праці з історії краю завдяки ретельному аналізу праць попередників.

Джерела та література:

1. Белявін Ф.К. Олександрія – місто гірників / Ф.К. Белявін, А.С. Помятунов. – Дніпропетровськ: Промінь, 1968. – 110 с.
2. Біланюк Ю.Ф. Штрихи до портрета Василя Сухомлинського / Ю.Ф. Біланюк, А.І. Кохан. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 63 с.

3. Бокій Н.М. До джерел історії краю. З найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник / Н.М. Бокій, О.Д. Брайченко, Л.В. Куценко. – Кіровоград, 1994. – 192 с.
4. Бублиев Н. Укрепления Запорожских казаков, в городе Александрии и Александрийском уезде / Н. Бублиев // Записки Одесского общества истории и древностей, 1848. – Т.2. – 840 с.
5. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // Історіографічні дослідження в Україні. – 2002. – №11.
6. Вся Екатеринославщина. Справочная книга на 1925 год. – Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкомпомдета, 1925. – 270 с.
7. Горбунова Є. В Олександрійському повіті / Є. Горбунова, Т. Михайлова, Т. Калмикова // Комуністичним шляхом. – 1957. – 4,8,13, 25 вересня.
8. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – 568 с.
9. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 5: Місто – «Перемишлянини» / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: М. Глобенко, В. Голубничий, Є. Гловінський та ін. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1966. – 402 с.
10. Зябловский Е. Землеописание Российской империи для всех состояний Санктпетербургскаго педагогическаго института ординарнаго профессора Евдокима Зябловскаго: Ч. 5. / Е. Зябловский. – В Санктпетербурге: При Императорской Академии наук, 1810. – 509 с.
11. Исторический, статистический и этнографический очерк г. Александрии // Херсонские губернские ведомости. – 1858. – № 35, 36.
12. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кіровоградська область / ред. кол. тому: Сиволап Д.С. (гол. редкол.), Безтака П.М., Богульський А.А., Бублик І.О., Дратвер Б.Л. та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
13. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Є.І. Горбунова, В.Л. Калініченко, І.Ф. Курас та ін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965. – 305 с.
14. Книга памяти Украины: [Кировоградская область]: В 4 т. / Гл. ред. кол.: Герасимов И.А. (руководитель) и др.; Обл. ред. кол.: Долиняк В.А. и др. – Кировоград: Центрально-Украинское изд-во. – 1995. – Т.1: Кировоград: Александрия: Александрийский район, Александровский район. – 1995. – 1334 с.
15. Коваленков Аф. Очерк Александрийского уезда: Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея / Аф. Коваленков. – Одесса: в городской типографии, 1857. – 552 с.
16. Кохан А.И. П.Ф. Кудрявцев / А.И. Кохан, Е.И. Лотова. – Москва: Медицина, 1985. – 80 с.
17. Кохан А.И. Александрия: путеводитель. 2-е изд., доп. / А.И. Кохан, В.Г. Колесников. – Днепропетровск: Промінь, 1986. – 55 с.
18. Кохан А.И. Александрия: путеводитель / А.И. Кохан, В.Г. Колесников. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 80 с.
19. Кохан А.И. Научные основы краеведения: рукопись / А.И. Кохан. – Олександрія. – 7 с.
20. Кохан А.И. Содержание и сущность краеведения: рукопись / А.И. Кохан. – Олександрія. – 6 с.
21. Кохан А.І. Стара Олександрія в листівках і фотографіях / А.І. Кохан, Л.І. Сурженко. – Олександрія: ДП Друкарня «Діа-плюс» ВАТ «ОФДП», 2006. – 52 с.
22. Кравченко. Александрия / Кравченко // Одесский вестник. – 1856. – № 42

23. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчик, генеалогічні таблиці, карти і плани Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич; Ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський, та ін. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.

24. Матівос Ю. Збирачі й хранителі надбань історії рідного народу (Короткий нарис з історії краєзнавства на Кіровоградщині) / Ю. Матівос // *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. – Вип. IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – 250 с.

25. Мержанов Ф. Александрия до октябрьской революции (1896 – 1913 годы) / Ф. Мержанов; предисл. и коммент. Н. Жахаловой. – Вінниця : Глобус-Прес, 2008. – 77 с.

26. Міщенко Г.П. Кіровоградська область: Географічний нарис / Г.П. Міщенко. – Київ: Радянська школа, 1961. – 137 с.

27. На память о родном крае: История Центральной Украины в слове, красках, photographиях и почтовых открытках / авт.-сост. А.В. Чуднов. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 432 с.

28. Помятунов А. Олександрія буровугільна / А. Помятунов, Ф. Белявін // *Ленінський прапор*. – 1967. – 18, 31 січня, 10, 17 лютого, 25 березня.

29. Праці першого з'їзду дослідження продукційних сил та народного господарства України: Геологія: Том 1: Управління науковими установами. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 107 – 121.

30. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский: В 2 ч. Ч.1: География, этнография и народосчисление Новороссийского края. – Одесса: в типографии Л. Нитче. – 1850. – 364 с.

31. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861 – 1885. [Вып. 47]: Херсонская губерния: ... по сведениям 1859 года / обраб. Л. Майковым. – 1868. – LXXVIII, 189 с.

32. Украина туристская: фотопутеводитель / С.С. Павловский. – К.: Мистецтво, 1986. – 448 с.

33. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730 – 1823 / Сост. Аполлоном Скальковским, коллежским асессором, кандидатом прав, членом Общества сельского хозяйства южной России. – Одесса: Печатано в Городской Типографии, 1836 – 1838. – Часть I. С 1730 по 1796. – 1836. – 288 с.

34. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730 – 1823 / Сост. Аполлоном Скальковским, коллежским асессором, кандидатом прав, членом Общества сельского хозяйства южной России. – Одесса: Печатано в Городской Типографии, 1836 – 1838. – Часть II. С 1796 по 1823. – 1838. – 349 с.

35. Шкорина П. З історії краєзнавчого руху Олександрії / П. Шкорина // *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. – Вип. IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – 250 с.

36. Ястребов В. Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край / В. Ястребов // *Киевская старина*. – Киев, 1884. – январь, т. VIII, 182 с.

Відомості про автора: **Голобородько Віктор Валентинович**, редактор телерадіокомпанії «Контакт-ЛТД», член Національної спілки краєзнавців України, м. Олександрія, тел.: 0977636918, e-mail: alextext2014@gmail.com.

Федір Шепель

ПЕТРО ПОКАРЖЕВСЬКИЙ: СПОГАДИ (Нотатки художника)¹

Подано вибрані частини спогадів Петра Дмитровича Покаржевського про дитячі роки художника в Єлисаветграді, його перші кроки в живописі, розвиток та становлення його таланту. Матеріал оснащено вступним словом та коментарями, які сприяють осягненню мемуарів.

Ключові слова: *Д. Покаржевський, Єлисаветград, художник, колекція мінералів, спогади, біографія.*

Some Petro Pokarzhevskyi's memoirs about his childhood in Yelysavethrad, his first steps in painting, development and establishment of his talent are presented in the essay. The essay is equipped with opening remarks and comments, that encourage understanding of the memoirs.

Key words: *Petro Pokarzhevskyi, Yelysavethrad, artist, collection of minerals, memoirs, biography.*

Замість вступу

У найсучаснішому російському варіанті Вікіпедії Петро Дмитрович Покаржевський (1889 – 1968) визначається як «русский советский живописец, график, педагог», що народився в «Елисаветграде Херсонской губернии», а за місце проживання мав «Российскую империю, СССР». Географічних покажчиків «Україна» чи бодай «Кіровоград», а тим більше «Кропивницький» віртуальна енциклопедія у зв'язку з художником свідомо не вживає.

Втім, у власних спогадах видатний наш землянин, роботи якого зберігаються в Третьяковській галереї в Москві, Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі, музеях Києва та багатьох інших міст різних країн, розповідає про українське коріння, а музеї нашого обласного центру мають матеріальні докази того, що він ніколи не цурався малої Батьківщини, зображуючи її на своїх полотнах. Приїздив до родичів, подарував Картинний галереї (попередниці теперішнього обласного художнього музею) понад сто живописних та графічних робіт, а в обласному краєзнавчому музеї експонувалися й зберігаються досі його колекція мінералів.

¹ Вступне слово, коментарі та переклад з російської Федора Шепеля

Оскільки «Спогади (нотатки художника)» досі лише уривчасто оприлюднювалися місцевими мистецтвознавцями, зокрема, Володимиром Боськом, Броніславом Куманським та окремими журналістами, маємо нагоду їхню «єлисаветградську» частину в українському перекладі подати повністю.

Зазначимо, що наразі повна авторська версія цих спогадів на 181 аркуші машинописного тексту, підготовлена протягом 1966 – 1968 років, зберігається в Кіровоградському обласному художньому музеї. У 1980 році в Москві з рук сина художника Дмитра Петровича Покаржевського їх отримав директор Кіровоградської картинної галереї Микола Федотов.

Принагідно висловлюємо щирю подяку теперішньому директору Кіровоградського обласного художнього музею Тетяні Ткаченко та головному зберігачу його фондів Валентині Нухенко за можливість публікації цінного джерела з історії краю, а колишньому працівнику цього закладу Володимирі Боську – за отримані консультації.

Початок біографії

Наше місто нічим особливим не вирізнялося, хоча в підручнику географії говорилося, що Єлисаветград знаменитий юнкерським кавалерійським училищем і рогатою худобою. Я народився в передмісті Ковалівка. Очевидно тут колись було багато кузень («кузнецы-ковали»). (Так в тексті – авт.). Втім, у мій час збереглася лише одна кузня Дем'яна Щербака, брата моєї бабусі, котрий виводив свій родовід від Запорізьких (у тексті з великої літери – авт.) козаків. У дитинстві я полюбляв спостерігати, як з безформного шматка заліза виникала то підкова, то леміш для плуга або петлі для воріт і т.д. Мені подобався ритм ударів і передзвін металу, я виріс під ці звуки, бо кузня була до нас близько й нам завжди була чутна ця музика.

Розташування міста не відзначалося й красою: ні гір, ні лісу, не було навіть путньої ріки – влітку річку Інгул перебрідали діти. Проте навесні Інгул бував небезпечним. Місто лежало в котловані й великі запруды

(ставки), що знаходилися по сусідству, під час танення снігу переповнювалися водою, а оскільки жодних заходів щодо поступового спуску води не застосовувалось, то маса води, що проривалася через дві греблі, стіною йшла на місто й прилеглі поселення. Чомусь ці прориви гребель траплялися вночі й люди, захоплені зненацька цим лихом, ледве встигали рятуватися самі й рятувати дітей, а худоба й майно гинули.

Повінь переважно супроводжувалась зливою з буревієм. Ми проживали на околиці міста поблизу ріки й, попри те, що будинок був на високому фундаменті, коли прокидалися, вода була вже в кімнатах. За час, доки ми перелазили по дошці для прасування (покладені зі столу на вікно до коридору), вода уже була на метр від підлоги. З вікон ми перебиралися на зовнішню драбину, що вела на дах, звідти на горіще й усю ніч чули воання (людей – авт.) про допомогу й ревіння худоби.

Поряд з нашим домом стояла невелика, вкрита соломою хата, звідки долинав якийсь нелюдський хриплий крик «рятуйте» (подано українською – авт.). Це старик, котрий там жив, просунувши голову крізь солом'яний дах (все тіло і навіть борода були у воді), кликав на допомогу. Його встигли врятувати добровільні рятувальники на човні; згодом вони й розповідали, як витягували мокрого закоцюблого діда з-під стріхи.

Такі повені навідувались у місто регулярно кожні 3-4 роки, але згодом вони траплялися рідше (казали, що ставки спустили) й нарешті припинилися.

Населення нашого міста було змішане: українці, росіяни, євреї. Та все ж домінували українські обряди. Влітку зазвичай влаштовувалися хоро-води, взимку – колядки. З криги випилювалися бруски на побудову арок, бесідок, що потім розмальовувалися різними фарбами: буряковим соком, мідним купоросом і т.п. Було дуже гарно. Робили ополонку (Йордань), в якій під час Водохреща (з хоругвами й духовенством), занурювалися хворі на різні болячки, їх відразу ж одягали в шуби й відправляли в санях додому пити чай з малиною й натурали спиртом.

Я згадую свого батька, який сидить з гітарою, й наспівує присмним тоном пісню ткача: «Мучит, терзает головушку бедную грохот машинных колёс, свет застилается в оченьках крупными каплями пота и слёз...»¹. Я не зовсім розумів значення слів, але сумний наспів і сльози на очах у матері діяли на мене і я починав теж плакати. Втім, бували й веселі хвилини, коли під ту ж гітару батько співав веселі українські пісні.

¹ Точніше – «Думу ткача» Сергія Синегуба, уродженця Катеринославської губернії, народовольця-каторжанина. Історія його трагічного кохання покладена в основу фільму «Нас венчали не в церкві», де звучить відомий романс Ісаака Шварца на вірші Булата Окуджави «Любовь и разлука».

Інколи мати брала мене з братом у степ. Варто було перейти мілку річку, як ми були вже на природі, в полі. До гаю ми ходили, коли подорослішали. Але до гаю було верст 5-6. Ця місцина, котра називалася «Злодійкою»¹, певно за колишню славу, являла собою зарості тернових кущів і кількох видів дерев (граба й клена). Моя мати кохалася в природі, розуміла її красу й навчила мене спостерігати й любити рослини, птахів і комах. Після цих екскурсій я й почав збирати колекції, спершу квітів, а згодом комах і мінералів.

Мій батько, кваліфікований робітник заводу Ельворті², захоплювався читанням, передплатував багато книг і журнали «Нива» та «Живописное обозрение (стран света – авт.)»³.

Я уже з п'яти років самостійно перемальовував ілюстрації з журналів; спершу брав простенькі, а незабаром все складніші й складніші. І, пам'ятаю, який вчинив фурор, коли до Елементарної школи⁴ в 7 років приніс копію з «Гладіатора-переможця» розміром в журнальний аркуш. Але в тій же школі я побачив акварельні малюнки, копійовані з поштових карток популярної тоді художниці Клейн⁵. Я не давав спокою батькові, благав купити мені акварельні фарби і він, хоча й не заможного ми жили, купив мені фарби. Він для мене нічого не шкодував, як врешті-решт не шкодував і пасака, коли я отримував з якогось предмету двійку.

До Реального училища⁶ я вступив з восьми років. Серед ровесників я вважався мало не художником, але на уроках малювання мені не поталанило. Ще коли ми малювали дротяні моделі, все йшло добре, але зойно перейшли до гіпсових, де вимагалася тушування, я нерідко отримував одиниці. Справа в тому, що учителем малювання в молодших класах був за сумісництвом учитель чистописання Нікольський. Він надто полюбляв чистенькі малюночки, особливо шовкове тушування, якого, за його вказівкою, досягали з допомогою борошна й вати. Такі прості речі, як гіпсові куби, конуси й призми я малював легко, але відтінював штрихами, чого Нікольський не терпів, казав «курка нашкрябала», ставив «кол». Довелося користуватися допомогою старшокласника, котрий уже «собаку з їв» на шовковому тушуванні й приходив до нас з власним борошном і ватою, відтушовувати нарисовані мною в класі геометричні тіла.

¹ Злодійська балка, лісовий масив на околиці міста

² Тепер – «Червона зірка».

³ Щотижневі багатоілюстровані видання. «Нива» мала безкоштовний книжковий додаток.

⁴ Початкова школа для «нищих» прошарків населення.

⁵ Кляйн Катаріна (Catharine Klein) (1861 – 1929) – видатна німецька художниця епохи модерна. Серед філокартистів досі цінуються поштові листівки з зображеннями нею квітами.

⁶ Єлисаветградське земське реальне училище (засноване 1870 року) – alma mater багатьох видатних діячів науки й культури.

Пізніше, коли ми перейшли до орнаментів, я став відвідувати вечірні рисувальні класи при тому ж Реальному училищі. Я зустрівся там з іншими учителями малювання Ольшанським¹ і Козачинським². Перший був учителем в орнаментальному і головному відділенні, а Козачинський – в фігурному. Мені набридло малювати в класах прості орнаменти (бублики та зірки) і на новому місці я відразу обрав рисунки якомога складніші: голову пажу з пір'їною на капелюсі, що виглядала з доволі химерного віконечка. Ольшанський підійшов, сів на моє місце, намагався виправити помилки, але потім, зі словами: «постривай я знаю, що тобі потрібно», – підвівся й пішов геть. Приніс він новий орнамент, чистий аркуш паперу й вугілля; ось це вугілля й допомогло мені стати художником. Раніше я малював так званим італійським олівцем, доволі жорстким, а тільки-но спробував провести лінію вуглем, відчув таку легкість, оксамитовість і податливість, що сам не помітив, як за півтори години, що лишалися, намалював цей орнамент. Ольшанський, який випадково проходив поруч, подивувався тим, що я закінчив рисунок й, зафіксувавши його, взяв і повів мене до фігурного відділення («в свята святих»). Мені тоді було 10 років. Тремтячи я зайшов, привітався з Козачинським і був здивований, коли Ольшанський поніс показувати мій рисунок не Козачинському, а незнайомій молодій людині в форменному одязі (як я згодом довідався – Одеського художнього училища), й, очевидно, продовжуючи свою (попередню – авт.) розмову, сказав (поклавши мій рисунок до ніг співбесідника): «А як у нас рисують?». Звернувшись до мене він запитав, як ставляться батьки до моїх занять малюванням і, дізнавшись, що вважають цю справу другою, зголосився тієї ж миті йти й говорити з моїм батьком, щоб той погодився віддати мене до художнього училища.

Я не буду детально описувати розмову цього молодого художника з батьком. Скажу лише, що батько знав цього юнака³, який був сином поміщика, й мав зногу навчатися. У мого батька коштів на це не було. Тому візит не досяг успіху.

Після першого рисунка я намалював ще орнамент, голову лева, згодом – голову Давида (роботи – авт.) Мікеланджело⁴. Цей рисунок отримав позитивний відгук з Академії Мистецтв.

¹ Ольшанський Альфонс Адольфович – відповідно до «Списку посадових осіб Єлисаветграда» в Реальному училищі числився «сверхштатным преподавателем чистописания».

² Козачинський Феодосій Сафонович (1864, Глодоси – 1922, Єлисаветград).

³ На думку мистецтвознавця Володимира Боська мова може йти про художника Петра Ганського (1867, Херсонська губернія, – 1942 Франція).

⁴ Давид – шедевр епохи Відродження, мармурова скульптура Мікеланджело, створена протягом 1501 – 1504 рр.

Відтоді взявся розмовляти з батьком сам Козачинський. В нашій родині знали Козачинського як художника по ілюстраціям в «Ниве» і, коли я приніс додому звістку про прихід Козачинського, одне вже це справило на моїх рідних сильне враження. Спершу мій батько почав було посилатися на бідність, на труднощі утримувати сина в іншому місті. Козачинський парирував одним аргументом, що він, син дячка, отримав від батька на дорогу один рубль, а проте став художником, навчаючись в Одесі, заробляючи уроками й портретами. Козачинському вдалося умовити батька готувати мене до вступу в Київське художнє училище.

Втім, до цього було ще далеко, слід було закінчити середню школу. В Реальному училищі стало все важче навчатися і не тому, що я не готував уроки, ні, причина (як я зрозумів уже після революції) полягала в тому, що я, син робітника, а тут ще батько мій не полагодив з місцевим священиком (забуваючи, що той був законоучителем у Реальному училищі). Результат цих непорозумінь швидко відбився на мені, довелося переходити до місцевого шестикласного училища, яке я й закінчив у 1904 році.

Ще до Київського художнього училища я почав ходити на етюди, спершу самостійно, а потім з Козачинським. Тут доречно буде згадати про Олександра Осмьоркіна¹, мого земляка, котрий теж навчався в Реальному училищі. Осмьоркін спершу готував себе, очевидно, в актори, він любив декламувати, був знайомий з усіма місцевими артистами й закутавшись у свою накидку, казав: «Я буду Кін осьмой» (осмер Кін)².

В Єлисаветграді, крім мене й Осмьоркіна, були ще й інші художники-початківці: Амшей Нюренберг³, котрий закінчив Одеську школу, його брат Девінов Нюренберг⁴, Камбіран – це все вихованці вечірньої рисувальної школи при Реальному училищі й, зрозуміло, що всі ми зобов'язані своїм вихованням двом художникам-педагогам: Ольшанському і Козачинському. Про Камбірана знаю тільки, що готував він себе в архітектори, решта – захоплювалися живописом. Я гадаю, що не помилюся, коли від всіх нас висловлю велику вдячність і повагу пам'яті цих двох вихователів, які зуміли розгледіти зерно здібності й навіяти пристрасть та любов до мистецтва.

¹ Осмьоркін Олександр Олександрович (1892, Єлисаветград – 1953, Москва) – художник, учасник групи митців «Бубновий валет».

² Кін Едмунд (англ. Edmund Kean, 1787 – 1833) – англійський актор епохи романтизму, автор гімну Великобританії, грав Гамлета.

³ Нюренберг Амшей Маркович (1887, Єлисаветград – 1979, Москва) – художник, графік, мистецтвознавець, автор мемуарної прози.

⁴ Нюренберг Давид Маркович (1896–1964) – художник, відомий також під псевдонімом Давид Девінов; брат А. М. Нюренберга.

Доки я жив у Єлисаветграді, ми часто ходили разом на етюди, я заходив до них, вони показували мені власні роботи, навіть радились зі мною. У нас нерідко виникали цікаві розмови про мистецтво, питання, наприклад, що важливіше – натура чи уява, або що найголовніше в картині – краса чи смисл сюжету і т.п. Звичайно ми приходили до висновку, що і те й інше важливо, й одне без іншого невартісне, неповне.

Про Ф.С. Козачинського

Не пригадую вже, з якого приводу Феодосій Сафонович Козачинський запросив мене до себе, показати свою майстерню й роботи. Я на той час, не бачивши серйозного живопису, був повністю приголомшений кількістю, різноманітністю й свіжістю його робіт. Досі не розумію, чому він не опинився в перших рядах художників, чому застряв у Єлисаветграді учителем малювання. Мене особливо вразили його ескізи на історичні теми: підкорення Казані Іваном Грозним, Пугачов у Астрахані й багато інших. Дуже привабливими були у нього пейзажі з натури й портрети; особливо вдало й майстерно написано було портрет міського голови Пащутіна¹. Децю згодом Козачинський розписував стіни Єлисаветградського собору² в нестеровській манері (на той час я вже бачив роботи Нестерова³ в Київському Володимирському соборі). Втім, у розписах Козачинського було багато власного, зовсім нового, всі його роботи було виконано в легкому блакитному тоні, що створювало враження чистоти й гармонійності його картин, а також розширювало й поглиблювало простір.

Ми з Феодосієм Сафоновичем ходили часто на етюди і він дав мені багато корисних порад стосовно вибору сюжету, розуміння планів, простору й колірних пропорцій. У нього була велика сім'я з 11 осіб, що, очевидно, й не дозволило йому вибратися до Петербурга чи Москви. Син його Ігор обіцяв стати художником, та де він і що з ним, я не знаю. Чув тільки, що Феодосій Сафонович захворів і помер незабаром після революції.

До нашого міста приїжджала пересувна виставка картин⁴. Там були картини Репіна, Касаткіна, Розадовського, Кисельова, Пимоненка й

¹ Пащутін Олександр Миколайович (1846, Єлисаветград – 1906, Єлисаветград) – колезький радник, елисаветградський міський голова (1878–1905), почесний громадянин міста.

² Йдеться про церкву Покрови Пресвятої Богородиці (Свято-Покровська церква) на Ковалівці.

³ Нестеров Михайло Васильович (1862, Уфа – 1942, Москва) – живописець релігійного спрямування.

⁴ Очевидно йдеться про 1905 рік, коли в Єлисаветграді гостювала пересувна народна виставка картин В.К. Розадовського.

інших. Втім найсильніше враження справила на мене робота Ге¹ – голова Христа в терновому вінку з блакитними краплями крові на чолі й щоках. Мене зачепив, зрозуміло, не релігійний бік картини, а я побачив опоетизоване страждання, побачив красу, що перемогла протокольную правду.

Пригадую перші слова, звернені до глядача українською мовою: «Брати-селяни, не соромтеся запитувати художника, котрий супроводжує виставку, яке значення має для людей картина...».

Мої прогулянки за місто і мамині розповіді про природу не минули для мене дарма і я з жвавою зацікавленістю спостерігав природу; розпочалося все, як я вже згадував, з дитячого збирання й засушування квітів, ловлі метеликів і жуків, я читав багато книг з природознавства, ще тоді мною були прочитані: «Походження видів» Дарвіна², книги Ламарка³, Герберта Спенсера⁴, Уоллеса⁵ й інших. Збирання й вивчення набувало все серйознішого характеру, до мене приєдналася ціла ватага хлопчаків, у яких я навіть отримав прізвисько «Природна бурулька» (у тексті – «Природная сосулька», – авт.). Це трапилося після того, як я, збиваючи сталактити в арках нашого Балашівського мосту⁶, заперечався з хлопцями. Вони вважали, що це просто вапно, що потекло, коли ще будували моста, а я запевняв, що це вода, просочуючись, розчиняла вапно й поступово випаровуючись, утворювала ці бурульки, так що це – природні бурульки, так само, як у печерах; з тих пір я й став для них «природною бурулькою».

Якось під час такої екскурсії в хлоп'ячій компанії зустрів мене студент-ентомолог Одеського університету Є.В. Яценковський⁷. Відчувши в мені любителя-ентузіаста, він взяв шефство наді мною, озброїв справжнім сачком, булавками й розправилками для метеликів. З тих пір немало щасливих днів я провів з ним, здійснюючи екскурсії до віддалених місць і приносячи багаті улови.

¹ Ге Микола Миколайович (1831, Воронеж – 1894, хутір Іванівський, нині с. Шевченка Бахмацького району Чернігівської області) – живописець, художник-передвижник, майстер портретів, історичних і релігійних полотен. Життя і творчість митця пов'язані з Україною.

² Дарвін Чарлз Роберт (англ. Charles Robert Darwin; 1809 – 1882) – англійський науковець, що створив теорію еволюції і запропонував принципи природного добору.

³ Ламарк Жан Батист П'єр Антуан де Моне (Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet, Chevalier de Lamarck; 1744 – 1829) – французький зоолог, анатом, натураліст.

⁴ Спенсер Герберт (англ. Herbert Spencer, 1820 – 1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників еволюціонізму. Очевидно Покаржевський читав його «Основи біології».

⁵ Напевно мова йде про книги Альфреда Рассела Уоллеса (англ. Alfred Russel Wallace; 1823, Уэльс – 1913, Англія) – британського натураліста, мандрівника, географа, біолога й антрополога.

⁶ Мова йде про Балашівський залізничний міст через Інгул, споруджений у 1868 році.

⁷ Є.В. Яценковський – ентомолог, відомий вивченням жуків у період становлення Херсонського природно-історичного музею та експедицій, організовуваних цим закладом до Єлисаветградського повіту на початку XX століття.

Різноманітні цікаві камінці я збирав уже давно, але усвідомлено розпочав пошук мінералів з наступного випадку. В міському училищі була шкільна колекція мінералів (у ящику з перетинками). Коли ми почали вивчати мінералогію, учитель показав нам цього ящика. Я був настільки вражений, коли учитель показав два шматочки кварцу з маленькими (з нігтик) кристаликами гірського кристалу, що мені важко описати. Буквально втратив спокій і щоденно набридав сину інспектора, щоб він знову й знову показував мені колекцію. Закінчилося тим, що інспектор, дізнавшись про таку мою пристрасть, дозволив подарувати мені один із шматочків кварцу з кристаликом. Цей патріарх моєї колекції довго красувався серед інших, певно привабливіших, втім, цей був для мене всіх дорожчий. З того часу я збираю й поповнюю власну колекцію, котра зростає уже в величезних розмірах. Моя ентомологічна колекція теж доволі солідна.

В Києві

Після закінчення міського училища, в 1905 році я приїхав до Києва для продовження навчання в Художньому училищі...».

Післямова. Зрозуміло, що об'єм науково-краєзнавчого вісника не дозволяє подати «Спогади» нашого земляка Петра Покаржевського в повному обсязі. Втім, як показує зміст, написане має очевидну історико-культурну цінність для народів України, Росії, Середньої Азії, Закавказзя... Тому маємо надію на те, що, врешті-решт, повноцінне видання мемуарів колись станеться бодай в одному з названих куточків планети.

Відомості про автора: **Шепель Федір Олександрович**, член Національної спілки краєзнавців України, м. Кропивницький, почесний краєзнавець Кіровоградщини..

Dokumentum

Вадим Колескін

КАНІЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 р. У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано джерела з історії однієї з найбільш помітних подій в історії Кіровоградщини – повстання селян Канізької та Панчевської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії проти австро-угорських окупантів. На основі спогадів очевидців, документальних даних із колекції Державного архіву Кіровоградської області, відновлено реальний перебіг подій та викладено новий погляд на сутність того, що відбулося в с. Каніж у травні 1918 року. Відтворено долю учасників повстання після закінчення громадянської війни 1918 – 1922 рр.

Ключові слова: *громадянська війна 1918 – 1922 рр., українська національна революція 1917 – 1921 рр., повстанський рух, селянський рух, Єлисаветградський повіт, Канізька волость, соціал-демократи(більшовики), соціалісти-революціонери, політичний бандитизм.*

Sources concerning the history of one of the most prominent events in the history of Kirovograd region – uprising of peasants of Kanizh and Pancheve rural districts of Elisavetgrad district of Kherson region against Austro-Hungarian occupants are analyzed in the article. Basing on contemporary recollections, on documentary data from the collection of the State Archives of Kirovograd Region the true course of events has been reconstructed and a new view of the gist of events of May, 1918. Destinies of participants of the uprising after the end of the Civil war of 1918–1922 have been restored.

Key words: *Civil war of 1918 – 1922, Ukrainian national revolution of 1917 – 1921, insurgent movement, peasant movement, Elisavetgrad district, Kanizh rural district, social-democrats (Bolsheviks), socialist-revolutionaries, political banditism.*

Канізьке повстання 1918 року завжди було тим епізодом з історії нашого краю, який подавався радянськими істориками та краєзнавцями як приклад боротьби українських селян за радянську владу проти німецьких та

австро-угорських окупантів та маріонеткового гетьманського уряду. При цьому вважалося, що керували повстанням колишні фронтовики, які за своїми політичними поглядами були або більшовиками, або співчуваючими більшовикам.

У такому дусі подає повстання перший твір з історії революції на Єлисаветградщині «Годы борьбы», що побачив світ у 1927 р. до 10-річчя Жовтневої революції. Згодом ставлення до повстання практично не змінювалось і навіть у сучасну «Енциклопедію історії України» повстання у Каніжі потрапило у якості стихійного селянського виступу проти поміщиків та окупантів під керівництвом більшовика П. Данілова [8, с. 82]. Певну спробу дати оновлений погляд на повстання зробив у 2012 році Юрій Митрофаненко, який у своїй статті у науковому збірнику намагався обґрунтувати тезу про «Канізьку республіку», проте без використання документів Державного архіву Кіровоградської області реконструкція виявилася дещо неповною [7, с. 122 – 126].

У той же час у Державному архіві Кіровоградської області зберігається колекція спогадів учасників громадянської війни, а також значна кількість супутніх документів, зокрема протоколи засідання міської думи за відповідний період, документи волосних та повітового ревкомів, а також слідчі справи 1930-х рр., фігурантами яких були колишні учасники революційних подій на Єлисаветградщині. Для того, щоб наблизитися до істини, є сенс спробувати відтворити події весни-літа 1918 року на Єлисаветградщині з використанням згаданої документальної бази.

Традиційна версія розглядає Канізьке повстання як виступ селян Канізької волості проти австро-угорських окупантів та місцевих багатіїв, що їм допомагали. Згідно з цією версією у травні 1918 до села Павлівка повернувся поміщик Лупенко з австрійським каральним загоном для відновлення своєї економії. Він оточив село, спалив дві селянських хати для устраху, а потім зігнав усіх селян в одне місце, де і почалася дика розправа. Лупенко вимагав видачі більшовиків і відшкодування збитків його економії. Після того, як австрійський загін пішов із села, селяни схопили Лупенка і управляючого його економією та вбили їх, а самі вирушили до с. Каніж, у якому навколо партизан А.Д. Данилова, Т. Поліщука (зарубаного махновцями у 1920 р.) і М.Т. Сушко-Суценка групувався бойовий загін з селян для боротьби з поміщицькими езекуціями. Загін до приходу допомоги з с. Павлівка налічував 80 добре озброєних осіб і діяв відкрито. Ховатися було нема чого, тому що ще 12 травня німці виявили розвідку загону і таким чином дізналися про його існування і стежили за ним [1].

Коли до Каніжа прийшов загін павлівців, був скликаний сход, на якому селяни, дізнавшись про події в Павлівці, постановили всім до одного виступити проти німців. У той же день був із Павлівки привезений кулемет, з Оситняжки – 12000 патронів, у ненадійних відібрані були гвинтівки, і наступного дня, 20 травня, селянська армія була готова до виступу.

Командиром всіх збройних сил був призначений Афанасій Данилов, його помічником – Поліщук, начальником штабу – Сушко-Сущенко, начальником зв'язку – Г. М. Смиченко. Командував 1-ю ротою Козинський, 2-ю – Скрипчак, 3-ю – П. Данилов, 4-ю – С. Клімов. Кавалерійським загonom командував Тимофій Поліщук, лазарет був доручений Крисіну, колишньому священикові. При штабі був ще активний радник Бурдільний, колишній прапорщик [1].

Весь загін у 1700 чоловік 20 травня виступив за село Каніж і розташувався біля кладовища. Навколо села, на всіх дорогах виставлені були сторожові пости, до с. Павлівка була вислана кінна розвідка. Розвідка встановила, що німців у Павлівці немає, але вони стоять у Веселівці. Повстанці вирушили до с. Веселівка, де і захопили німців зненацька. Був розбитий вщент німецький ескадрон, забрані всі коні і зброя.

Повстанці після цього розбилися на три частини і повели з трьох сторін наступ на село Арсенівка, де були розбиті. Найбільш заможні селяни відмовилися виступати проти німців, скликали свої збори, постановили видати німцям ватажків і виділили свою владу. Старостою Каніжа призначений був ними М.І. Пономаренко, а старшиною – Я.І. Сандул [1].

Вони виділили з-поміж себе охорону і розставили її по всіх дорогах ловити більшовиків. Тим часом німці розбили повстанський загін, і одна його частина пішла в ліс, а інша, що складалася з менш стійких елементів, повернулася до с. Каніж або розпорошилася по навколишніх селах. Німці не відразу рушили. Вони повільно оточували село кільцем. Вони думали, що у с. Каніж зосереджені великі повстанські сили. Над селом постійно літав аероплан. Піти нікуди не можна було, німці розстрілювали усіх, хто траплявся їм у полі, як наприклад, розстріляні були: П.І. Ткач, що не брав участі у повстанні, а потім П.М. Данилов [1].

3-го (16) травня німці увійшли в село. Були розстріляні Коломієць Федір і Бурдільний Д., Петро Ількович. Потім всіх жителів поголовно зігнали в огорожу біля церкви. На проході до огорожі стояв з офіцерами поміщик Лупенко, брат убитого, зі списком в руках і опитував кожного, хто входив. Він затримав Макарія Сімбабу і Павла Таніна, яких зараз же біля входу розстріляли. Через деякий час був приведений І.А. Попов і теж розстріляний тут же. У церкві ще йшла обідня. Після закінчення Служби

Божої, коли на паперть вийшов священик і дяк, всіх селян побудували в 4 ряди, поставили перед папертю і зажадали, щоб священик вказав більшовиків [1].

Священик Кошуцький почав виказувати, при чому називав прізвища навання, які йому приходили в голову. Після нього почали видавати повстанців куркулі. Загалом, таким чином, було виділено 60 осіб, яких відвели в поле і розстріляли.

У ніч на 4-е (17) червня на крилах двох млинів біля церкви було повішено 8 осіб, які брали участь у повстанні: колишній священик Крисін, Капріор С.М., Чеботар С.М., Ількович О.П., Гордус С.Н., Смоленко з села Веселівка і ще двоє з сусідніх сіл. Тоді ж, 4 червня, куркулі видали Г.Л. Односума, Захарія Бондаренка і ще одного селянина з Малої Виски.

Всі вони були розстріляні на тому ж місці, де були зариті 60 розстріляних селян. Через кілька днів війська вийшли з Каніжа, залишивши тільки каральний загін. Цим загоном були розстріляні: В.Ф. Сімбаба, Семен Данилов, А.І. Гвардіон, Д.Я. Сердюк, М.Г. Владимиров, П.Г. Гвардіон, С.Г. Гвардіон і Р.Ф. Ільченко. Крім них, було розстріляно 2 селянина з с. Панчево: Василь Марусяк та І.І. Шпиталь. Частину заарештованих селян вивезли до села Володимирівка, у маєток поміщика Таранухи, де також розстріляли. Всього розстріляно і повішено було 117 осіб [1].

Аналізуючи події, слід взяти до уваги декілька обставин. Насамперед більшість свідків та учасників повстання добре змальовують перебіг повстання, але про подальшу свою долю розповідають плутано. Крім того, слід взяти до уваги декілька документів:

Наказ повітового старости Верещагіна за № 201 про роззброєння населення і охорону поміщицької власності від 16 травня 1918 р., який вимагав:

«1) Здати всю зброю українсько-німецьким військам За всю приховану зброю винним доведеться понести важку відповідальність.

2) Припинити розгром садиб, псування посівів, кому б вони не належали.

3) Повернути в тиждневий термін все пограбоване майно власникам або тим особам, котрі будуть власниками уповноважені на приймання згаданого майна.

Наказ цей вступає в силу з дня отримання його на місцях. Наказ повинен бути прочитаний на всіх сходах і широко поширений серед населення.» [2, с. 150 – 151].

Крім того факт повстання підтверджується доповіддю № 252 командування австро-угорської Східної армії від 17 червня 1918 р., яке стверджує:

«У околицях Каніж, Панчева були притягнуті до відповідальності 62 повсталих, між ними призвідник – колишній російський прапорщик і поп з Каніжа. Близько 1300 – 1500 повсталих зі зброєю, возами і худобою вирушили 10 і 11 червня на північ (Ліси між Фідваром і Красносельський)» [2, с. 185].

Проте, при вивченні свідчень очевидців та учасників повстання, які начебто повинні були служити джерелом офіційної версії, виявляється низка суперечностей. Щоб розібратися з цими суперечностями, доцільно переглянути ці спогади. Слід відзначити, що більшість свідчень розпочинаються не з травня 1918 р, а з більш раннього періоду. Зокрема Армаш Петро Якович, колишній фронтовик, у лютому 1918 приїхав додому в Каніж. Згідно з його спогадами у лютому ж 1918 р. відбулися вибори Канізького Ревкому з 13 осіб. Головою було обрано Петрова М.І. Тоді ж відбулося створення загону червоних партизанів. 25 лютого 1918 року на зборах біля громадської комори під головуванням Паровіна О.П. і Петрова Н.І. була ухвалена постанова про вилучення землі та посівного матеріалу у куркулів і роздачу їх незаможним. Куркулі були проти, але ревком організував загін з 27 партизан, який був завжди напоготові. Незважаючи на це, куркулі вбили кількох селян.

27 квітня багатії привели до села австро-угорські війська. Останні прийшли до села, зажадали заручників за вказівкою торговця Арона Грицівського, і вимагали здати зброю, підкріпивши вимогу чергами з кулемета вздовж вулиці. Партизани дали бій, розбили австро-угорців, взяли два кулемети, звільнили заручників.

10 травня відбулася спроба повстання проти австро-угорців. Каніж і сусідні села дали 1700 партизан, командували якими Данилов О.І., Поліщук Т.В., а по сусідніх селах – Ніколаєв Є.З. Штаб повстання був розташований у дворі Спринчана Самуїла біля будинку торговця Зеліка Грицівського. 28 травня повстанці розпочали наступ на с. Сагайдакову, австро-угорці зайшли до маєтку поміщика Лупенка. Ворог вдарив з гармат і кулеметів, але був розбитий, за словами Армаша повстанці «побили багато солдатів, і тому числі вбили начальника їхнього, який сам був принц Австровенгерській, взяли транспорт зброю і багато коней».

4 червня австро-угорські війська у більшій кількості зайшли до Каніжа і почали вбивати усіх чоловіків, яких зустріли по дорозі, через 1,5 години загнали всіх чоловіків в огорожу церкви, там відрубники, піп Іван Кошущкий, і старшина Сандул стали видавати більшовиків австро-угорцям. 117 людей окупанти розстріляли і повісили, у т.ч. попа-розстригу Крисіна, що був у повстанців за лікаря. 6 червня сам Армаш заарештований

поміщиком Лупенком Олександром Леонтійовичем, Сандулом Дмитром і Ткаченком Петром. Його посадили до підвалу, але він зміг втекти до с. Осикувате. Там він знову був заарештований панчевською поліцією, а разом з ним селяни Адон'єв, Василенки Наум та Демко. Армаша побили, але він знову втік, тепер до с. Каніж. Звідти батько відвіз Армаша до Єлисаветграда у двір Бородькіна – там Данилов, Поліщук і Кріпак начебто почали організовувати повітову міліцію для боротьби з бандитами. Ревком у той час перебував у підпіллі (за словами Армаша).

5 листопада австро-угорські частини були вигнані з Єлисаветграда і розбиті, ревком повернувся до с. Каніж і став відновлювати радянську владу на селі. Також велася боротьба з бандами Григор'єва, Махна, Завгороднього, Чорної Хмари, Паньківців тощо. Працювати було важко. Але банду Панька (Ількевич) розбили, а самого його вбили. У 1919 році був у загоні Єлисаветградської Кінної міліції, при виїзді військового резерву на банду в Компаніївський район 3 бійці і Поліщук Т.В. були зарубані бандитами, а Армаш втік [4, арк.1 – 12 зв.].

Інші спогади залишив Баланда Федір Павлович, 1889 року народження, з наймитів. Батько його був убитий куркулем Лікарем Прокопом залізної лопатою. З 12 років Баланда працював у наймах у куркуля Галинки, згодом – у поміщика Сиротинського. У 1905 році Федір познайомився з політичними Вишневським і Коваленком. Він виконував їхні доручення, що стосувалися поширення і розклеювання листівок в економії Сиротинського.

У 1907 році збори сільських господарів, якими керували канізький старшина Яків Сандул і земський начальник Андрій Сиротинській ухвалив рішення про висилку Баланди і Регорчука Максима до північного краю. У тайзі односельці пробули 2 місяці, а потім самочинно поїхали звідти, і за 3 місяці дісталися рідного села. Мати і Сімбаба Іван Омелянович пішли до старшини Сандула і просили скасувати висилку за півнаділу (2,5 десятини) орної землі. Старшина зібрав загальні збори, які ухвалили повернути Баланду та Регорчука з висилки.

На початку 1918 року з фронтів повернулися Ніколаєв Є.З., Поліщук Т.В., Паровін О.П. Вони начебто з собою привезли більшовицьку літературу, вирішили створити ревком і видалити від влади куркулів на чолі зі старостою села Чевелчею Семеном. У старости забрали печатку сільської управи і віддали Паровіну Опанасу Павловичу. 20 лютого відбулися нові збори, на яких було вирішено створити Ревком і відокремитися від Панчевської волості, створивши окрему Канізьку. Було обрано 13 осіб у члени ревкому, та 6 осіб до президії. Головою революційного комітету

було обрано Опанаса Паровіна, секретарем – Петрова Микиту, военкомом – Трембовецького Івана, завідуючим земельним відділом – Плачинду Федіра. Волость була затверджена повітовим ревкомом. До неї увійшли села Каніж, Шпакове, Бровкове. З повіту надіслали печатку із штампом «Канізький волревком».

У селі був створений партизанський загін чисельністю 27 осіб. Федір Баланда вступив до нього як рядовий боєць. Потім відбулися збори на старому кладовищі. На них біло ухвалено збільшити загін до 2000 осіб. Поліщук, Данилов, Ніколаєв зв'язалися з активом с. Панчево з т.т. Дрюченком В., Пірком Михайлом. Від Владимирівки у повстанні взяли участь Грабовський, Чебаненко, від Шпакового – Дзюба, Поліщук, також прибули невеличкі загони з Аринівки і Федорівки.

У поміщика Лупенка у цей час перебував австро-угорський кавалерійський загін. У ніч на 28 квітня на нього було здійснено напад, солдати розбіглися, залишили зброю і коней. На ранок загін пішов до лісів Київської губернії. Частина загону стала розходитися по домівках, але на них чекали облави куркулів і німців. Протягом 6 місяців більшість бійців повернулися до Канежа. Потім Баланда брав участь у боротьбі з бандами. У селі Захист Київської губернії загonom були захоплені у полон бійці Тютюнника – ними виявилися западенці, 15 осіб вступили в загін, інші були відпущені додому [5, арк. 1 – 3].

На жаль, не залишив докладних спогадів Данилов Опанас Іванович, який був командиром партизанського загону. Відповідно до спогадів дружини він у 1917 році повернувся з армії до села. У 1918 році у Канежі був організований Волревком під головуванням Паровіна Панаса Павловича і партизанський загін під командуванням Данилова. Повстання було придушене, і Данилов втік. У 1919 році Данилов був членом підпільного ревкому в м. Єлисаветграді, в якому перебували Лисун, Францевич, Бершадська та ін. Данилов був командиром батареї з 4 кулеметами, розбив Петлюру, який намагався зайняти місто. Під час наступу Денікіна – знову партизанів за завданням ревкому. Загін Данилова вів бої в районі Любомирки, Сентова, Чигирина, Холодного Яру, Івангорода, де діяли банди Коцура, Глигуленка (очевидно Гулого-Гуленка), банда Григор'єва і генерала Слащова.

У партизанському загоні також був брат Данилова Ілля, якого захопили денікінці і по-звірячому стратили у Каніжі. Після заняття Єлисаветграда Данилов начебто призначений командиром батальйону по боротьбі з бандитизмом. Після ліквідації банд у повіті працював начальником в'язниці, начальником міліції і на інших відповідальних роботах до арешту в

1938 р. У цьому році Данилов був заарештований та розстріляний. Як писала його дружина – «впав жертвою культу особи» [6, арк. 1 – 2].

Проте, при ознайомленні з протоколами допиту Опанаса Данилова з'ясувалося, що він змалював слідчому зовсім іншу картину свого бойового шляху. У 1938 році на допиті у НКВС Данилов дав свідчення, що з 1918 по 1919 рік добровільно служив в армії Петлюри і брав участь у ряді боїв проти робочих більшовицьких загонів в Єлисаветградському повіті [3, арк. 8]. У 1918 році Данилов з'явився добровільно в петлюрівську армію до отамана Вербицького, який призначив Данилова командиром артилерійського взводу. Потім артвзвод виступив з загоном Колесника у бік Бобринця на допомогу українським частинам, обстрілював партизан, потім особисто брав участь у єврейському погромі [3, арк. 8 – 9].

Далі Данилов отримав розпорядження зайняти Єлисаветградську фортецю. Але робітничі загони зайняли місто раніше, несподівано для петлюрівців. Данилов, не бажаючи бути впійманим більшовиками, втік до Канежу. В цей час в Каніжі був організований ревком, куди входили есери Плачинда і Урсат'єв, а також петлюрівці Ніколаєв і Байбороша Іван. За сприяння їх Данилов був обраний до складу Ревкома і призначений помічником воєнкома. Плачинда і Урсат'єв агітували за повстання проти радянської влади [3, арк. 9 – 10].

Перед приходом Денікіна створений загін в 60 чоловік, Данилов розбрав Панчевську державну варту і згодом злився з бандами Коцюра, Загороднього, Хмари і петлюрівськими загонами Гонтаря і Вакулєнко. У київських лісах загін виріс до 400 чоловік піхоти, 50 шабель, з 1 кулеметом «максим». Кілька разів брав участь у боях з червоними, наприклад, біля ст. Фундуклівка, де втратив до 15 осіб і пішов у ліси [3, арк. 11].

Наприкінці 1920 року повернувся до Єлисаветграда, представився червоним партизаном і був призначений помічником військового комісара Єлисаветградського повіту. Підтримував зв'язок з Байборошей, Урсат'євим, Ніколаєвим, Тошіною тощо [3, арк. 12].

У якості свідка у справі Данилова виступав Байбороша Іван Тимофійович, який зізнався, що у 1918 році під час приходу німців спільно з куркулями Фокшею, Полоканом, Крижанівським та ін., брав участь у складенні списків селян, які виступили проти німців. Усього ними було видано 64 людини, в т.ч. брати Гвардіонові, Штальний, Жанталай, Чеботар і Сімбаба.

Волосний ревком був організований у вересні в складі Ніколаєва, Данилова, Плачинди і Байбороші, що були прихильниками Петлюри. Їм вдалося зібрати 280 селян, які під командою Ніколаєва і Данилова були

спрямовані на поповнення армії УНР. У 1920 р. Байбороша співпрацював з бандою Завгороднього і бандою Ількевича, якого підтримував Урсат'єв і куркулі продуктами та ночівлею. У 1923 році Байбороша, який був членом земельної ради, роздав найкращі землі куркулів, викликавши невдоволення бідняків. У 1929 році отримав партизанську книжку за допомогою Данилова і Плачинди [3, арк. 86 – 89].

Таким чином можна констатувати, що офіційна версія повстання не у всьому відповідає дійсності. Співставляючи різні дані, можна відтворити наступну картину повстання. Наприкінці 1917 – 1918 року до Панчівської волості почалося масове повернення солдат з фронту. Солдати на фронті зазнали обробки есерівської і частково більшовицької пропаганди, були ознайомлені з Декретом про землю і земельною програмою лівих есерів, привезли з собою зброю. Вони створили перший революційний комітет і озброєний загін, спираючись на який, розподілили не тільки землі поміщиків Лупенка, Сиротинського, Ельворті та інших, але і куркулів, які жили на хуторах або користувалися відрубамі.

У квітні 1918 року, після гетьманського перевороту, повітовий старшина Верещагін видав указ про повернення майна поміщикам і куркулям, а також здачі всієї зброї австро-угорським військам. Поміщики попросили допомоги у окупантів і частини 17-го або 12-го австро-угорського корпусу увійшли на територію Єлисаветградського повіту.

У селі Павлівка 26 – 28 травня 1918 року поміщики влаштували помсту селянам. У відповідь фронтовики збільшили загін і атакували німців, розбивши кавалерійський напівескадрон і відбивши коней і зброю, в т.ч. кулемет. Однак на початку червня два полки австро-угорців придушили повстання, розстрілявши і повісивши його керівників і найбільш помітних учасників.

У вересні 1918 року у Каніжі був створений новий волосний ревком, до якого увійшли головним чином есери українського штибу, наприклад, той же Данилов. Вони організували новий загін, який взяв участь у відновленні влади УНР у повіті. На початку 1919 року українські війська намагалися чинити опір більшовикам, проте змушені були залишити повіт. До кінця 1920 року учасники повстання очолювали партизанські загони, які боролися проти червоних і білогвардійців, однак коли стало ясно, що ідея УНР провалилася, стали виходити з підпілля і легалізуватися, використовуючи зв'язки в низовому радянському апараті. Цілком можливо, що той же Данилов у 1921 – 1923 рр. дійсно брав участь в придушенні селянського руху і політичного бандитизму в повіті, борючись проти колишніх соратників, але даних про це немає.

У 1927 році, коли готувалася збірка «Роки боротьби», колишні свідки Канізького повстання представили себе активними більшовиками і його керівниками, зміцнивши таким чином своє становище в радянському і партійному апараті. Хтось із них дожив до масових репресій, а хтось – і до післявоєнного часу, посилено підтримуючи міф про більшовицьке повстання у Панчевській волості.

Джерела та література:

1. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зинovieвщине. Сканированная копия [Електронний ресурс] // Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html>
2. Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т I, кн. 1. / под ред. И.К. Рыбалки. – К.: Наукова думка, 1967. – 876 с.
3. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), фонд Р-2, справа 3880.
4. ДАКО, ф. П-5909, оп. 1, спр. 3.
5. ДАКО, ф. П-5909, оп. 1, спр. 4.
6. ДАКО, ф. П-5909, оп. 1, спр. 35.
7. Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників) / Ю. Митрофаненко // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – 2012. – Вип. 16. – С. 122 – 126.
8. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.

Відомості про автора: **Колєчкін Вадим Петрович**, кандидат історичних наук, головний археограф Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький.

Сергій Зеленський

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

У статті на прикладі матеріалів припиненої кримінальної справи з фондів ДАКО аналізується стан дотримання поняття справедливості у судочинстві.

Ключові слова: *реабілітація, кримінальне судочинство, кримінальна справа, справедливість, репресії, П.Й. Вомачко.*

The state of the notion of justice is analyzed in this article, based on materials of a cancelled criminal case from the funds of the State Archives of Kirovograd Region.

Key words: *rehabilitation, criminal proceeding, criminal case, justice, repressions, P. Vomachko*

Забезпечення верховенства права в Україні, яка є достатньо молодою державою, важливо для утвердження відданості цивілізаційним цінностям. Такий напрям заданий в діяльності органів влади, у слідчій і судовій практиці. На жаль, ще й досі потребують виявлення, розслідування і визнання судом факти зловживань, протизаконних дій і рішень чи злочинної бездіяльності, а подекуди й свавілля, репресій, тортур і переслідувань з боку влади. Про масштаби репресій, як явища на території нашої держави, свідчить безліч обвинувальних вироків по кримінальних провадженнях у часи сталінських репресій. За змістом Закону від 17 квітня 1991 року № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [2] (далі – Закон) реабілітація, як відновлення справедливості, застосовується до осіб, які були необґрунтовано засуджені в період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характе-

ру. Правові основи реабілітації закладені, крім згаданого Закону, в Конституції України та в Законах України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», а також у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини.

Таким, що зазнав репресій, був П.Й. Вомачко, декан фізико-математичного факультету Кіровоградського педагогічного інституту, нині Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка. Цього відомого науково-педагогічного працівника з університетською освітою визнавали висококваліфікованим спеціалістом. Проте, означене не вберегло Петра Йосиповича від репресій. Стосовно П.Й. Вомачка було висунуто обвинувачення у антирадянській пропаганді і агітації за ч. 1 ст. 54-10 КК УРСР [1]. 23 червня 1941 р. він був заарештований. Вірогідно, як і багато інших представників науково-педагогічної інтелігенції в 30-ті – 40-ві роки минулого століття, П.Й. Вомачко потрапив до рук НКВС за доносом. Таке видно з матеріалів кримінального провадження, оскільки обвинувачення базувалось лише на показаннях самого обвинуваченого, які містяться у двох протоколах його допитів, і висновках слідчого, відображених у кримінальних процесуальних документах. У своїх висновках слідчий тлумачив показання П.Й. Вомачка, виходячи з презумпції його винуватості. На цих допитах обвинуваченого розслідування було завершено і справа передана прокурору Кіровоградської області для розгляду на особливій нараді при НКВС УРСР. Перебуваючи в тюрмі, П.Й. Вомачко помер через хворобу серця, про що свідчить акт огляду, підписаний головним лікарем тюрми. Кримінальне провадження стосовно П.Й. Вомачка було закрито через смерть обвинуваченого постановою начальника управління КДБ при РМ УРСР по Кіровоградській області 6 травня 1964 р., керуючись ст.ст. 6 п. 8 і 214 КПК УРСР. Такі підстави не усувають висунутих йому звинувачень і *не реабілітують* П.Й. Вомачка.

Версія, якою керувався слідчий, він сам і висловлював, навіть не потребуючи підтвердження з боку затриманого, можна прочитати у його питаннях, адресованих П.Й. Вомачку. Так, у якості доказів, що підтверджували винуватість П.Й. Вомачка, слідчий цитує його слова, не називаючи джерело їх походження, про те, що центральна та місцева влада в СРСР не змогли забезпечити спокій серед населення під час мобілізації. Багато непотрібної метушні та неорганізованості, яка дуже негативно відобразилася на мирних робітниках... – це ще тоді, коли війна не почалася. Далі слідчий наводить слова П.Й. Вомачка про те, що Ра-

дяньська влада звільнила українців та білорусів від польських панів, але в той же час принесла черги та нестачу хліба та предметів першої життєвої необхідності. Аналізуючи матеріали кримінального провадження, можна зробити висновки про те, що П.Й. Вомачко виявив необережність, висловлюючи свої думки майбутньому донощику. Такою була правда про те, що партія стала привілейованим класом. За словами П.Й. Вомачка, клас дворян замінений Комуністичною партією і лише члени партії стали людьми з повними правами. Їм дозволено те, що не дозволено безпартійним.

П.Й. Вомачко не визнав повністю інкримінованих йому звинувачень, лише вказав, що антирадянською діяльністю не займався, а став джерелом розповсюдження провокативних чуток. Саме так, судячи з протоколу допиту 24 червня 1941 р., пояснив Петро Йосипович свої слова про те, що прихід радянської влади у західні області України не змінив положення на краще, а стало ще гірше.

Справедливість судової влади оцінюється насамперед через сприйняття більшістю громадян, суспільством у цілому, рішень по кримінальних справах, як справедливих. Це проявляється особливо яскраво у кримінальних провадженнях стосовно осіб, які зазнали репресій з боку влади й нині потребують реабілітації, як офіційного визнання їх доброго імені та відшкодування завданої моральної і матеріальної шкоди.

Застосування норм права у кримінальному провадженні здійснюється державними органами і посадовими особами. Самі громадяни або їх об'єднання не можуть бути суб'єктами застосування норм права. Держава передає свої повноваження лише окремим уповноваженим особам, які діють від її імені, такі як висунення підозри, складання обвинувального акта, ухвалення рішення про закриття кримінального провадження та звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок примирення винного з потерпілим, затвердження угоди про примирення, ухвалення рішення по справі та ін. В цьому проявляється публічне начало кримінального процесу.

Сьогоднішня наукова і практична значимість категорії справедливості у кримінальному провадженні в Україні, з-поміж іншого, зумовлена необхідністю забезпечення прав людини. Широке застосування категорії справедливості, поряд із такими, як гідність, чесність, гуманізм тощо, свідчить про усе більше проникнення до регулювання судових процесів норм, що утверджують загальнолюдські цінності. Рішення у таких процесах судді ухвалюють, керуючись здоровим глуздом, і обґрунтовують, виходячи з власного розуміння поняття справедливості.

Характерним для рішень, ухвалених на основі норм, що утверджують загальнолюдські цінності, є справедливість, гуманізм, правдивість тощо. Їхня поява в Україні не нова. Створено умови для появи такого права і нині. Для кримінального процесуального законодавства характерно змінюватись при значних змінах, що відбуваються в державному житті. Вони неодмінно проявляються у кримінальному процесі. Із розвитком національного кримінально-процесуального законодавства, прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) відбулося визначення і нормативне закріплення загальних засад кримінального провадження. Вони відображають положення міжнародно-правових документів, що встановлюють визнані міжнародною спільнотою стандарти у сфері кримінального правосуддя. Загальними засадами, що визначають виключне право суду на здійснення правосуддя і забезпечують право на справедливий суд, є положення, закріплені у ст.ст. 17, 30 КПК України, відповідно до яких у кримінальному провадженні правосуддя здійснюється лише судом згідно з правилами, передбаченими самим КПК України і презумпцію невинуватості та забезпеченням доведеності вини. Вони деталізують у кримінально-процесуальному законодавстві положення ст.ст. 62, 124 Конституції України і відображають внутрішню сутність правосуддя; встановлюють гарантії від безпідставної підозри і обвинувачення: особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у передбаченому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. До числа загальних засад кримінального судочинства, що забезпечують право кожного на справедливий суд, віднесено доступ до правосуддя. Цією засадою передбачено обов'язок суду не відмовляти у розгляді справ, віднесених до їх компетенції, зручне територіальне їх розташування та наявність достатньої кількості судів і суддів. Такою, що забезпечує доступність до правосуддя, слід вважати можливість оскарження Законів і підзаконних нормативних актів, Постанов Кабінету Міністрів України і Верховної Ради, Указів Президента в суді у разі обмеження ними прав і свобод. Така можливість існує, але тільки лише Конституційний суд може визнати ці правові акти неконституційними. Перешкодами для доступу до правосуддя не можуть бути віддаленість від суду, розмір судових витрат та недоліки у системі надання правової допомоги, відсутність належної системи поінформованості особи про порядок та організацію діяльності судів.

Кримінальне провадження стосовно П.Й. Вомачка було одним із багатьох інших, де використовувалось правова засада презумпції винуватості. Від початку такого провадження можна було легко спрогнозувати винесення «судом» обвинувального вироку. Цього не сталося через причини, що не залежали від системи правосуддя, проте, все ж не знімаючи висунутих обвинувачень.

Обвинувачення, висунуте П.Й. Вомачку, у ті часи було звичним. З погляду минулих років можемо охарактеризувати його з погляду справедливості, зважаючи на те, що істина і справедливість у кримінальному провадженні повинні завжди йдуть поруч. Закриття провадження у кримінальній справі стосовно Вомачка П.Й., яке від його початку не може бути визнане справедливим не за реабілітуючими підставами у позасудовому «конвеєрному порядку» показове. Воно було розпочате як таке, що переслідувало антидержавну діяльність. Закінчене, знову ж таки, у зв'язку із зміною пріоритетів у державній політиці.

Таке спрощене судочинство показує, наскільки дорого воно може коштувати людям і суспільству. Приходимо до таких висновків з погляду сучасності, в часи, коли основою життя суспільства стають загальновизнані людські цінності. Забезпечення прав і свобод людини стало пріоритетним. Існує і нині необхідність уникати спрощення правосуддя й застосування такої процедури розслідування та судового розгляду, за якої істина буде встановлена беззаперечно. Виходячи з цього, такою, що потребує достатніх гарантій справедливості, слід визнати запроваджену в новому Кримінальному процесуальному кодексі України спрощену процедуру кримінальних проваджень на основі угод.

Неврегульованою залишається процедура реабілітації, тобто відновлення прав і відшкодування шкоди, завданої в межах і поза межами кримінального процесу органами законодавчої й виконавчої влади. За ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Таке право, закріплене у національному законодавстві, прийшло до нас з міжнародно-правових актів (ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 5 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод), до яких приєдналася Україна. У пострадянському законодавстві України термін «реабілітація» розуміється набагато ширше і включав в себе ще значну кількість заходів соціального, політичного та

економічного характеру. Проте дія згаданого Закону розповсюджується на жертв політичних репресій, реабілітованих до його прийняття.

Масового характеру набула реабілітація після видання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30 – 40-х годов и начала 50-х годов», який скасував усі позасудові рішення, винесені протягом 1930 – 1950-х рр. «трійками», «двійками», «особливими нарадами» і колегіями, і реабілітував усіх громадян, репресованих рішеннями зазначених органів; та Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «О восстановлении прав всех жертв репрессий 20 – 50-х годов».

В указі зазначалося, що реабілітації не підлягають зрадники і карателі періоду Великої Вітчизняної війни, нацистські злочинці, учасники націоналістичних бандформувань і їх посібники, співробітники органів безпеки, які займалися фальсифікацією кримінальних справ, і особи, які вчинили кримінальні злочини. Згідно з цим указом при крайових, обласних і міських Радах народних депутатів, Верховних Радах автономних і союзних республік дозволялося створювати комісії з народних депутатів і представників громадськості з метою сприяння радянським органам у забезпеченні реабілітації громадян, створення пам'ятників жертвам репресій та утриманні в належному порядку місць їх поховання. Завдяки застосуванню цих указів реабілітували громадян сотнями тисяч осіб практично автоматично постановами прокуратур.

В Україні реабілітація відбувалась на підставі Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», Постанови Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. № 963-ХІІ «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», Постанови Кабінету Міністрів УРСР від 24 червня 1991 р. № 48 «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», Постанови Верховної Ради України від 19 листопада 1992 р. № 2805-ХІІ «Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України», Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. № 3812-ХІІ «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

Загальною нормою, що передбачає можливість реабілітації у кримінальному процесі є ст. 130 КПК 2012 р. щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю. Проте,

її відсиловний характер свідчить про відокремлення реабілітаційних процедур в частині відшкодування шкоди від власне кримінального провадження, а також і про відмову законодавця від визначення у кодифікованому нормативному акті, яким є КПК України, правової основи реабілітації, зокрема, приписів Законів України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», ст. 1176 Цивільного кодексу України. Очевидно, неможливо відокремити інститут реабілітації від кримінального провадження, адже саме в кримінальному провадженні виникає право на реабілітацію. Початок реабілітації пов'язаний із виправданням, закриттям кримінального провадження за реабілітуючими підставами, тобто, такими, за яких особа визнається невинуватою у вчиненні злочину в судовому порядку, встановленому кримінальним процесуальним законом.

Залишаються нереалізованими пропозиції вчених-правників щодо застосування такого шляху відшкодування моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням, як офіційне вибачення в суді від імені держави. Таке вибачення, що виголошує суддя, давно існує у кримінальному процесі країн з англосаксонською системою права і, за твердженням західних правників, відіграє важливу роль у процесі реабілітації невинно засуджених, відновлює їхню довіру до системи правосуддя та частково компенсує моральні страждання від заподіяної несправедливості, зменшуючи їх.

Подолати обвинувальний ухил кримінального процесу можливо, створивши дієвий кримінальний-процесуальний механізм реабілітації осіб, що зазнали незаконного кримінального переслідування. Реабілітація означає відновлення незаконно порушеного статусу особи як такої, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення. Відповідно до цього визначення і правової засади презумпції невинуватості особи, закріпленої у ст. 62 Конституції України, необхідні й офіційні вибачення від імені держави за незаконне порушення цього статусу.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області, ф. 8907, оп. 2-р, № 8448 «Дело по обвинению Вомачко Петра Иосифовича по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР».
2. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон України від 17 квітня 1991 року № 962-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 22. – Ст. 262.

Відомості про автора: **Зеленський Сергій Миколайович**, доцент кафедри менеджменту, економіки та права Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету, к.ю.н., доцент, м. Кропивницький.

Віктор Білоус

ДОЛЯ ІНЖЕНЕРА ВАРАВІНА ЯК ОКРЕМИЙ ПРИКЛАД КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

На прикладі окремої припиненої провадженням кримінальної справи з ДАКО автор розглядає теоретичні засади та практичні дії Радянської влади та її карально-го апарату, які були вороже налаштовані проти представників інтелігенції.

Ключові слова: Більшовицька Росія, інтелігенція, Ленін, Сверстюк, Варавін, відродження України, репресивні органи.

At an example of a separate cancelled criminal case from the State Archives of Kirovograd Region the author views theoretical background and practical actions of the Soviet power and its repressive apparatus, which had treated the *intelligentsia* as an enemy.

Key words: Bolshevik Russia, *intelligentsia*, Lenin, Sverstyuk, Varavin, Oleksandria, restoration of Ukraine, repressive apparatus

Творець, короткочасний лідер та багаторічний фетиш Радянської країни В. І. Ленін розглядав людей не як індивідуальності, а як представників окремих класів та соціальних груп. Людина як самостійна особистість, поза класом, для Леніна просто не існувала. Він був твердо переконаний у безперечному праві на існування тільки для одного класу – пролетаріату. *«Что же касается буржуазии – этот социальный класс был объектом его искренней ненависти. Ленин ненавидел буржуазию сильнее, чем помещиков, а либералов сильнее, чем самодержавие»* [1].

«Большевизм и интеллигенция, большевизм и культура – понятия несовместимые. Воинствующее невежество, которое было стержневой сущностью большевизма, агрессивно нетерпимо к таланту во всех его проявлениях, будь то блестящий ученый, талантливый писатель или рачительный хозяин-крестьянин. «Верные ленинцы» были сплошь людьми

малограмотними... Люди, которые ничего не создали своими руками, не в состоянии уважать чужой труд. А как известно, в революционеры шли недоучившиеся студенты, неистовые ниспровергатели, разрушители» [2].

Відомий творчий діяч Росії початку ХХ сторіччя Юрій Анненков, який одного разу розмовляв з Леніним, наводить такі слова «вождя світового пролетаріату»: *«Вообще, к интеллигенции, как Вы знаете, я большой симпатии не питаю, и наш лозунг ликвидировать безграмотность отнюдь не следует толковать как стремление к рождению новой интеллигенции. Ликвидировать безграмотность следует лишь для того, чтобы каждый крестьянин, каждый рабочий мог самостоятельно, без чужой помощи, читать наши декреты, приказы, воззвания. Цель вполне практическая. Только и всего»* [3].

Сприйняття інтелігенції у країні постійно змінювалось, залежно від історичної ситуації та домінуючої думки ЦК партії. Здавалося б, **«ІНТЕЛІГЕНЦІЯ**, ї, жін. 1. збірн. Люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури» [4: 4, 36], які могли б стати рушієм прогресу країни, водночас викликали стійку підозру, недовіру, а часом і відверту ненависть. Про це виразно пише Євген Сверстюк у своєму есе **«НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ**: *«Розкіш життя світиться в утворенні тієї верхньої верстви, яка, всупереч людським чварам і диким інстинктам, береже в собі голос вічності – мудрість традиції, гідність і незалежність думки.*

Плебейська епоха класової боротьби і *«прискореного прогресу»* розорала ту ниву, що її культивувала дворянська й різночинна інтелігенція. Традиція, гідність, незалежна думка стояли вперек дороги, торованої *«диктатурою пролетаріату»*. *«Интеллигенции покедова не трогают», – розпорядились більшовики і стали сортувати її та формувати в загони. Для початку вони їй перекирили кисень. Одна частина була забракована відразу – це «безнадійна» інтелігенція, визнана непотрібною або шкідливою. Решта складала іспит, де треба було довести свою готовість служити партії, і потроху опускалась»* [5].

Становище «прошарку», практично відсутній зв'язок з матеріальною сферою робить інтелігенцію «не закоріненою». Проте, на думку Василя Кременя, *«с речі, котрі назавжди залишаються в житті народу, без яких він не може існувати, – мораль, історія, культура, мова, духовність. Творцем і носієм цього надбання була і є інтелігенція... Національну самосвідомість формує національна інтелігенція, творча діяльність якої продукує науку, знання, мистецтво, культуру загалом. Звідси – не-*

обхідність наявності в самодостатній державі здорової, активної інтелігенції.

Але що таке інтелігенція і які основні віхи її розвитку? Відповідь на це питання дає змогу визначити її роль у творенні сучасної освіти, або «суспільства знань» як основи модернізації Української держави.

Термін «інтелігенція» набув в Україні потужного звучання в 60-ті роки XIX століття. Уявлення про неї спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті і просвітництва. Згодом концепт інтелігенції стали пов'язувати з критицизмом – щодо феодальних та державних порядків і Російської, і Австро-Угорської імперії, до складу яких тоді входила Україна. На цій ниві формувалися стратегії розвитку української національної культури, виявлялася її самобутність у контексті національної свідомості з перспективою утворення незалежної держави. У силу цього інтелігенція розумілася як відносно цілісна група інтелектуально розвинених людей, об'єднаних спільною опозиційністю до існуючої влади. Інтелігент – це не лише представник інтелектуальної діяльності, а людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про суспільну справу, служінню правді, істині, справедливості» [6].

На нашу думку, радянська епоха – епоха лозунгів, а деякі лозунги, заклики, максими та історичні slogani мають досить дивну долю: за зовні начебто простим змістом приховується безліч притлумлених значень, що можуть привести (а часто й приводять!) до неочікуваних наслідків. Одним з таких девізів є відома теза Маркса та Енгельса про те, що пролетарям немає, чого втрачати, окрім власних кайданів, а отримати вони можуть цілий світ. На період виголошення цієї тези (середина XIX сторіччя, період написання відомого «Маніфесту Комуністичної партії») автори могли досліджувати та класифікувати клас пролетарів здебільшого за зразками робітників підприємств Німеччини та Англії. Їм важко було передбачити шляхи розвитку, особливості та перспективи становлення «передового класу» у Російській імперії.

Запозичена із західної філософської думки ідея потрапила до мізків представників соціального прошарку дрібних ремісників та крамарів, вихідців з районів межі осілости (це твердження не слід сприймати як прояв націоналізму чи антисемітизму, достатньо ознайомитись зі статистикою національного та соціального складу революційних осередків на теренах колишньої імперії). Ідею оцінили, препарували на складові і потім оцінили ще раз, зробивши такі проміжні висновки: «Ми – пролетарі і нам треба скинути кайдани» (у процесі «скидання кайданів» було знищено 300-літню монархію та зруйновано державу); «Нам належить увесь

світ» (буквально через декілька місяців після Жовтневого перевороту почався експорт революції, «радянські» республіки було створено, хоча й не надовго, навіть у Баварії, Угорщині, Ірландії).

Використання ідеї на цьому не зупинилось, «аналіз» йшов далі: «Зняті нами кайдани лишилися та чекають на нові руки» (і розгорнувся процес переслідування представників інших класів та соціальних верств); «ми здобули світ, а хтось має позбутися його назавжди» (і було створено каральні загони «найпрогресивнішого класу», які винищували всіх «інших»).

Так виникли передумови для написання Орвєлового «1984» з його пролами, новомовою, міністерствами «миру», «правди» та под. У іще одному зі своїх творів-антиутопій («*Animal Farm*», є декілька перекладів українською під різними назвами) Орвел, від імені свиней, що захопили владу, стверджує: «*Всі тварини рівні, але свині рівніші за інших*». Подібним же чином ця ідея реалізувалась на практиці «соціалістичного будівництва» під час революції та громадянської війни, не забула про неї держава й у середині 30-х років минулого сторіччя, оскільки у такий спосіб можна було спробувати виправдати та пояснити провал комуністичного експерименту.

І якщо «червоний терор» 1918-1923 років, про який виразно пише професор Мельгунов [7], хоч якось можна віднести на рахунок «гарячки бою», то репресії проти інтелігенції, зокрема технічної, розумного пояснення не мають і не можуть мати. Позиція презирливого ставлення та недовіри до інтелігенції на довгі роки стала свого роду установкою для каральних органів СРСР. Гірка чаша репресій не оминула й українську інтелігенцію. Широко відомі долі Миколи Скрипника, Леся Курбаса, Сергія Єфремова, Миколи Хвильового та ін., але жертвами стали іще багато пересічних та по сю пору малознаних представників культурного прошарку України.

На наше переконання, одним з таких представників інтелігенції, які могли б (за цитованими вище словами Кременя) відіграти важливу «роль у творенні сучасної освіти, або «суспільства знань» як основи модернізації Української держави», саме й був «громадянин Варавін» [8].

Варавіна Олександра Костянтиновича, 1899 р.н., уродженця с. Боголюбівки П'ятихатського району Дніпропетровської області, сина служителя культу (псаломщика), безпартійного, з вищою освітою, плановика шахти №2 «Укрбурвугілля», м Олександрія Кіровоградської обл., було заарештовано Олександрійським райвідділенням Управління НКВС УРСР по Миколаївській (нині Кіровоградська, прим. авт) обл. 27 червня 1941 р.,

справу заведено 30.06.1941р. Прочитуємо (мовою оригіналу) постанову про арешт: *«Варавин А. К. ... в 1919 г. добровольно вступил в петлюровскую банду и был произведен в чин хорунжего. Будучи в петлюровской банде, окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером, после разгрома банды на Украине Варавин бежал в Польшу, а оттуда в Чехословакию».*

Видається своєчасним, перервавши цитування, привернути увагу до рівня освіченості слідчих Олександрійського райвідділення УНКВС. Посилання на кшталт *«чин хорунжого», «окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером»* свідчать про нерозуміння ними навіть системи офіцерських звань: **«ХОРУ́НЖИЙ**, жого, чол., іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець... 2. У XVII–XVIII ст. на Україні – особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора... 3. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин» [4: 11, 131].

Ми дозволили собі цей абзац, оскільки прикладів кричущої неграмотності, відсутності елементарних знань, необхідних, на нашу думку, співробітнику спеціальних служб, що вирішують долю людини, дуже багато у справах досліджуваного нами історичного періоду. Це явище, до речі, може бути й підґрунтям упередженого ставлення слідчих та оперативного складу «правоохоронних» органів до представників інтелігенції.

«В 1933 г. по ликвидированной ИНО («Иноземный відділ», служба зовнішньої розвідки та контррозвідки, прим. авт.) УГБ НКВД на Украине контрреволюционной организации т. называемых «украинских эсеров» стало известно о предполагаемой переброске на Украину Пражским центром ЦК УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів, прим. авт.) бывшего петлюровского офицера, эмигрировавшего в 1920 г. с остатками петлюровской банды – некоего Варавина Александра Константиновича, для проведения контрреволюционной деятельности и выполнения шпионских заданий чешской политической и разведки...

2 апреля 1935 г. Варавин, приняв сов. гражданство в полпредстве СССР в Праге, прибыл на Украину и на ст. Шепетовка был арестован. В процессе следствия Варавин признался в своём участии в украинской эсеровской организации за кордоном, а также, что он по своему политическому убеждению является украинским националистом. Будучи в петлюровской банде, боролся за осуществление идеалов «Самостийной Украины» [а.с. 6].

У анкеті арештованого читаємо, що він мав вищу освіту за спеціальністю інженер-гідротехнік. Додатково Варавін пояснив, що з 1922 р. до 1927 р. навчався у сільгоспакадемії, м. Подебради, Чехословаччина; з 1927 р. до вересня 1934 р. служив у різних підрядників інженером-гідротехніком; з жовтня 1934 р. до квітня 1935 р. проживав у м. Мукачеве, постійного місця роботи не мав [а.с. 10].

На питання анкети № 15 (*«Служба в полиции, жандармерии, карательных органах, в белых и других к.-р. армиях, участие в бандах и восстаниях против Соввласти (когда и в качестве кого)»*) Варавін відповідає, що закінчив петлюрівську школу у 1921 році у м. Вадовіце, отримав звання хорунжого, а на № 17 (*«Каким репрессиям подвергался при Соввласти»*) – що у 1935 р. був заарештований по прибутті до СРСР прикордонними військами НКВС ст. Шепетівка, судимий за к.-р. шпигунську діяльність на 5 років, покарання відбув, повернувся у 1940 р. [а.с. 6].

Цю інформацію він додатково підтвердив на допиті 06.07.41 р., але свою ворожу діяльність заперечив: *«3 апреля 1935 г. на ст. Шепетовка был арестован органами НКВД и направлен в г. Киев. Под следствием находился с 4 апреля по 28 мая 1935 г. и был осужден Особым совещанием при НКВД СССР к 5 годам ИТЛ. Обвинялся по ст. 54-6 и 54-11. Наказание отбывал в Ухто-Печорских лагерях. В 1940 г. 2 апреля был освобождён... в предъявленном обвинении себя виновным не признаю, так как я никем не перебрасывался, а выехал в СССР по своему собственному желанию. Находясь на территории СССР никакой шпионской деятельностью не занимался»* [а.с. 10].

Варавіна допитували тричі: шостого, восьмого та дванадцятого липня 1941 року. Він повідомив, що у боях проти Червоної Армії на боці білополяків (до речі, з часу тих самих боїв минуло на час слідства 20 років! Прим. авт.) участі не брав, після закінчення бойових дій до СРСР не повернувся за власним бажанням, бо боявся (*«Не возвратился в СССР я по личному желанию, из чувства страха»*) [а.с. 11, 12]. Незважаючи на відсутність доказової бази, звинувачувальний висновок по справі безапеляційний: *«...обвиняется в том, что, будучи враждебно настроен по отношению Советской власти в 1919 г. вступил добровольно в Петлюровское училище, откуда вышел офицером, с Петлюровскими бандами участвовал в боях против Красной Армии и при разгроме их бежал в Польшу. Будучи в Чехословацкой хозяйственной академии, примыкал к Украинской эсеровской организации, в 1935 году был перебросен в СССР чешской разведкой с целью шпионажа, т.е., в преступлениях, предусмотренных ст. 54-6, 54-13 УК УССР... Вещественных доказательств нет»*.

Швидкий наступ німецьких військ (м. Кіровоград було зайнято 5 серпня 1941 р.) зумовив евакуацію так званого «спецконтингенту» на схід країни. Справа Варавіна до суду не дійшла: фігурант помер 27 жовтня 1941 р. у тюрмі № 17 м. Усть-Каменогорська від хвороби серця (так у свідоцтві тюремного лікаря).

Не будемо гадати про теоретично можливі варіанти ставлення «чеського шпигуна» до німецької окупаційної влади, але маємо приклад ставлення Радянської влади до закордонних фахівців, та ще й прихильників ідеї «самостійної України» (до речі, шахти Олександрійського буровугільного басейну нині перебувають у занедбаному жалюгідному стані, але списати це винятково на справу Варавіна неправильно)...

Переслідування, арешт, смерть кожної окремо взятої людини – трагедія, яка водночас уособлює у собі певну типовість, характерну для часу, суспільного устрою, конкретного соціального класу чи прошарку. Справа Варавіна ще раз підтверджує існування міфу про інтелігента як людину з браком волі, постійними ваганнями та сумнівами, яка, тим не менш, перманентно бореться проти влади. Влада ж, своєю чергою, не терпить спротиву, навіть вигаданого, й завжди готова нанести упереджувальний удар.

«Руководящая и направляющая сила» – партія невідомо «перевиховувала» інтелігенцію, намагаючись різними методами (у тому числі й «чекістськими») позбавити її таких рис, як співпереживання, відповідальність, моральність, турбота про народ, заохочуючи її до послуху, а не до опору. У результаті слабка інтелектуально-духовна основа Радянського Союзу стала однією з причин його занепаду й розпаду.

Обстоюючи точку зору, що історична наука має освітлювати шлях у майбутнє, зазначимо, що прояви сучасного споживацтва, руйнуючи моральні, духовні підвалини суспільства, позбавляючи його віри у цінності, у інтелект, у знання, швидко й ефективно перетворюють населення, народ на натовп, безлику масу, на давньогрецький охлос. Країні ж для поступу потрібна високоморальна, гуманістична еліта. Країні потрібна інтелігенція, яка використовує спеціальні знання в інтересах своєї Вітчизни.

Малоймовірно, що місце вічного упокоєння людини з закордонною освітою, українського патріота Варавіна вдасться відшукати у безмежних степах навколо Усть-Каменогорська. Більше шансів на встановлення місця поховання – у могилах колишніх співробітників Олександрійського РВ УНКВС. Сподіватимемось, що, як і вони, інші руйнівники та критики нашої країни підуть у вічність, а *«інтелігенція для виконання своєї історичної місії може й повинна, спираючись на філософію людиноцентриз-*

му, використовувати і мораль, і знання, і інтелект, і владу для досягнення своєї мети – виховати інноваційно мислячу людину. Тільки вона може гідно виконати величні завдання із творення й розбудови нової України» [6].

Джерела та література:

1. http://www.politology.vuzlib.su/book_o257_page_14.html;
2. Матеріали III Міжнародної конференції “КГБ: вчора, сьогодні, завтра”; Москва, 1994г. Общественный фонд “Гласность”, Фонд Дж. Сороса “Культурная инициатива”;
3. Анненков Ю. Воспоминания о Ленине. Новый журнал, Нью-Йорк, 65, 1961, с. 140;
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980;
5. ukrlife.org/main/sverstuk/intel.htm;
6. Освіта і інтелект: роздуми про інтелігенцію, 2008-05-22 | Автор: Василь Кремень | <http://www.dt.ua>;
7. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918—1923. — М.: PUICO, P.S., 1990;
8. ДАКО, фонд 8907, опис 2-р, спр. № 8661-п;

Відомості про автора: **Білоус Віктор Борисович**, провідний науковий співробітник ДАКО, кандидат філологічних наук, член Національної спілки краєзнавців України, м. Кропивницький.

Олег Бабенко
Іван Петренко

ДАНТОВІ КОЛА МИКОЛИ СМОЛЕНЧУКА
(За документами Державного архіву Кіровоградської області)

У статті на основі документів Державного архіву Кіровоградської області окреслено один із періодів життя (кінець 60-х – початок 70-х рр. XX ст.) вченого та письменника М.К. Смоленчука. Наведено деталі репресивного процесу та розправи над М.К. Смоленчуком з боку партійного бюро філологічного факультету, партійного комітету педінституту ім. О. Пушкіна, Кіровоградського міського комітету КПУ та обласного управління КДБ.

Ключові слова: антирадянська література, вчений, І.М. Дзюба, краєзнавець, М.К. Смоленчук, обласне управління КДБ, письменник.

A period of life (end of 60-s – beg. of 70-s in XX cent.) of scientist and writer M. Smolenchuk is described in the article, based on documents of the State Archives of Kirovograd Region. Details of repressive process and reprisals against him from the Party bureau of philology department, Party committee of pedagogical institute named after Pushkin, Kirovograd city committee of the Communist Party of Ukraine and the regional KGB department.

Key words: *anti-Soviet literature, scientist, I. Dzyuba, M. Smolenchuk, regional KGB department, writer.*

Життєва доля Миколи Кузьмовича Смоленчука доволі трагічна – радянська влада його цькувала й переслідувала впродовж тривалого часу, від чого неймовірний творчий потенціал талановитого письменника, вдумливого вченого-літературознавця, наполегливого краєзнавця повністю, на жаль, не зреалізувався. Окрім того, через постійні нервові стреси, спричинені діями влади, він набув тяжку невиліковну хворобу. Все разом призвело до нестерпних моральних та фізичних страждань, що значно вкоротили йому життя.

Документи Державного архіву Кіровоградської області вагомо конкретизують один з трагічних періодів у житті нашого видатного земляка, що припав на кінець 60-х – початок 70-х рр. XX ст. Саме в цей час в Україні тривав черговий раунд невпинного процесу «нещадної боротьби» з «буржуазним націоналізмом», представників якого виявилось найбільше серед української інтелігенції, зокрема письменників і поетів, вчителів і художників... Їх заарештовували й судили. Не дивно, що в КДБ прискіпливо спостерігали за провінційними митцями. Тож цілком закономірно, що в поле уваги репресивного органу потрапив М.К. Смоленчук, яскрава зоря таланту якого на творчому небосхилі Кіровоградщини тільки розгорялася. Без сумніву, саме за командою звідти розпочалися судилища над Смоленчуком.

На той час Микола Кузьмович плідно працював у Кіровоградському державному педагогічному інституті імені О. Пушкіна старшим викладачем кафедри української літератури. Здавалося, що перед вченим відкриваються доволі привабливі перспективи – продовжити вивчати творчість корифеїв українського національного професійного театру, здійснити не одне наукове відкриття, згодом захистити докторську дисертацію, напи-

сати ще декілька (чи кільканадцять!) прозових творів. До всього мав талант. Однак, не судилося.

Апогеєм особистої драми М.К. Смоленчука стали грудневі дні 1971 року: 15 грудня на засіданні партійного бюро філологічного факультету його виключили з членів КПРС [1, арк. 73]. Через декілька днів, 21 грудня, на засіданні партійного комітету педінституту рішення партбюро філологічного факультету про виключення М.К. Смоленчука схвалили та просили Кіровоградський міський комітет КПУ затвердити цей присуд [2, арк. 115]. Засідання бюро Кіровоградського міського комітету партії відбулося 20 квітня 1972 року. На ньому досить прогнозовано ухвалили: «Рішення партійної організації філологічного факультету за 16 грудня¹ 1971 року та партійного комітету педагогічного інституту від 21 грудня 1971 року затвердити. Смоленчука М.К. з членів КПРС виключити» [3, арк. 39].

Драма була задумана багатоактна, тож у квітні не закінчилася. 27 червня 1972 року на бюро Кіровоградського обкому КПУ, де розглядалася апеляція Смоленчука, йому відмовили у поновленні в лавах партії. Виключення з членів партії для викладача такого «ідеологічного» закладу, чим був педагогічний інститут, що постійно перебував під пильним наглядом партійних і репресивних органів, тоді автоматично означало позбавлення права на працю не тільки в ньому, а практично повсюди. Це швидко і сталося. Наступним кроком у життєвій долі вченого і письменника міг стати арешт, несправедливий суд та ув'язнення на тривалі строки. Чимало української інтелігенції пішли в той час саме таким шляхом.

У чому ж провиня М.К. Смоленчука? Тоді, а також з позицій сьогодення, він постає як обдарована особистість, визнаний в середовищі інтелігенції Кіровограда, Києва та Одеси як письменник та науковець, з певними поглядами, які деякі його колеги по перу поділяли, тож ділилися у вузькому колі не тільки оцінками життєвих подій, власними поглядами на життя й тогочасний суспільний лад, а й ввіряли самвидавівську літературу. Зрозуміло, що в ту пору, на рубежі 60 – 70-х рр. XX ст., Микола Кузьмович випадав зі стрункої шеренги національно вихолощених кар'єристів з педагогічного інституту, адже на їхньому фоні чітко виокремлювався своїми талантами й уподобаннями.

Не дивно, що для своїх колег по інституту, в очах ректорату й деканату, а тим більше – для «відданих» членів партії, він виявився «білою вороною», а ще «...безпринципним», таким, що «втратив політичну пильність стосовно проявів ворожої ідеології, оскільки привіз з Києва та зберігав у

¹ Насправді це засідання відбулося 15 грудня, що зафіксовано протоколом №7.

своїй квартирі машинопис антирадянської книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»¹, тож цим неправильно розумів комуністичну мораль, і майже протягом двох років демонстрував нечесність перед партією і державними органами у питанні виявлення поширювачів політично шкідливих матеріалів» [4, арк. 13]. Саме такими словами затаврований викладач української літератури Кіровоградського педінституту М.К. Смоленчук на засіданні бюро міського комітету партії, що відбулося 20 квітня 1972 року.

Однак визначальний внесок у вирішенні долі науковця й письменника зробило обласне управління КДБ. Ще у вересні 1969 року Миколу Кузьмовича викликали туди «для пояснень про наявність у нього машинописного тексту Дзюби». У такий всесильний репресивний установі, якою був КДБ, вчинили фактично допит викладачу педінституту, намагаючись, зокрема, з'ясувати, хто йому дав заборонену книгу. Проте Смоленчук на допиті «...вів себе як комуніст не щиро» [4, арк. 14]. Тобто, тих прізвищ, дізнатися про які в КДБ хотіли будь-що, Микола Кузьмович не назвав. Закономірно, що за ним розпочали шпигувати. Безумовно, що це робили також деякі колеги Смоленчука, а також його студенти, адже педінститут, а тим більше їхні історичні й філологічні факультети, були щедро інфільтровані таємними інформаторами КДБ. Не став винятком і педінститут у Кіровограді. Свідченням цього є доля Сердюка – ще одного викладача філологічного факультету. Восени 1968 року на своїх лекціях з української літератури він відважився читати майбутнім учителям згадану працю Дзюби. Після кількох лекцій Сердюка з роботи звільнили [5, арк. 73]. Не дивно, що Микола Кузьмович текст самвидавівської книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» спалив.

Звістка про те, що Смоленчука викликали до КДБ, швидко розійшлася як педінститутом, так і містом. Однак, щодо нього рішучих дій поки-що не чинили, можливо сподівалися на те, що натраплять на добре законспіровану таємну «антирадянську націоналістичну організацію» в Кіровограді та області, якої насправді не існувало.

Восени 1969 року Миколу Кузьмовича, майже відразу після «профілактичної бесіди» в КДБ, «запросили» до Кіровоградського міського комітету партії. З ним вів «розмову», і теж «профілактичну», особисто секретар міського комітету Сухачов. Там Смоленчук заявив, що

¹ Комуністична влада оголосила «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» антирадянським твором, а його зберігання чи навіть просто читання, не говорячи вже про поширення – кримінальним злочином. Іван Дзюба втратив роботу, був виключений зі Спілки письменників України і зазнав переслідувань з боку КДБ, а 1972-го року був ув'язнений.

не поділяє поглядів Дзюби і що «допустив велику помилку», коли в обласному управлінні КДБ не зізнався, хто йому дав заборонену книгу. Але не зізнався і цього разу, попри всі намагання секретаря міськкому партії вивідати таємницю джерел і обставин появи в Кіровограді «ворожої» літератури [2, арк. 110].

Для нас же цю таємницю відкриває листування Віктора Близнеця з Миколою Смоленчуком. 20 жовтня 1969 року Віктор Близнець¹ пише у листівці: «...що хотів би отримати той рукопис, що Ви в мене давненько взяли» [7, с. 181].

Схоже, що 1970 рік та майже увесь наступний, 1971-й, промайнув для Миколи Кузьмовича відносно спокійно, якщо не зважати на те, що редакція газети «Кіровоградська правда» чомусь вперто відмовлялася брати до друку його статті. Це обурювало талановитого автора. Згодом позицію обласної газети секретар партійного комітету Кіровоградського педінституту Логвиненко пояснив так: «Очевидно, тов. Смоленчук хотів би, щоб на сторінках партійного органу давали «зелену вулицю» людині, яка приховує перед партією правду про посібників та її ворогів» [2, арк. 110]. Попри ці дрібні негаразди, в 1971 році в Києві виходить друком монографія М. Смоленчука про Марка Кропивницького, цього ж року науковець захищає в Одесі кандидатську дисертацію. Однак хмари над вченим згущувалися.

Грім ударив у грудні 1971 року. Саме в переддень Нового, 1972 року, над Смоленчуком влаштували справжнісінькі судилища, оформлені як засідання партійного бюро філологічного факультету та парткому педінституту. Їхні ухвали відомі. Зате довгий час невідомими були «судді».

Так, на засіданні бюро філологічного факультету, що відбулося 15 грудня і на якому розглядалося питання «Про члена КППС Смоленчука М.К.», активність у виступах демонстрували секретар партбюро філологічного факультету Сергієнко, декан цього ж факультету Яловий, члени партійного бюро Тарасенко, Олійніченко, Суха та ін. [5, арк. 73]. Саме вони, вчинивши справжнісінький допит Миколі Кузьмовичу, першими винесли наприкінці зборів жорстокий вердикт своєму колезі – виключити з партії. Так, Тарасенко особливо допитувався у Смоленчука, хто ж все-таки дав йому «заборонену» книгу. Микола Кузьмович, боячись звинувачення в покриванні таємної організації, змушений вказати на Віктора Близнеця, тим більше, що сам Близнець ще 17 листопада 1971 року радив

¹ Віктор Близнець – відомий український радянський письменник, уродженець Компаніївського району Кіровоградської обл.

Смоленчукові: «Думаю, що тобі треба зустрітися з Козаченком¹ і про все відверто поговорити. Справа то давня і треба їй покласти край» » [7, с. 181].

Також Тарасенко фактично звинуватив свого колегу в розповсюдженні антирадянської літератури, бо тримання вдома та читання праці Дзюби теж було, на думку Тарасенка, антирадянським [5, арк. 80]. Колега Бойчук все допитувався в Смоленчука, як багато він читав «захальявної», тобто забороненої, літератури. Декан філологічного факультету Яловий хотів знати, чи Смоленчук сам попросив книгу, чи йому хтось її дав. Не вгавав Тарасенко, випитуючи, з ким Смоленчук ділився думками про книгу. «З Логвиненком² і Чечотом³!» – відповів Микола Кузьмович [5, арк. 81].

Бойчук виступив з довгою промовою, в якій, з поміж іншого, вимагав, щоб Микола Кузьмович чимось довів, що книгу спалив, а не передав комусь іншому. Насамкінець Бойчук вніс пропозицію оголосити своєму колезі сувору догану.

Проте з ним не погодився Тарасенко, заявивши, що Смоленчук є розповсюджувачем антирадянської літератури, що на всі питання відповідав не конкретно, що й досі не визнав себе винним та покривав «ту людину, яка дала цей рукопис», а тому він (Смоленчук. – Авт.) «не може бути разом з нами». Секретар партбюро філологічного факультету Сергієнко теж вважав Миколу Кузьмовича винним у розповсюдженні антирадянської літератури, тож підтримав пропозицію про виключення його з членів партії.

По завершенню виступів на голосування винесли дві пропозиції: сувору догану або виключення з партії. За першу піднялася тільки одна рука⁴, за другу – переважна більшість [5, арк. 82 – 88].

Судилище над вченим і письменником, проте, тривало. Наступним його актом стало засідання партійного комітету Кіровоградського педінституту, яке відбулося 21 грудня 1971 року. На засіданні були присутніми члени парткому Безтака, Волчков, Кіліченко, Логвиненко, Овчаренко, Чикін, Яловий; секретарі (чи їхні заступники) факультетських парторганізацій Бренер, Оліфер, Тарасенко, Кругляк. Загалом майже увесь тогочасний вузівський партактив – 35 комуністів.

¹ Козаченко Василь Павлович – класик української радянської літератури, що народився в с. Новоархангельськ на Кіровоградщині. У 1964 – 1969 і 1970 – 1973 роках – секретар партійного комітету.

² Логвиненко – секретар парткому Кіровоградського педагогічного інституту, раніше, в час оформлення Смоленчука на роботу в педінститут – декан філологічного факультету.

³ Чечот М.Т. – у 60-х рр. XX ст. завідувач кафедри української літератури на філологічному факультеті Кіровоградського педагогічного інституту.

⁴ Напевне, так проголосував А.П. Бойчук (український літератор та педагог, професор, кандидат філологічних наук. Працював завідувачем кафедри української літератури, проректором з наукової роботи педінституту).

З повідомленням про «справу Смоленчука» виступив заступник секретаря партійного бюро філологічного факультету Тарасенко. Його риторика не змінилася за час, що минув, з 15 грудня, тож була прогнозовано дошкульною. У виступі Тарасенка Микола Кузьмович знову постав людиною, яка «...втратила політичну пильність», оскільки «...зберігав у себе вдома антирадянську книгу...», крім того «...неправильно тлумачив комуністичну мораль», демонстрував упродовж «...більше як двох років нечесність перед партією і державними органами [2, арк. 110].

Надали слово і М. Смоленчуку. «Я не вважаю себе поширювачем ідей Дзюби, – заявив він, – бо пропонував читати цю писанину не всім, а тільки Чечоту і Логвиненку. Не заперечую, що наробив багато дурниць, як, наприклад, те, що спалив машинописний текст «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який взяв, тепер признаюсь, у Віктора Близнеця» [2, арк. 111].

Не обійшлося і без виступу ректора Кіровоградського педінституту імені О. Пушкіна Ф. Овчаренка. Книгу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що на той час була добре відомою не тільки в Україні, а й в багатьох країнах світу, адже її переклали декількома іноземними мовами, він назвав «мерзотою», «негідною писаниною» тощо. Свій виступ ректор закінчив словами: «...товариш Смоленчук не заслуговує на перебування в рядах партії!».

Наступні промовці – Чикін і Кіліченко, у всьому підтримали звинувачення та пропозицію ректора. Комуніст Бренер у виступі заявив: «...Може він (Смоленчук. – Авт.) і не поділяв погляди Дзюби, але ж як він поставився до партійних і державних органів, які цікавилися наявністю в нього літератури. А хто ж, як не член партії, повинен допомагати органам державної безпеки. А тов. Смоленчук, навпаки, став заплутувати справу». Тож «...цілком заслуговує виключення його з рядів партії» [2, арк. 112].

В унісон з попередніми промовцями говорили комуністи Волчков та декан філологічного факультету Яловий. Для обох Смоленчук теж не був гідним перебувати в лавах партії.

Смоленчук, слухаючи колег, не стримався і назвав збори «суб'єктивним судилищем», чим підкинув хмизу до вогню нетерпимості й ворожнечі проти себе [2, арк. 113].

Не дивно, що комуніст Безтака звинуватив Миколу Кузьмовича в невідячності, заявивши: «...наша партія і радянська влада дали йому мабуть-що чи не найбільше, ніж будь-кому з присутніх, але він на це не зважив і вирішив ховатися з тими мерзотними писаннями Дзюби. Вдавав, що не розуміє, на чию руку грає».

Член партії Чашечніков стверджував, що «...писанина Дзюби не така вже й важлива, щоб її вивчати протягом двох років... і набагато більше було б користі, якби тов. Смоленчук вивчав твори Маркса, Леніна, класиків літератури, черпав знання з партійної преси, як роблять всі комуністи».

«Тов. Олефір» висловив обурення поведінкою Смоленчука: «...як Смоленчук міг зберігати і ще й пропонувати товаришам цю антирадянську літературу!».

Микола Кузьмович знову не втримався і назвав збори «не повчальною школою, а розстрілом» [2, арк. 114].

Голосування «по справі Смоленчука» було передбачуваним: з 36 членів КПРС, присутніх на зборах (включно з Смоленчуком), 34 проголосували за виключення Миколи Кузьмовича з членів партії, 1 – утримався (Смотренко В.) [4, арк. 13].

Шельмування вченого і письменника продовжилось. В чергове це відбулося привселюдно на засіданні бюро Кіровоградського міського комітету партії, що відбулося 20 квітня 1972 року. З поміж кількох інших «справ» крадіїв чи алкоголіків з партійними квитками, члени бюро прискіпливо розглянули «справу Смоленчука М.К.». З доповіддю по ній виступив голова партійної комісії міського комітету партії Турло. Текст доповіді містив 9 друкованих аркушів. Вже вкотре викладача педагогічного інституту звинуватили у читанні й поширенні забороненої літератури. Особливе обурення міських комуністів викликало те, що тривалий час – з вересня 1969 по грудень 1971 року, – Микола Кузьмович не признався, де і в кого він взяв машинописний текст книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Не повірили йому і в тому, що він спалив книгу. Гріхів у Смоленчука перед партією виявилось так багато, а йому навіть пригадали те, що він, як лектор товариства «Знання», лекцій як таких не читає, тож шансів залишитися в рядах КПРС у нього практично не було. Хоча Микола Кузьмович у листі на адресу міського комітету партії демонстрував справжнє каяття: «...я допустив ряд помилок, які глибоко усвідомлюю, особливо за останні місяці. ...За свої помилки я повинен понести покарання, але не таке суворе, як це зробила парторганізація інституту... Я прошу залишити мене в лавах КПРС. Довір'я партії я виправдаю» [4, арк. 20].

Промовці на засіданні бюро міського комітету партії комуністи Руднев, Потопальський, Суворов, Тарасенко, Власова, Сухачов, Валявський піддали Миколу Кузьмовича нещадній критиці [3, арк. 38]. Після їхніх виступів Смоленчуку вже не було на що сподіватися. Це підтвердила

постанова бюро Кіровоградського міського комітету партії: «...Смоленчука з членів КПРС виключити» [3, арк. 39]. Автоматично він, за тогочасною практикою, втрачав, окрім партійного квитка, також і роботу в педінституті.

Зі своєю поразкою Микола Кузьмович не змирився. Тож негайно направив до Кіровоградського обласного комітету партії апеляцію на постанову міського комітету партії. В обкомі партії її розглянули. З усіма звинуваченнями, що раніше висувалися Смоленчуку і в інституті, і на засіданні бюро міського комітету партії, в обкомі партії погодилися. Тож до протоколу засідання бюро Кіровоградського обкому КПУ від 27 червня 1972 року № 35 щодо апеляції Смоленчука записали вердикт: «Відмовити в поновленні членом КПРС» [6, арк. 94].

Та, схоже, не з глини був створений характер Миколи Кузьмовича, а кований з криці. Тому не залишив боротьби за себе, своє, а значить і своєї родини, майбуття. Добираючи якнайвлучніших слів, написав листа до ЦК КПУ.

31 жовтня 1972 року партійна комісія при Центральному комітеті КПУ відновила Смоленчука у лавах КПРС, оголосивши, заодно, сувору догану з занесенням до його облікової картки члена КПРС.

Здавалося, що справедливість має торжествувати. Однак, грізною тінню за М.К. Смоленчуком нависало зловісне КДБ. Зрозуміло, що про повернення до Кіровоградського педагогічного інституту талановитого науковця, письменника, краєзнавця, «заплямованого» читанням «шкідливої» літератури, не могло бути й мови. Добре вже те, що життєвий човен переслідуваного вченого і письменника не доправив його до мордовських концтаборів, де на той час перебували десятки українських політ'язнів.

Зате «судді» з педінституту продовжували, мовби вони і не причетні до тих ганебних судилищ над Смоленчуком, навчати майбутніх педагогів, багато з яких, отримавши дипломи і не маючи інших знань з альтернативних джерел, чим була, для прикладу, відома книга Івана Дзюби, але не тільки вона, продукували покоління за поколінням мовних покручів, позбавлених національної гідності, та, як наслідок, повної відсутності у більшості з них глибокого розуміння мати свою власну державу. Бо хто їх міг цього навчити?

Слабкою втіхою для Миколи Кузьмовича було зняття з нього партійної догани рішенням ЦК КПУ. Це трапилося 27 червня 1975 року.

Згодом М.К. Смоленчук таки повернеться до Кіровоградського педагогічного інституту. Повернення буде нелегким, а час, витрачений в дорозі додому, до Альма матер – тривалим. Докори сумління колишніх

«суддів» Смоленчука – фактичних маріонеток КДБ, а з декотрими він, без сумніву, зустрічався в коридорах педінституту, схоже, не мучили, тож голову попелом вони, затоптавши свого часу Миколу Кузьмовича, не посипали, і, вітаючись з ним за руку, вибачення не просили.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф.П. – 323. – Оп. – 1. – Спр.143.
2. ДАКО. Ф.П. – 323. – Оп. – 1. – Спр.140.
3. ДАКО. Ф.П. – 4. – Оп. – 22. – Спр.2130.
4. ДАКО. Ф.П. – 4. – Оп. – 22. – Спр.2131.
5. ДАКО. Ф.П. – 323. – Оп. – 1. – Спр.143.
6. ДАКО. Ф.П. – 429. – Оп. – 11. – Спр.413.
7. Із сивого покоління: М.Смоленчук – Людина, письменник, вчений / Підготовка текстів, упорядкування та передмова О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 216 с. та фотоіл.

Відомості про авторів: **Бабенко Олег Олександрович**, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Кропивницький;

Петренко Іван Данилович, головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України, м. Кропивницький.

Історія міст і сіл

Микола Гаращенко

ІСТОРІЯ СЕЛА КОМИШУВАТЕ НОВОУКРАЇНСЬКОГО РАЙОНУ (Краєзнавча розвідка)

Есе репрезентує історично-краєзнавчу розвідку про с. Комишувате та прилеглі до нього території. Хронологія дослідження охоплює проміжок від скіфських часів до сьогодення, з акцентуацією на радянському періоді історії краю. Приділено увагу відомим особистостям, пов'язаним з історією села.

Ключові слова: *с. Комишувате, с. Татарове, Центральна Україна, краєзнавство, історія села, О. Гіталов.*

Historic and ethnographic research on the village of Komyshuvate and surrounding territories is presented in the essay. Research chronology encompasses times from Scythia till nowadays, accent is placed on the Soviet period of history of the district. Attention is paid to prominent personalities, related to the history of the village.

Key words: *village of Komyshuvate, village of Tatarove, Central Ukraine, ethnography, village history, O. Gitalov.*

Моє село Комишувате (до 1946 р. Татарове, Татарівка) розташоване в південній частині Новоукраїнського району Кіровоградської області, в Центральній Україні (Правобережжя).

Це північна частина зони степу і з прадавніх часів наш край був свого роду перехідною зоною між кочовими племенами і народами та племенами землеробської культури. На території району зареєстровано і охороняються понад 93 кургани різних часів, з них 11 – на території Комишуватської сільради. В археологічному сенсі територія села Комишувате мало досліджена, зафіксовано випадкові знахідки: зернотерки, кам'яні сокири, крем'яні знаряддя доби неоліту. Ці знахідки експонують-

ся в Музеї Трудової Слави району, що діє в селі, та в Краєзнавчому музеї Новоукраїнського району.

Як стверджує київський дослідник Володимир Петрук, і з ним погоджується багато інших істориків античності, за 8 км. на південний схід від мого села є місце, де за давньогрецьким ученим Геродотом розміщався сакральний центр Великої Скіфії Еksamпей (Екзампай). Це місце на межі між землями скіфів-орачів та царських скіфів нині лежить південніше села Вільні Луки в урочищі Костоватський байрак, на межі з Миколаївською областю. Поряд (за 500 м.) височить курган з абсолютною висотою 269 м. – найвища точка Кіровоградщини. Як свідчить Геродот, у скіфські часи тут був встановлений гігантський бронзовий казан царя Аріанта, вилитий в бронзових наконечників стріл. За наказом царя кожний скіф-воїн здав один бронзовий наконечник стріли, – з них вилили казан з товщиною стінок 10 см. і вагою від 9 до 54 т. Це був своєрідний перепис «військовозобов'язаного» населення Скіфії.

У раньослов'янські часи (VIII – IX ст. н.е.) через наші землі кочували хозари, угорці, печеніги, ішло велике переселення народів. У 1961 р. (50 років тому) біля села Глодоси Новоукраїнського району був знайдений знаменитий Глодоський скарб (2,5 кг. золотих, 1,7 кг. срібних речей) – поховання (встановлення за обрядом трупоспалення) за однією версією вождя слов'янської бойової дружини, яка вірогідно в поході мала сутичку з переважаючими силами кочовиків і смертельно пораненого вождя дружинники вивели з бою і після відриву від ворога поховали за належним у слов'ян дохристиянських часів обрядом. За іншою версією – це поховання вождя бойового загону кочівників (у кострищі знайдено недопалені овечі кістки). Встановлено час поховання – VIII ст. н.е. У ранній період Київської Русі наші землі населяло слов'янське плем'я уличів.

У період феодальної роздробленості, що викликала загальну послабленість Київської Русі, ці землі стали кочовищами половців, а пізніше татар. Топоніми, які це підтверджують: лісовий масив за 3 км. від с. Комишувате – Бежбайраки (тюрк. 5 байраків), річка Чорний Ташлик (Чорний Камінь).

Наш край на довгий час стає Диким Полем, своєрідним прикордонням між слов'янами-землеробами та кочівниками.

Панування кочівників закріпилося після монголо-татарського нашествия – ці землі стали частиною Золотої Орди, а після її розпаду – Кримсько-го ханства.

Один з шляхів татарських набігів на Україну – Кучманський шлях, пролягав нашими степами.

З кінця XVI ст. наші землі входять до Вольностей Війська Запорізького, його західних теренів.

В часи Нової Січі це землі Буго-Гардівської паланки. З початком російсько-турецької війни у грудні 1768 р. – січні 1769 р. нашими землями пройшла у своєму останньому набігу на Україну кримсько-татарська орда хана Керім-Гірея. Резидент французького короля при ханському дворі барон Тодт у своїх «Записках про татарський набіг» називає наш край «запорозькими пустелями» і перші сліди діяльності людини татари знайшли лиш неподалік від фортеці Св. Єлисавети (заснованої у 1754 році), це були два стіжки сіна і якийсь покинутий сарай. Дійсно, якщо й були якісь поселення у нас у ті часи – то це рідкі козацькі землянки – бордюги, можливо запорізькі зимівники.

Але в 1770 році під час Бендерського походу Другої російської армії під командуванням Петра Паніна за його розпорядженням для забезпечення шляхів постачання армії на місці, де нині м. Новоукраїнка, був побудований шанець Павлівськ і восени цього ж року без дозволу Війська Запорізького царський уряд розміщує першу роту і штаб поселенського Молдавського гусарського полку. Війна закінчилася у 1774 році приєднанням Кримського ханства (у 1783 році) до Росії. Це супроводжувалося бурхливою землеробською колонізацією краю.

Вперше назва села Татарінова (Татарове) з'явилась на карті розташування російських військ у 1787 році. Одна з гіпотез, яка пояснює цей топонім – село виросло навколо корчми заїжджого двору, що постав на шляху до Криму (в Татарію). Інше: після поразки Петра I у Прутському поході (1711 р.), коли запорізькі степи на правобережжі Дніпра та Південного Бугу були юридично закріплені за Туреччиною, неподалік розміщувалася турецька прикордонна залага, де служили переважно татари.

Як свідчать матеріали місцевого музею, за подвиги в російсько-турецькій війні 1787 – 1791 років бригадир (генерал) Ксенофонт Савицький одержав значний земельний наділ і став найбільшим землевласником у місцевості.

Крім нього, землі навколо мали поміщики Косюра, Кожуховський, Варун-Секрет та деякі інші, село було волосним центром Татарівської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Практично воно утворилось злиттям невеликих сіл, які стали називатись «кутками»: Богодатне, Дорофіївка, Випханка, Косюрова, Ганнівка, Верхня і Нижня Татарівка.

Вперше православна церква (Свято-Михайлівська) у с. Нижня Татарівка згадується у 1806 році (священик Данило Пономарьов, дяк Онуфрій Китана).

Як свідчить земська статистика за 1896 рік, у с. Татарове проживало 327 жителів у 71 дворі, була чотирикласна земська школа (засновником і 13 років опікуном якої був П.Д. Похитонов, батько всесвітньовідомого художника І.П. Похитонова), православна Свято-Михайлівська церква, єврейський молитовний дім, 9 магазинчиків, корчма.

Євреї, які проживали у селі, займались дрібною торгівлею та візництвом. Найближча залізнична станція – Новоукраїнка, пароплавна пристань – Вознесенськ. Основне заняття населення села – землеробство та скотарство.

У 1914 р. почалась Перша світова війна і більшість працездатних чоловіків пішли до війська воювати за незрозумілі простому народу політичні цілі. Мій дідусь Гаращенко Михайло Тимофійович воював рядовим солдатом російської армії у Румунських Карпатах і повернувся звідти з кулею в плечі, яку проносив до кінця свого життя. Багаті землевласники на війні наживались, поставляючи за високими цінами сільськогосподарську продукцію для потреб діючої армії. В економії поміщика Савицького жили і працювали військовополонені – «австріяки» (з австрійської частини Польщі); старожили знають навіть, де був цвинтар, на якому ховали померлих військовополонених. У сусідньому селі Софіївка в садибі поміщика Варун-Секрета було влаштовано на його кошт госпіталь для видужуючих поранених російських солдат, а доглядальницями в ньому були дружина і сестри Варун-Секрета. Люди середнього достатку і біднота від війни мали тільки лихо і зубожіння. З фронтів приходили звістки про загиблих «за веру, царя и отечество» вертались скалічені, що розповідали про безлад і казнокрадство, нездатність налагодити постачання армії та добитись перемоги.

Агітація революціонерів, у першу чергу більшовиків, на фронті і в тилу привела до повалення царизму та початку громадянської війни, що не оминула і наше село. Поміщик Косюра, комісар Тимчасового уряду, який агітував збільшовизованих солдат на фронті не покидати окопи до підписання миру з Німеччиною, був ними піднятий на багнети. В період австро-німецької окупації в сусідньому селі Водяне невідомі бандити вночі по-звірячому закатували сім'ю поміщика Кожуховського. Австрійська військова влада арештувала тих, які активно, словом чи ділом закликали до погрому поміщицьких садиб. Це була сім'я конокрадів на прізвище Буряк, їх розстріляли в Гусарському лісі, та чотири

солдати – фронтовики з с. Софіївка, розстріляні більшовиками. Їх прізвище: Рагульський, Супрун, Ляшенко, Заріченко, їх розстріляли біля садиби Савицького. Після перемоги більшовиків останки всіх були перепоховані на цвинтарі с. Татарове, як останки героїв боротьби за радянську владу. (До війни щорічно на 1 травня там проходили мітинги). У вирі громадянської війни в селі були активні прихильники незалежної України, Махно, «єдиної неділимій Росії», більшовики.

У лютому 1918 року сільська рада з виборних національно налаштованих місцевих жителів була розігнана більшовиками і «обрана» повністю більшовицька сільська і волосна рада, до якої ввійшли представники маргінальних верств населення – їх найбільше приваблював лозунг більшовиків: «відібрати і розділити!». У липні 1918 року селяни Татарівської волості в порядку виконання продрозверстки відправили на зсипний пункт кілька валок хліба з нового урожаю. Всі розпорядження центру, – повідомляла газета «Известия Елисаветградського совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», по Татарівській волості виконуються». У вересні 1919 р. село захопили денікінці і трималися до січня 1920 р., до повернення більшовиків. Сформувався Татарівський волосний революційний комітет на чолі з Іваном Шраменком. Відбувся розподіл землі «на їдця» по три десятини (понад 3 га.).

У лютому 1922 р. газета «Красний путь» повідомляла: – «В Татарівській волості життя протікає нормально. Поміщиків зовсім не залишилося, куркулі позбавлені свого колишнього значення. Продовольчий податок виконано на 80 процентів. Відношення селян до радянської влади прихильне».

З 1921 року (з піврічною перервою) і з 1923 р. постійно Татарівська волость (пізніше сільрада) входить до складу Новоукраїнського району Елисаветградського повіту.

Голодного 1922 року селяни Татарівської волості «добровільно» надали велику допомогу голодуючим Поволжя та зібрали мільярд триста вісімнадцять мільйонів вісімсот тисяч карбованців (лютувала інфляція).

У 20 роках в селах Водяне і Татарове існували осередки товариства ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Учителем у такому товаристві був і мій дідусь Гаращенко Михайло Тимофійович.

У 1925 році відкрилася (фактично відновила роботу) школа чотирирічка, а 1926 році – вже семирічка, у 1928 році розпочалося будівництво двокомплектної школи. У 1929 році в селі з'явилося радіо, на устаткування якого селяни добровільно здавали кошти. Позитивом також було поява амбулаторій в селі Водяному та Софіївці та фельдшерського пункту з ап-

текою в Татарове в 1927 році. В 1930 році почав діяти пункт швидкої медичної допомоги.

У 1924 – 1928 роках, крім радгоспів, на території Татарівської сільської ради існували колгоспи («СОЗи» – спільний обробіток землі) «Зелений клин», «Родина», «Вільний селянин». Ці господарства об'єднували бідноту і, незважаючи на підтримку держави, були економічно слабкими і селяни-середняки (а тим більше заможні) добровільно в колгоспи не йшли.

У 1930 році в ході кампанії гонінь на церкву, інспірованої більшовицькою владою, в Татарівці було знищено Свято – Михайлівську церкву, її служителі репресовані. Деякі комсомолки привселюдно танцювали на іконах. За людськими переказами всіх їх не оминула кара божа, яка проявилася по-різному.

Масове кооперування (примусова колективізація) в селах Татарівської волості розпочалася в листопаді 1929 р. Утворилися колгоспи (що куток, то й колгосп) ім. Ворошилова, ім. Сталіна, ім. Затонського, Ганнівський, Червоний Прапор. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, обкладали непосильними податками. 21 лютого 1930 року було прийняте рішення про виселення «куркулів» з села і за межі України, бо їхнє «перебування шкодить розвитку народного господарства та колективізації». 18 «найбільш злісних куркулів» було репресовано. Були репресовані та виселені сім'ї Мірошніченків, Тарасюків, Шевченків. У березні 1930 р. суцільна колективізація в Татарівській волості була завершена. Але таким примусовим способом створені колгоспи були слабо підготовлені до посівної кампанії, не мали посівного матеріалу, техніки, колгоспники, якими керували вчорашні голодранці, зрідка виходили на роботу. Почався відхід селян – середняків з колгоспу (до 20 травня 1931 року – майже третина). Але репресивні дії влади примусили селян «знову записатись» до колгоспів. Організація праці, технічна оснащеність, забезпечення кадрами достатньої кваліфікації, трудова дисципліна і колективістська свідомість були на дуже низькому рівні і, як наслідок – низька врожайність у рослинництві (до 7 цнт/га) та ще нижча продуктивність тваринництва в колективних та державних господарствах привели до зриву запланованих державою поставок на потреби індустріалізації та поповнення стратегічних резервів. Навіть суттєво знижені плани поставок не виконувалися і сталася катастрофа: голодомор 1932 – 1933 рр. Як свідчать архівні матеріали, головна частина яких зібрана в «Національній Книзі Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Кіровоградська область» страхіття Великого голоду не оминули і с. Татарове та навколишні

села. Очевидці згадують про випадки людоїдства й труподства, мученицьку смерть в першу чергу дітей і людей похилого віку. Хоч актові записи про смерть у відділенні ЗАГСу були знищені, але в мартиролозі Книги Пам'яті в с. Комишувате (Татарове) є імена 11 осіб, які померли голодною смертю. Влада показала, що колгоспні порядки прийшли назавжди і люди, «приручені голодом», змушені були змиритися з новими соціально-економічними стосунками.

У кінці 20-х років у Малопомічнянській МТС (машинно-тракторній станції) почав свою трудову діяльність причіплювачем 14-річний Олександр Гіталов, майбутній знатний хлібороб, державний і громадський діяч. У 1936 році в селі Татарове на базі семирічки була створена повна середня школа (десятирічка). Її організатором і першим директором був Сидоренко, якого влада нагородила орденом «Знак пошани».

Не оминули село і репресії 1937 року, коли за брехливими доносами фабрикувалися «справи» і багато десятків жителів села опинилося в сталінських таборах чи були розстріляні. Прізвища та імена їх є в книзі «Реабілітовані історією. Кіровоградська область», том III. Разом з тим люди мусили приймати нові форми господарювання, пристосовуватись до них і після жаху голодомору життя стало налагоджуватися.

Але 22 червня 1941 року прийшло нове лихо – війна з нацистською Німеччиною. Всі запевнення сталінського керівництва, про те, що воювати будемо на ворожій території і малою кров'ю виявляться нахабною брехнею. До лав діючої армії пішли майже всі здатні за станом здоров'я і віком до військової служби. З Татарівської сільради пішли до війська, як за повістками з воєнкомату, так і добровільно майже 500 чоловіків. Молодь, у першу чергу дівчата і молоді жінки, копали протитанкові рови та окопи. Але внаслідок непростимих прорахунків політичного і військового керівництва країни німці вже на початку серпня окупували район і село Татарове. В роки окупації більшість жителів села мусили для виживання працювати в громадських дворах (лігеншафтах) – так німці називали колгоспи. Частина (невелика) з різних причин пішла на співробітництво з окупантами: це були старости лігеншафтів, поліцаї, староста села. Незначна частина євреїв села (їх після 1933 р. майже не залишилось) були знищені. З 1942 р. почалась примусова відправка молоді на роботи до Німеччини: оstarбайтерами стали понад 50 юнаків та дівчат. Всі, хто міг, старався уникнути цієї долі. Випадки супротиву окупантам були неорганізовані і мали поодинокий характер.

17 березня 1944 р. внаслідок успішного наступу військ II Українського фронту в умовах весняного бездоріжжя село і район були звільнені від

окупантів. В ході цього наступу на території сільради загинули 24 радянські воїни, імена яких вибиті на мармурових плитах біля обеліска – пам'ятника землякам, які загинули у тій війні. На обеліску викарбовано 163 прізвища земляків (у Книзі Пам'яті України – 225), поряд виріс березовий гай, кожна береза в цьому гаю іменна – табличка біля неї вказує прізвище та ім'я земляка, на честь якого вона посаджена. Є групи беріз: 2,3 – це люди пішли на війну з однієї сім'ї, а 4 – берізки біля яких на табличках прізвища Сіліфонтьї з с. Водяне посаджені в честь чотирьох братів. Мати їхня отримала «похоронки» на всіх чотирьох синів.

Багато людей, переважно жінок, в 1945 р. отримали медалі «За перемогу над Німеччиною. За доблесну працю у ВВВ». Таку медаль отримала і моя мама Гаращенко Ніна Михайлівна.

Село лежало зруйноване війною, половина хат була спалена фашистами при відступі, люди жили в землянках, поля по декілька років стояли необроблені, але всі від малого до старого тяжко працювали, щоб відбудувати зруйноване.

7 березня 1946 року Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських Рад і населених пунктів Кіровоградської області» село Татарівка Новоукраїнського району перейменовано в село Комишувате і Татарівська сільська рада в Комишуватську. Найвірогідніше – це перейменування пов'язане з депортацією кримських татар у 1944 році і низкою перейменувань після цієї події.

У 1947 році знову був недорід і було голодно, але голодних смертей як у 1933 році, не було. У 1948 році за високий врожай жита (26 цнт/га) Олександр Гіталов був нагороджений званням Героя Соціалістичної Праці. У 1953 р. побудовано корпус двоповерхової середньої школи. У село було прокладено асфальтову дорогу, у 1957 році з'явилося електричне освітлення, підвищилися врожаї та зросла продуктивність тваринництва. У 1958 році Олександр Васильович Гіталов за високі врожаї зернових культур та кукурудзи одержав другу зірку Героя Соціалістичної Праці.

За рішенням XXIV з'їзду КПУ село ввійшло в число 24 сільських населених пунктів, де проводився експеримент – наближення умов життя села до міських. Асфальтувалися вулиці, побудували водогін, будувалися багатоповерхові (2 – 4 поверхи) будинки з усіма зручностями, будинок культури, лікарня, магазини, побутовий комбінат, Музей Трудової Слави (у 1985 р.), перебудовувалася школа, зросла технічна оснащеність сільсько-го господарства і добробут населення. Але в цілому умови життя і праці в селі залишалися тяжкими, продуктивність праці низькою, молодь зали-

шала село. Зникли з карти «неперспективні села», що входили до Комишуватської сільради: Грушівка, Дическулове, на грані зникнення Водяне, Софіївка.

На жаль, нинішні труднощі села характерні для сіл всієї України. Колгосп розпався, агрофірма ім. Гіталова залишила вузьку зернову спеціалізацію і забезпечує роботою десь десятку частину економічно активного населення села порівняно з 70-ми роками. Повністю ліквідовано тваринництво, худобу у приватних господарствах тримають все менше людей («старі не можуть, а молоді не хочуть», як говорять нині) у громадських чередах влітку пасуть 80 корів, а було 400.

У Комишуватській школі в цьому році навчалось 110 учнів, а в 1969р. – 459. Молодь села в більшості на заробітках – у містах, то в ближньому, а то і в далекому зарубіжжі. Уже 20 років у сільраді смертність населення перевищує вдвічі чи й втричі народжуваність, з майже 2 тис. чол. населення в сільраді залишилось трохи більше тисячі.

Але люди села живуть з надією на краще майбутнє, яке пов'язують з молодими, енергійними, сучасними, творчими особистостями, які будуючи своє життя, одночасно будуватимуть Українську державу і збережуть село, яке було завжди хранителем національної культури і традицій.

Джерела та література:

1. Волок М. Уклін тобі, хлібе! Про двічі Героя Соц. Праці механізатора колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Новоукр. р-ну Кіровоград. обл. О.В. Гіталова / М. Волок. – Дніпропетровськ: Промінь, 1986. – 126 с.
2. Географічна енциклопедія України: в 3-х томах. Т. 2: 3-О / ред. О.М. Маринич. – К.: Укр. Рад. Енцикл., 1990. – 480 с.
3. Гільденштедт Й. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року [Текст] / Й. Гільденштедт; упоряд., передм. А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 48 с.
4. Завалішин В. «Стоять маревом повні могили...» / В. Завалішин // Новоукраїнські Новини. – 1994. – 23 липня.
5. Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса. – Ч. 15. – С. 15, 18 – 20.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
7. Краєзнавчий музей Новоукраїнського району, фотокопія карти «Округ 3-го резервного кавалерійського корпусу з означеними селениями в которых расположены полковые штабы. (С высочайшим повелением о переименовании селений, занимаемых полевыми штабами)».
8. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / П. Кизименко. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. – 246 с.
9. О.В. Гіталов / авт. передм. М. Громовой; упор. О.Ф. Кердіваренко, Н.А. Калиниченко. – Кіровоград: Кіровоград. держ. вид-во, 1999. – 224 с.

10. Плачинда С. Де лани широкополі / С. Плачинда. – К.: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1963. – 146 с.

11. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), Ф. 52, оп. 1, спр. 37, ч. 1, арк. 15. «Репорт генерал-лейтенанта В.О. Черткова до Ф.М. Восікова». – Кременчук, 1770. – 7 червня.

12. Статистико-экономический обзор по Елисаветградскому уезду Херсонской губернии за 1903 год. – Елисаветград, 1903. – С. 19.

13. Шляховий К. Історія формування Кіровоградської області. Історична довідка [Електронний ресурс] : К. Шляховий // Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/form2013.html>

Відомості про автора: *Гаращенко Микола Олексійович*, директор краєзнавчого музею Новоукраїнського району, член Національної спілки краєзнавців України, м. Новоукраїнка.

УДК 94(477.65) «19»+908(477.65)

Ольга Голованова

ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО СЕЛА: ЗЛИНКА В НАРИСАХ ТА ВІРШОВАНИХ РОЗПОВІДЯХ АНДРІЯ ДУЖЕНКА

В есе представлено біографічні відомості з життя уродженця с. Злинка Кіровоградської області Андрія Наумовича Дуженка. Подано фрагмент його поетичних спогадів 1960-х років про легендарне збройне повстання злинчан проти будьонівців, яке відбулося 16 квітня 1920 року.

Ключові слова: *А. Дуженко, с. Злинка, спогади, збройне повстання, 1920 р.*

Biographic data of Andriy Duzhenko, born in Zlynka, are presented in this essay; a portion of his poetic recollections about the legendary armed uprising (April 16, 1920) of his countrymen against a Red Army unit is cited.

Key words: *village of Zlynka, recollections, armed uprising, 1920.*

Не зважаючи на суперечливість окремих позицій, вірогідніший характер висловлених припущень, зумовлених браком краєзнавчої літератури та достовірних архівних джерел, маємо яскравий приклад людини, яка через все життя пронесла прагнення до пізнання історії свого села та її осмислення, адресоване, насамперед, для наступних поколінь. До само-

достатніх, як своєрідне краєзнавче джерело, і таких, що заслуговують на окрему увагу в контексті творчого доробку Андрія Наумовича Дуженка, злинчанина за походженням, а наприкінці життя мешканця сусіднього міста-станції Помічна, що на Кіровоградщині, належить його ліро-епічний твір на теми історії рідного села, який має окремі риси літературних жанрів поеми, балади. Сам Андрій Наумович у своїх згадках, без зайвих заглиблень в основи жанрової стилістики, називає його просто поетизованою розповіддю, у якій виклав відомий йому період, на який припадають найбільш резонансні події, пов'язані з повстанським рухом 1919 – 1921 років та, не менш важким за наслідками, часом становлення радянської влади на селі. У мові викладу присутні чисельні діалектні вкраплення, котрі притаманні лише місцевому, злинському говору, який жителі села Злинки успадкували від його першопоселенців, російських селян-старообрядців. При передачі рукописних текстів збережено їхню повну відповідність з наявними оригіналами.

Андрій Дуженко з дружиною Марією

З листів Андрія Наумовича та скупих свідчень, отриманих від його онуків, вдалося встановити, що народився автор віршованої оповіді десь у 1889 або 1890 році у селі Злинці. У батька, Наума Прокоповича Дуженка, він був вже сімнадцятою дитиною від його другої дружини, а після Андрія народилося ще четверо. Живими залишилось лише семеро. Життя родини було вкрай важким, та все ж Андрій закінчив двокласне міністерське училище, а вже в 9 років батько змушений був віддати хлопчика на роботу до пана Улашина (Мала Виска). З 1906 року він, спочатку з батьком, а згодом самостійно, винаймався на сезонні роботи до панів мало не кожного з прилеглих до Злинки навколишніх сіл.

З 1917 по 1922 роки Андрій Наумович працював начальником поштової станції Стибори (більш відома як Ларієвка), що знаходилася у межах колишніх володінь графа Стибор-Мархоцького при дорозі з Єлисаветгра-

да до Новомиргорода. У період з початку колективізації проживав у Криму в селі Сали (з 1944 року – Грушівка біля міста Судака). По досягненню пенсійного віку переїхав до Кіровограда, де певний час продовжував працювати, виконуючи обов'язки бухгалтера-ревізора у Кіровоградському ревізійному управлінні. На рубежі 1960-х років переїхав до міста Помічної, де проживав зі своєю другою дружиною Марією у будинку на вулиці Максима Горького, 44. Від першої дружини у Андрія Наумовича було п'ятеро дітей, які народилися і виросли під час його перебування за межами Злинки, але періодично навідувалися до свого батька і в Кіровоград, і до Помічної. За переказами родичів, дожив Андрій Наумович Дуженко до глибокої старості, залишаючись і в 90-річному віці при добрій пам'яті. Похований у місті Помічній.

Наведемо лише один фрагмент з його рукописів, де йдеться про збройне повстання злинчан проти будьонівців 16 квітня 1920 року, про яке й досі ходять легенди. Залишаємо ж читачеві право для себе зробити певні висновки про ідеологічні акценти, присутні в пропонованому фрагменті, які, вочевидь, були відгомонам ідеологічних кліше радянського часу.

...Прокатилось перекати-поле и упало в овраг;

Навалился на людское горе белый лютый враг.

Степи Украины он конем стоптал.

На мужичьи спины нагайки прислал.

Каждого десятого шомполами драл,

Деревни завзятые пожаром пускал.

Враг волною ратною всю страну залил.

С молодцами статными к Туле подкатил.

И бахвалясь, грозится Москву покорить.

Вольности народные в торока скрутить.

И стратеги важные, и белые бойцы

Столкнулися с красными доводитъ концы.

Бои разгорелись, закипела кровь;

На белых сермяжники пошли на пролом...

Генералы дрогнули, прокатились вспять,

Что и лихие конники не могут догнать.

Гудит, завывает ветер по селу.

Горстями бросает снег в окно, в трубу.

В лицо пешеходу и коню в глаза,

Не дает он ходу, толкает назад.

Разгулялась в поле пляскою метель,

Кружит на просторе уж который день.

Строит баррикады в балках на пути,
Чтоб белые гады не могли пройти.
В солому глубоко залез каждый пес.
А в поле далеко движется обоз.
Впереди конный небольшой отряд,
Обоз разрозненный протянулся в ряд.
Визжат, еле движутся колеса телег,
Застревают, режутся в еще рыхлый снег.
Пешие колонны вязнут, но идут.
Измученные кони две пушки везут.
А за ними цугом в две пары – рыдван.
В нем, забившись в угол, сидит генерал.
В другом углу – дама и двое барчуков.
Все сидели прямо, накрывшись ковром.
Набит до отказа вещами рыдван:
Понятно все сразу, – барин удирал.
Не достигнув цели насильем и войной,
Генерал Эрдели удирал с семьей.
Ординарцев стоя, с ними адъютант,
В седлах, не слезая, на походе спят.
И кляня погоду, красных и войну,
Ветру каждый, с ходу, подставлял спину.
Затихали стоны, так уж суждено.
Обоз и колонны входили в село.
Злыначанам на плечи свалилась печаль –
Незванным для встречи всего подавай.
Подавай закуску, подавай фураж,
Постель и подушку – сам дрожи и плачь.
Молодых в отряды не щадя берут,
Гонят всех в наряды, не пойдешь – убьют.
Штаб у Школярова занимает дом:
Из дома далеко видно все кругом.
С улиц для охраны оцепили круг,
Чтобы партизаны не напали вдруг.
Развели пикеты, ходят патрули.
Видно, вражьи дети, надолго пришли!
Бронепоезд ходит, поезда идут.
Подкрепление возят и кого-то ждут.
Ждут еще удара от красных бойцов,

Не видят пожара, что горит их дом.
В селе нарастала группа партизан,
Связь тайком держала и никто не знал.
Выжидали время, набирались сил.
Чтоб враг население крепче разозлил.
На рассвете вьюга воеет и шумит;
У штаба, на круге, часовой стоит.
Перемерз не в меру, а до смены – час:
«Эх, гиблое время настало для нас!..
Как я затесался в эту кутерьму?
Лучше было б сдатьсь, лучше сесть в тюрьму!»
Потопал ногами, поднял воротник
И увидел прямо перед носом – штык.
«Ни звука! Ни слова! А то здесь пришью!»
Мне это не ново, послужишь – пуцую!»
И с плеча винтовку кто-то мигом снял,
Патроны проворно и свисток отнял...
«Теперь добивайся, чтоб пустили в штаб,
Но не забывайся! А то...! Живо, брат!»
В штаб вихрем ввалилась группа партизан.
Не долго возилась и порядок стал.
Трубку телефона адъютант схватил...
Пришит. Полустоя, с трубкой и застыл.
Полковник проворный выпрыгнул в окно.
Под окном дозорный приколол его.
У штаба ракета взвилась над селом.
И все до рассвета ожило кругом.
Двинулись цепи по всему селу.
Не уйти кадету! Не уйти врагу!
Патрули, пикеты без выстрела сняли,
По хатам кадеты преспокойно спали.
Всюду затрещали залпы, пулемет...
«Ура!» – закричали. «Вставай весь народ!»
И не помня где ты (можно ли понять?)
Спросонья кадеты стали удирать.
Иные спокойно, чтобы дать отпор,
Построились стройно и вступили в бой.
Перестрелка длилась в нескольких местах.
На штыки сходились, нагоняя страх.

Бьют в четвертой части и на «Хуторах».
От такой напасти заметался враг.
Куда не сунется – строчит пулемет.
Назад обернется – с тыла цепь идет.
Бог войны кадетам явно изменил,
И гибель при этом он определил.
Уже расстилалась утренняя тень,
Враг разоружался и сдавался в плен.
Отгремели залпы, умолк пулемет,
Отовсюду к штабу движется народ.
На улицах трупы, трупы по дворам,
На них смотрели тупо бабы тут и там.
Кадетов прогнали в февральские дни,
Красных, хоть не звали, но они пришли...
И снова в наряды подводы берут,
Так же в каждой хате солдаты живут
Так же как кадетам подавай обед,
И не счесть, при этом сколько людям бед.
Продотряд коровку из хлева берет.
Зерно под метелку с закрома метет.
Завыли злындане! И не мудрено.
В Соловья в подвале народу полно.
Народ терпеливый, но приходит час:
Перетянул тетиву – та лопнет тотчас.
В день Пасхи изрядно народ подгулял.
А коль пьян, понятно – буянить начал.
Задевать старались бойцов продотряда.
В группы собирались, но не для парада.
Выстрел вдруг раздался, а за ним – другой:
Народ вызывался с красными на бой.
Конные помчались по селу. Кричат:
«Вставайте все! Красных будем выгонять!»
В голову буянам ударил дурман.
У них, когда пьяны, всякий царь и пан.
О том, что погибель не думает он.
Дурманом движимый, ползет в огонь.
С бойцами неделю велась канитель.
Весь полк, до одного выгнали в тот день.
Тех разоружили по хатам, в разброд.

Те были без силы унять пьяный сброд.
И решили мирно выйти за село.
Людям не обидно, бойцам – все равно.
Кулаки чесались у пьяного сброда.
В бой вступить все рвались, подраться охота.
В переулке рьяно за селом схватились.
Неистово и пьяно грозили, хвалились:
«Мы, дескать, покажем, как грабить народ!
На деле докажем: мы – сила, не сброд!»
И стреляя, и горланя,
За отходящими бойцами,
Плелась пьяная орава
До Ташлыка, не отставая.
Тучи грозные надвигались,
В Великодный светлый день,
На мятежных собиралась
Сила красных, всех частей.
Из Зиновьевска и Знамянки
Торопясь бойцы идут,
Из Черкас, Новоукраинки
Артиллерию везут.
И лихие эскадроны
Тесно в ряд идут,
Под бойцами пляшут кони,
Порываясь в путь.
Но мятежники не дрогнули,
Не стали милости просить,
А нашли всех бед «виновными»
Евреев. И давай их бить.
И под дулами оружия
Народ собрали на майдан.
Чтобы в бой идти не кучами,
Каждый предлагал свой план.
Батальонами и ротами
Стали в оборонный стан,
Как когда-то Вольный Новгород,
Когда бился князь Иван.
Клич кричали по околице,
Всех зовя в союз, на бой.

Обещали встуду вольности,
Когда стихнут советский строй.
От леска до Каратаева
Протянулся мятежный фронт.
Пулеметов еще б надобно.
Так и обрезы пойдут в ход.
Считались роскошью тачанки
(Их не держали на селе).
А тогда, в тот день печальный,
Как пригодились бы оне!
И пушки в стороне стояли,
Что добытмы в дни побед.
Расчеты все снарядов ждали,
Но снарядов нет и нет.
На что надеялись буяны,
Поднимая всех на бой?!
Скажите, что были пьяны!
Так смиришь, поди, не стой!
Обеспечен тыл Глодосами:
Слово дали поддержать.
Со всеми кончено вопросами,
Осталось лишь боя ждать.
Вдали разъезды показались –
От Новаковки шел отряд.
И слева силы подвигались –
Конница пошла в обхват.
Развернулись в цепи красные,
Перебежками идут.
Ближе, ближе... А мятежные,
Затаившись, молча ждут.
Самолет над фронтом носится.
Листовки сыпятся, как снег:
«Разойдитесь», – молят, просят, –
«Не вводите войско в грех!»
Но ответом на воззвание
Раздался залп один, другой...
(Среди мятежных были пьяные)
И вызвали неравный бой.
Не так легко, как думалось,

*Сражаются против силы:
Дивизия с оружием,
Что ж у буянов было?
От Глодос взрехали пушки,
Строчит по флангу пулемет...
Война – не детские игрушки!
Дрогнул весь мятежный сброд.
И фронт мятежников растаял...
Затылок каждый показал,
Спасая шкуру каждый драпал,
Укромного угла искал.
Была для конницы работа:
Стреляй, руби, коли, скачи!
Для мятежного народа
Нет пощады! Не проси!
Вокруг села, по всем дорогам,
По балкам и глухим местам,
С руганью в Христа и в Бога,
Конный бегущих настигал.
И те поля, где мы пахали,
Где мирный труд отрадой был,
Кровью безумцев напитали,
Брат у брата кровь пролил.
В ужасе село и в горе.
Две улицы в длину села
Пылали, точно гибель Трои
Иль при Кутузове – Москва.*

Джерела та література:

1. До історії одного села: Злинка в нарисах та віршованих розповідях Андрія дуженка. / Голованова О.В., упорядкування та передмова. – Кіровоград: «Поліграф-Сервіс», – 2016. С. 142.

Відомості про автора: **Голованова Ольга Володимирівна**, вчитель початкових класів Злинської ЗШ №1 І – ІІІ ст., директор громадського історико-краєзнавчого музею с. Злинка, лауреат премії ім. В. Ястребова (2013 р.), с. Злинка, Кіровоградська обл., тел.: 0994754724, e-mail: ol-ga-golovanova26@ukr.net.

CONFERENCE

Віктор Голобородько

ІСТОРІЯ КРАЮ ЧЕРЕЗ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ І СТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ. НОТАТКИ З ТРАДИЦІЙНОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

18 жовтня краєзнавці Кіровоградщини зібрались на традиційну осінню конференцію. Цього року організатори краєзнавчого зібрання запропонували дослідникам показати історію краю через роль особистості в історії. Тема конференції «Благословенні ви, сліди...» – життя та діяльність видатних земляків. Зібрання виявилось масштабним – чимало дослідників із різних куточків Кіровоградщини завітало до обласного центру для того, щоб розповісти про свої знахідки і вкотре довести давно відому тезу про те, що в історії країни роль навіть однієї людини може багато значити.

Скажемо для початку про всіх організаторів цього традиційного зібрання краєзнавців: Державний архів Кіровоградської області, Кіровоградська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Кіровоградська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. За результатами конференції традиційно готується до видання черговий випуск науково-краєзнавчого вісника Центральної України «Між Дніпром і Бугом».

Цього разу планується включити публікації понад 30 авторів. В рамках проведення конференції відбулась презентація добірки архівних документів про Василя Сухомлинського. В експозиції представлено метричні записи про народження Марка Кропивницького, Володимира Винниченка, Юрія Яновського. Цьогорічна конференція присвячена 100-річчю архівних установ України та 100-річчю журналу «Краєзнавство», який почав свій відлік саме у буремні роки Української революції. Як завжди, гостей

вітала затишна конференційна зала обласного архіву, де завжди щиро вітають всіх, хто намагається доторкнутися до пошуків краєзнавчої істини – звичайний громадянин, який цікавиться конкретною темою, науковець, що опрацьовує певну тематику, чи аматор-краєзнавець, який захопаний у нові пошуки.

Віктор Голобородько розповів про підготовлену працю з історіографії, яка нараховує більше 350 залучених до обігу краєзнавчими дослідженнями праць і свідчень про історію міста Олександрії та Олександрійського району, яке автор локалізував як північно-східне Задніпров'я. Як зазначив автор, за приблизними арифметичними підрахунками, близько 85% наявної та широкоживаної літератури мають сумнівні джерела та базуються на історичному матеріалізмові, тобто пропаганді, яка маскується під історичне краєзнавство. Складення розгорнутого історіографічного огляду стане першим кроком до створення нової, очищеної від пропаганди краєзнавчої історії міста та краю в цілому.

Андрій Надєждин, науковий співробітник художньо-меморіального музею О. Осьмьоркіна, розповів про сторінки життя та творчості видатного художника Єлисаветграда-Кропивницького Олександра Осьмьоркіна та зв'язок із степовим краєм, українською культурою.

Проблематику розвитку регіональної біографістики піднімала Лариса Гайда, методист обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, почесний краєзнавець України. Зокрема вона вказала на те, що життя шкільних музеїв під загрозою через невпорядкованість нормативної бази, а також через відсутність бажання деяких керівників освітніх закладів підтримувати ці осередки історичних знань. Однак там, де вони функціонують, вдається підтримувати позитивний імідж закладу та формувати світогляд студентів та учнів на якісно іншому рівні.

Олексій Окулов, вчитель історії та правознавства Катеринівської школи Кіровоградського району, розповів про надзвичайно цікаву особистість – Андрія Грабенка. Наш земляк був одним із активних діячів українського руху кінця XIX – початку XX століття, відомим земським діячем та стояв біля витоків збирання класичного українського музичного фольклору, який зараховується до золотого фону української культурної спадщини.

Надія Жахалова цікаво розповіла про непересічні постаті історії міста Олександрії та всього краю – сім'ї інтелігентів, які зробили значний внесок у культурне та наукове життя – Бачинські-Цівчинські. Авто-

рка дослідження, відомий олександрійський краєзнавець, веде власний блог alexandriyahistory.blogspot.com і є професійним дослідником, автором та упорядником книг з історії краю. Надія Жахалова підтримала акцію, яку свого часу оголосив архів щодо збирання матеріалів для продовження формування краєзнавчих фондів і передала зібрані нею матеріали, що стосуються історії міста до обласного архіву.

Сергій Колісніченко, вчитель історії Помічянської школи імені героя України Є. Березняка, розповів про людину-легенду – розвідника Євгена Березняка. Ця особистість не дарма є легендарною для Другої світової війни, адже завдяки рішучим діям цієї людини вдалось запобігти численним військовим злочинам, а нацистський режим отримав чимало ударів на теренах Західної Європи. До речі, заступником групи легендарного розвідника був олександрісець, уродженець Марто-Іванівки Олексій Шаповалов.

Про тяжкі випробовування, які випали на долю жінок, що пов'язали своє життя із Добровеличківщиною, розповіла вчитель історії місцевої школи Олена Устюжаніна. Вона збирала та опрацьовувала спогади учасників Другої світової війни, деталізувала факти на підставі приватних архівів учасників війни, їхніх особистих вражень.

Сергій Гайдук з Захарівського музею історії Світловодської районної ради нагадав про поетичну постать краю – письменника і поета Віктора Соколова. А також розповів про заплановані краєзнавчі читання, що відбудуться наприкінці цього року на Світловодщині і будуть присвячені зниклим населеним пунктам краю – селам, яких нема навіть на картах, але залишились у історичних документах та душах людей.

Цікава доповідь про місто дитинства поета Арсенія Тарковського – Єлисаветград-Кропивницький пролунала від завідувачки музею письменника Віри Зінченко. Варто сказати, що музей діє на волонтерських засадах та відкритий для всіх бажаючих.

Керівник музею історії села Хмельове Маловисківського району Зінаїда Шевченко розповіла про майстра-конструктора клавішної бандури Івана Гладиріна, про якого залишилось мало матеріальних пам'яток, крім найвишуканішої бандури, зробленої руками земляка-майстра, що зберігається у столичному музеї.

Видатний краєзнавець і невтомний дослідник історії краю, ініціатор і організатор місцевого краєзнавчого музею Д. Проскаченко. Саме про життя і діяльність цієї людини розповіли його учні і ті, хто підтримує історичне краєзнавство на теренах Добровеличківського району, розповіла вчитель історії та правознавства Віра Мар'янова.

Образ соратника Василя Сухомлинського та організатора й ідейного засновника школи нового зразка – С. Максютіна – показала Світлана Щербина.

Актуалізувала питання особистого значного внеску у розвиток археологічних знань про історію краю археолога Нінель Бокій молодший науковий співробітник відділу історії обласного краєзнавчого музею Вікторія Безверха.

Ольга Голованова з Маловисківського району поділилась розповідями про видатних особистостей краю та друковані праці, які висвітлюють історію краю, зокрема населеного пункту із колоритною назвою Злинка.

На завершення конференції провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, кандидат філологічних наук Віктор Білоус зазначив, що краєзнавці, які взяли участь у краєзнавчій конференції, у своїх виступах і своїй роботі користуються тими принципами тими засадами, котрими користувались митці, що створювали перші образи християнства. Ці малюнки були простими, рівень мистецтва аматорським, проте сила і глибина цієї творчості вражає і сьогодні. Зі словами відомого науковця Кіровоградщини складно не погодитись, як і з баченням директора Державного архіву Кіровоградської області, голови обласної організації Національної спілки краєзнавців України Олега Бабенка розвитку досліджень. До архіву, як до джерела, мають звертатись науковці, це – невичерпне джерело історичних пошуків для всіх дослідників.

Відомості про автора: **Голобородько Віктор Валентинович**, редактор телерадіокомпанії «Контакт-ЛТД», член Національної спілки краєзнавців України, м. Олександрія, тел.: 0977636918, e-mail: alextext2014@gmail.com.

СОФІЯ РУСОВА ЯК ПРОСВІТИТЕЛЬ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ПЕДАГОГ (Погляд з нагоди 160-річчя від дня народження)

У статті охарактеризовано внесок Софії Русової у створення національної системи освіти, дошкільне виховання, народне просвітництво та виховання свідомого жіноцтва. Змальовано портрет Софії Русової як просвітителя, громадського діяча, педагога, історика, літератора, мистецтвознавця. Розкрито зв'язок С. Русової з нашим краєм.

Ключові слова: *С. Русова, національна система освіти, народна просвіта, утвердження ідеалу жінки, дошкільне виховання дітей.*

Sophia Rusova's contribution to the creating of the national system of education, early childhood education, public education and education of responsible women is considered in the article. The figure of Sophia Rusova as an educator, public person, historian, writer and art expert is characterized. Sophia Rusova's relations with our region are considered.

Key words: *Sophia Rusova, national system of education, public education, establishment of women's ideal, early childhood education.*

«Будемо пишатися своєю історією лише оскільки вона заслуговує нашої гордості; щиро вкажемо нашим дітям, де, в чому були ми неправі, і будемо з певністю чекати в майбутньому братерства усіх народів...»¹

Софія Русова

Про життя Софії Русової та її внесок у розвиток вітчизняної педагогіки, культури, розбудову громадських інституцій українського суспільства кінця XIX – початку XX століть можна говорити довго, цитуючи науковців із світовим ім'ям, а можна й вмістити в одну фразу: «Уся діяльність Софії Русової засвідчувала, що Україна має тип жінки-громадянки, котра не є продуктом оточення, а сама своїм впливом творить це оточення», – так говорив про неї Микита Шаповал, науковець, педагог, публіцист, політичний діяч, просвітитель, однодумець у поглядах на українську педагогіку та просвітництво.

¹ із рукописної статті Софії Русової «Единбурзький педагогічний з'їзд», підготовленої за підсумками другого з'їзду Всесвітньої федерації педагогічних товариств у столиці Шотландії (1925 р.)

Ніхто із сучасних батьків і не здогадується, кому він має завдячувати появою дитячих садочків в Україні, бо нині ми живемо у час, коли дитячі садочки (й різноманітні форми дитячого дошкільного виховання) є нормою життя й відповідають найсміливішим батьківським забаганкам. А майже півтора століття тому дошкільні заклади були великою рідкістю в Україні. Першовідкривачем цієї форми виховання була тендітна 16-річна дівчина Софія Русова – відома громадська діячка, літературознавець, етнограф, професорка, доктор соціології, засновниця жіночого руху в Україні. Ось так вона потім описує це у мемуарах: «Вирішили ми почати від дитячого садка. Тоді таких закладів не було, лише у Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий виховний заклад у Києві. Коли я подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи, старому Антоновичу, він з недовірою похитав головою. «Ви самі ще дитина», – сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню постать, – «хто ж вам довірить дітей». Але все ж дав свій дозвіл.» Так у Києві, у 1871 році, виник перший дитячий садочок на 20 дітей. І почалася важка науково-дослідницька праця.

Молода педагог-ентузіаст виїжджає за кордон, займається самоосвітою, вивчає роботу дитячих закладів у Європі, специфіку діяльності вихователів, узагальнює досвід, пише методичні рекомендації, статті, розробляє наочні навчальні посібники, виступає з лекціями з питань дошкільного виховання (у 1917 році С. Русову запрошують прочитати курс лекцій з дошкільного виховання у Київському Фребелівському педінституті, який на той час готував вихователів для дошкільних установ (нині – педуніверситет ім. М. Драгоманова)). Але, варто зауважити, – на той час Софія Русова не мала диплома про вищу освіту й навичок читання лекцій, хоча ці лекції у педінституті вона прочитала блискуче. Так педагогіка стала її захопленням, з яким вона не поривала до кінця життя, пізніше стала професором цього навчального закладу.

Молода ентузіастка Софія знайомиться з Олександром Русовим – громадським діячем, земським статистиком, етнографом. Спільність поглядів народжує справжнє велике почуття... «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив українською мовою і без довгих промов та роз'яснень збудив у мене ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа... А ще – то було кохання», – писала Софія у «Моїх споминах» (збірник «За сто літ», 1928). У серпні 1874 року Олександр і Софія вінчаються у церкві св. Симеона (Петербург).

Весільним подарунком подружжю Русових була композиція Миколи Лисенка «Золоті ключі», написана композитором на теми народних пісень.

У Петербурзі Русови зацікавилися політичним життям, відвідували «мистецькі вівторки» у Костомарова. Київська українська громада, колеги й друзі покладають на Олександра Русова надзвичайно складну й відповідальну місію – «врятувати» від цензури «заборонені» рукописні вірші Тараса Шевченка й надрукувати за кордоном увесь «Кобзар», без цензурних скорочень (вийшов Валувський указ: «никакого малороссийского языка нет, не было и быть не может», а тому українське слово переслідувалося й заборонялося).

Протягом 1875 – 76 років подружжя здійснило у Празі колосальну роботу, пов'язану з підготовкою й виданням двох томів «Кобзаря», а потім і перевезенням його через кордон на батьківщину. Уже самим тільки цим вчинком Русови вписали власну сторінку в історію української культури. Взагалі, ідеї великого Кобзаря потім пройдуть крізь усю «педагогіку Русової».

Також тоді (80-ті роки XIX ст.) Софія Русова формується як публіцист, літературознавець, мистецтвознавець, історик. Однією з перших її праць була стаття французькою мовою про Тараса Шевченка, яку О. Русов у Чехії передав І. Тургенєву і яка була опублікована у Франції. Ціла низка її праць присвячена також життю і творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Драгоманова.

Окремим напрямком у просвітницькій діяльності Софії Русової є активізація та виховання свідомого жіноцтва як рушійної суспільної сили. Авторка присвятила славетним жінкам України кілька монографій: «Малорусские женщины XV – XVII вв.» (1904) та «Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети» (1934). Остання містить біографії Наталії Кобринської, Уляни Кравченко, Марко Вовчок, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Христі Алчевської, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Дніпрової Чайки, Марії Загірної (Марія Грінченко, дружина Бориса Грінченка) та ін. Основний задум, значення збірника «силуетів-характеристик» відтворюють слова із передмови до нього О. Кисілевської: «Вчіться на прикладах минулого, як жити й працювати для майбутнього».

С. Русова прагнула створити сталий, за її словами, тип «духовно розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет: розум, любов, мужність...». Дослідниця захоплювалася жінками, які «вхопились» за власну освіту та забезпечували просвіту народу.

У матеріалах Європейської комісії про роль жінки в сучасному суспільстві сказано: «... підвищення ролі жінок у науці – важлива умова

інтенсифікації наукових досліджень, оскільки половина розумової сили планети знаходиться в головах жінок...».

Цікавим (з точки зору різних наук про людину) є ряд публікацій 1930-х рр.: «Дещо про український моральний тип. Де шукати його зразків?», «Наталка Полтавка і її правнучка», «Жіночі постаті в радянській літературі». Аналіз цих статей дає змогу з'ясувати, по-перше, джерела формування такого типу особистості, по-друге, його сутність і, по-третє, завдання щодо утвердження ідеалу жінки. «На нас жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служіння йому».

Що розуміла С. Русова під цим ідеалом? Для жінок різних епох і народів цей ідеал свій: для Марії Магдалини він «втілюється в слово Великого Вчителя», для Жанни д'Арк – «в дорогу їй Батьківщину», для Шарлотти Корде – «в Революцію», а для Лесі Українки – у «вільній незалежній Україні».

Ідеалом, якому сміливо й безкомпромісно має служити жінка-українка, за переконанням С. Русової, виступає незалежна Українська держава. Але не тільки політичною боротьбою досягається визволення народу, а є ще шлях освіти – «народ конає в неволі, поки він темний»!

«Наша Україна у своїй освіті, в порівнянні з народами й країнами в Західній Європі й навіть у Російській державі, лишається позаду. Порівнюючи з іншими західно-європейськими державами, ми бачимо, що на кожну сотню людності припадає учнів в Англії – 17, в Німеччині – 17, в Швейцарії – 16, Голландії – 15, Франції – 14, Данії – 13, Бельгії – 12, Сербії – 11, Болгарії – 10, Греції – 9, Італії – 8, Румунії – 7, в Росії – 3... Місцевості з українською людністю дають ще менший відсоток грамотних» (із статті Русової, 1916 р.).

Вчену турбували проблеми загальної освіти. Для оволодіння нею, вважала Софія Федорівна, необхідно ширше використовувати народні бібліотеки, шкільні книгозбірні, читальні, недільні школи, систематичні курси, краєзнавчі музеї, педагогічні курси для батьків тощо.

У працях Софії Русової значна увага приділена проблемам благодійності. Зрештою, в історію свого народу вона й увійде як великий філантроп, як людина, яка ніколи не стомлювалась надавати допомогу і підтримку жінкам, дітям, сиротам та іншим вразливим категоріям населення.

15 лютого 1933 року, коли країнами Європи (між емігрантськими културними осередками) ширилася інформація про рекордний врожай і,

водночас, важкий голод в Україні, українська Національна жіноча рада у Празі видала заяву-заклик до всіх народів світу, щоб ті звернули увагу на жахливе становище українського народу, а Міжнародний Червоний Хрест своїми місіями допоміг тим, хто постраждав від голоду. Заклик підписала професор Софія Русова, голова Національної жіночої ради: «Українські жінки, об'єднані в еміграції у Національну жіночу раду, безсилі надати населенню України якусь допомогу. Українська еміграція відгороджена від свого народу більшовицькою огорожею... Наше листування з близькими накликає на них жорстоке переслідування. Ми не можемо послати кіло рису, хоч і за ту величезну ціну, яку встановили більшовики, граючись з голодним народом, як кіт з мишою, щоб не підвести наших рідних, наших сестер та їхніх дітей під страшну кару. Ми можемо лише правдиво повідомляти культурний світ про ті жахи, які відбуваються за тими стінами...».

Пізніше, на Конгресі у Празі (1937 р.), Софія Русова впевнено (з доказами) заявила про голод в Україні як наслідок колоніального режиму і спланованої політики Радянського Союзу по «приборканню непокірних», акцентувала увагу на питанні становища жінок, дітей, на винищенні майбутніх поколінь українців. Частина делегаток намагалися завадити її виступу, інша частина – довго їй аплодували.

Де б не опинялися Русови – в Єлисаветграді чи Харкові, Одесі, Херсоні чи Вінниці, в їхньому гостинному домі завжди знаходили підтримку представники свідомої інтелігенції. Коли в Херсоні гастролювала трупа Кропивницького, гостями Русових були Марія Заньковецька, Микола Садовський, Панас Саксаганський. Родина дружила з поетесою Чайкою Дніпровною, письменником Панасом Мирним.

Принагідно зауважимо, що чоловік, Олександр Русов (1847 – 1915), вважається засновником статистики в Україні, творцем української школи статистики. З 1882 року Русов – член Херсонського губернського статистичного комітету. У 1883 році подружжя оселяється у тодішньому Єлисаветграді для проведення оціночно-статистичної роботи. У вже згаданих «Моїх споминах» Софія Русова пише й про своє перебування у Єлисаветграді, називає наше місто «одним из культурнейших городов». Найтепліші спомини присвячені, зокрема, Панасу Михалевичу: «Жив у Є. ще один український демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми, доктор Михалевич». Під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 років у військовий госпіталь надходило багато поранених солдат і офіцерів російської армії. Для надання їм допомоги передові люди міста створили організацію Червоного Хреста (ініціатором бла-

годійної справи став Іван Карпенко-Карий – саме на цій основі зійшлися актор і лікар). Потім їх зблизили інтерес до літератури, спільність поглядів на розвиток суспільства. Обоє започаткували гурток, до якого залучили передову інтелігенцію міста. Гурток мав культурно-просвітницьке спрямування, яке проявлялося у постановці українських спектаклів, читанні та поширенні літератури, віршів. За словами Русової, місцева поліція дуже поважала Михалевича – як людину, і як лікаря. Але жандармський ротмістер Дремлюга заради кар'єрних перспектив арештував Михалевича і членів його гуртка.

Також у Єлисаветграді Софія Русова знайомиться і зацікавлюється поглядами Якова Гордіна, відомого єврейського письменника, драматурга, засновника «Біблійського братства» – суміші християнства й іудейства (перебував під впливом релігійного вчення Л. Толстого та його «духовно-біблійного братства», у синагозі активно закликав реформувати єврейство «по-толстовськи»: займатися землеробством, відмовитися від експлуатації).

Вшановуючи внесок Русової у просвітництво, розвиток педагогічної науки та її роль у створенні національної системи освіти, у 2005 році Міністерство освіти і науки України запровадило нагрудний знак «Софія Русова». Ним нагороджують наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників за значні особисті успіхи у галузі дошкільної та позашкільної освіти.

Джерела та література:

1. Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової / Л.В. Гонюкова // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 133 – 148.
2. Ківшар Т. Просвітянська спадщина Софії Русової / Т. Ківшар // Праці центру пам'ятознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 173–187.
3. Регіональний інформаційний портал «Кіровоградщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kr.kr.ua
4. Русова С. Нова школа соціального виховання / С. Русова // Вибрані педагогічні твори. У 2-х кн. – К. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 16 – 104.
5. Русова С. Соціальне виховання, його значення у громадському житті / С. Русова. – К.: Либідь, 1998. – 254 с.

Відомості про автора: **Сікорака Людмила Олексіївна**, методист навчально-методичного відділу державного навчального закладу «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій Кіровоградської обласної державної адміністрації», м. Кропивницький.

Олексій Окулов

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ-МУЗИКОЗНАВЕЦЬ АНДРІЙ ГРАБЕНКО

У статті йдеться про одного з видатних уродженців Єлисаветградщини, відомого українського фольклориста-музикознавця і громадського діяча Андрія Грабенка (Конощенка). Висвітлено дитячі роки, навчання, активну земську та громадську діяльність. Оцінено внесок А. Грабенка в розвиток музикознавства та українського руху на теренах Херсонської губернії, зокрема Єлисаветградського повіту.

Ключові слова: *Андрій Грабенко, Херсонська губернія, Єлисаветградський повіт, місцеве самоуправління, Єлисаветградська громада, земська справа, музикознавство.*

The article is devoted to the person of one of famous Yelysavethrad-born Ukrainian folklorist, musicologist and public person Andriy Hrabenko (Konoschenko). Childhood, university years, active political and public life are clarified. Andriy Hrabenko's contribution in the development of musicology and Ukrainian movement in Kherson region, in particular – in Yelysavethrad district.

Key words: *Andriy Hrabenko, Kherson region, Yelysavethrad district, local government, Yelysavethrad community, county board, musicology.*

Андрій Михайлович Грабенко (Конощенко) народився 1 жовтня 1857 р. в с. Обознівці (Михальчевці) Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (зараз село Обознівка Кіровоградського району Кіровоградської області) в родині селян-кріпаків із козацьким корінням. Батько Михайло і дід Роман були кріпаками, а прадід Андрія – козак Павло Граб – людиною вільною. Він був першим осадчим села, засновником козацького зимівника. Досить цікавим є походження подвійного прізвища Андрія Грабенка. Його дід Роман Граб був невисокого зросту і в селі його дражили «Коношком» (коношко – карлик), а весь їхній рід називали Коношками або Конощенками.

Про дитячі роки Грабенка відомо, що батьки Андрія з раннього дитинства прививали жагу хлопця до знань, його прагнення отримати освіту. Як пише М. Чернявський, спочатку, з п'яти років, він за власним бажанням учився грамоті в місцевого священика, а коли той помер, батьки віддали його в науку до грамотного безногого сусіда, в якого він навчився читати

«по-церковному й по-громадянському». Тому не дивно, що потрапивши до сільської (земської) школи, яку відкрили у 1865 році, Андрій був достатньо підготовленим до навчання – його успіхи були відзначені похвальним листом. По завершенні земської школи його доля могла скластися подібно до багатьох інших селянських дітей, однак 1870 року він травмував праву ногу, що суттєво заважало працювати у господарстві, і тому батько погодився, аби син продовжив навчання.

Того ж 1870 р. завдяки природним здібностям і наполегливості Грабенку пощастило потрапити до числа стипендіатів новоствореного Єлисаветградського земського реального училища. За час навчання (1870 – 1877) ім'я Андрія Грабенка неодноразово фігурувало серед учнів-відмінників училища, він став одним із небагатьох селянських дітей, яким вдалося успішно пройти повний курс навчання. М. Садовський залишив спогади про ті часи: «Моїм близьким приятелем був Андрій Грабенко... Він був першим учнем нашої реальної школи...».

Безумовно життя і навчання в Єлисаветграді наклали помітний відбиток на процес духовного становлення молодого українця. Це і не дивно, адже у 70-х рр. XIX століття за темпами культурного та господарського розвитку Єлисаветградський повіт випереджав інші повіти Херсонської губернії, а Єлисаветград став потужним центром духовно-культурного життя Півдня України.

У 1877 р., закінчивши з відзнакою курс навчання в реальному училищі, А. Грабенко вступає до Петербурзького гірничого інституту. Однак тривала хвороба не дозволила отримати вищу освіту, й близько 1879 року А. Грабенко повернувся додому, на Херсонщину. Склавши у 1880 р. іспит на звання сільського вчителя, він почав працювати в земській школі в рідному селі. Через рік для організації нової школи А. Грабенка перевели до м. Рівне того ж Єлисаветградського повіту. Тут він працював до 1884 року, а згодом, за сприяння О. Русова, зайняв посаду помічника статистика Херсонської губернської земської управи. Так розпочалася його 40-річна службова діяльність у системі місцевого самоврядування на Херсонщині. Саме земська робота відкрила для молодого українця великі перспективи самореалізації у справі служіння інтересам народу.

У 1880-х рр. А. Грабенко повною мірою поринув в українську культурно-громадську роботу на Херсонщині. Він став активним учасником українських громад у Єлисаветграді та Херсоні. Перший досвід громадської діяльності А. Грабенко отримав на початку 1880-х рр. у складі Єлисаветградської громади, яка під керівництвом лікаря О. Михалевича (1878 – 1884) переживала період свого найбільшого розквіту. Єлисаветградські

громадівці підтримували зв'язки з Київською та Одеською громадами, женецьким гуртком М. Драгоманова. В практичній роботі вони зосередили увагу переважно на культурно-просвітницьких заходах – музичних вечірках, театральних постановках, перекладі та розповсюдженні популярної літератури для народу.

Важко визначити конкретний внесок А. Грабенка у діяльність Єлисаветградської громади, проте відомо, що разом з іншими громадівцями він долучив свій голос до звернення на захист української мови, яким перед Комісією для перегляду законів про друк порушувалося питання про скасування Емського указу 1876 р. Виступаючи на з'їзді народних вчителів Херсонської губернії (7 – 21 липня 1881 р.), А. Грабенко засудив практику викладання російською мовою у навчальних закладах України, запропонувавши методику використання у педагогічній практиці української мови як «допоміжного засобу». Його позиція посприяла ухваленню з'їздом рішення щодо необхідності земського клопотання перед урядом про дозвіл викладати в місцевих школах українською мовою. У подальшому А. Грабенко залишався переконаним прибічником ідеї українізації системи народної освіти в Україні.

Саме в елисаветградську добу А. Грабенко захопився популярними серед українських діячів фольклористичними студіями, які розглядалися громадівцями як важливий засіб народопізнання, збереження та популяризації культурної спадщини українського народу. Незважаючи на те, що Грабенко не мав «правильної» музичної освіти, він ще хлопцем почав записувати пісні. Перші записи було зроблено 1876 року в Обознівці. Його наставником на цій ниві став Микола Віталійович Лисенко, з яким молодий громадівець познайомився в 1877 р. В нього він навчився записувати пісні з «уст народу».

У листі до М. Лисенка 15 січня 1880 р. фольклорист повідомляв результати своєї роботи зі збирання українських народних пісень. Надіслані А. Грабенком до Києва записи пісень склали золотий фонд української фольклористики. Сам М. Лисенко авторитетно засвідчував: «найліпші пісні я позаписував у степовиків, і саме від елисаветградських: М. Кропивницького, М. Садовського, О. Волошина та А. Грабенка». Кращі зразки місцевого фольклору, зібрані на Херсонщині, Київщині, Полтавщині, Поділлі (близько 1000 пісень) й опрацьовані А. Грабенком, згодом увійшли до трьох випусків його збірника «Українські пісні» та «Українські пісні з нотами» (300 пісень) (Одеса, 1900, 1902; Київ, 1906).

Невдовзі після розгрому Єлисаветградської громади за клопотанням губернського земства колишні гуртківці-статистики були випущені під

заставу та вислані до Херсона під нагляд губернської земської управи. Опинившись на початку 1885 р. в губернському центрі, А. Грабенко назавжди пов'язав з ним своє життя. Його подальша громадсько-політична діяльність відбувалася в Херсоні.

Навесні 1885 р. в Херсоні з колишніх учасників Єлисаветградської громади – О. Русова, Ф. Василевського та А. Грабенка – сформувалося ідейне ядро нової української громади, за якою закріпилася стійка назва – «Херсонський гурток О. Русова».

Андрій Михайлович Грабенко брав активну участь у наукових і культурно-просвітницьких заходах херсонських громадівців, зокрема, був одним із упорядників матеріалів статистичного опису Херсонської губернії (Херсон, 1883 – 1890), двох випусків літературного альманаху «Степ» (другий випуск цензура не допустила до друку), постійним учасником українських театральних постановок і музикально-літературних вечірок.

Потрапивши в січні 1887 р. за наслідками слідства у справі Єлисаветградської громади під гласний нагляд поліції, А. Грабенко разом із О. Русовим та Ф. Василевським були усунуті від земської служби. З висланням О. Русова за межі Херсонської губернії у червні 1889 р. український гурток у Херсоні розпався. Під впливом урядових репресій українське культурно-громадське життя в місті практично завмерло.

У 1889 р., після завершення терміну гласного поліцейського нагляду, А. Грабенко отримав посаду діловода, а наступного року – секретаря Херсонської губернської земської управи. Канцелярією управи А. Грабенко завідував із перервами до 1917 р. – загалом упродовж чверті століття. За цей час у громадських колах він здобув авторитет неперевершеного знавця земської справи. До його кваліфікованих порад дослухалися не лише в земському середовищі, але й у місцевих адміністративних установах.

А. Грабенко відіграв велику роль у збереженні та розвитку традицій українського культурно-громадського життя в Херсоні. Займаючи впливове службове становище в губернському земстві, А. Грабенко намагався посилити українські позиції в органах земського самоврядування. За його сприяння до земської роботи було залучено чимало українських діячів. За свідченням В. Кедровського, багаторічна праця А. Грабенка призвела до фактичної українізації апарату Херсонського земства. Земські структури до 1917 р. залишалися надійним оплотом українських народолюбців на Херсонщині.

Важливим етапом у громадсько-політичній діяльності А. Грабенка стала демократична революція 1905 – 1907 рр. Херсонські громадівці з

ентузіазмом сприйняли видання маніфесту 17 жовтня, що дарував демократичні права і свободи населенню. За пропозицією А. Грабенка, Херсонська міська дума ухвалила рішення надрукувати та розповсюдити серед місцевого населення текст царського маніфесту.

А. Грабенко та кілька інших активних громадянців виступили ініціаторами створення в Херсоні українського товариства «Просвіта». Відповідне оголошення про його заснування було вміщено в номері місцевої газети «Юг» 20 листопада 1905 р. За мету товариство ставило допомогу культурно-освітньому розвитку українського народу через видання книжок, брошур та часописів, відкриття бібліотек, читалень та книгарень, проведення загальноосвітніх курсів і публічних лекцій, заснування шкіл та притулків, організацію літературно-музичних вечорів, театральних вистав тощо.

З відкриттям у 1908 році Херсонського відділення Російського музичного товариства Грабенко активізував музичну діяльність: виступав на концертах як виконавець на віолончелі, скрипці, роялі. Виставляв образотворчі роботи: малюнки, різьблення, випалювання по дереву, вишивки тощо

У міжреволюційний час херсонські громадянці орієнтувалися на ідейні засади Товариства українських поступовців, створеного у вересні 1908 р. Українська громада в Херсоні була включена до організаційної мережі громад ТУП, а її лідер – А. Грабенко – став чільним представником товариства в регіоні. Цьому посприяли давні особисті зв'язки Андрія Михайловича з фактичним головою ТУП Є. Чикаленком. У вересні 1912 р. на виборах до IV Державної Думи в Херсоні херсонські поступовці виставили власного кандидата – Андрія Михайловича Грабенка. Його передвиборча програма (т. зв. «українська платформа») передбачала дві групи вимог:

1) загальні вимоги «прогресивних» партій, орієнтовані на глибоке соціально-політичне реформування країни, і

2) власне українські національні вимоги – введення в Україні загальної освіти українською мовою, запровадження української мови, літератури, історії, українознавства як обов'язкових предметів у навчальних закладах, вільне вживання української мови в церкві, суді, різних громадських і державних установах на Україні, вільний український друк тощо. Однак перша спроба херсонських українців провести до Державної Думи Російської імперії власного кандидата виявилася невдалою.

Лютнева революція 1917 р. відкрила шлях до кардинального оновлення державного та суспільного життя. З перших днів революції херсонські

українці включилися до активної культурно-громадської та політичної діяльності. Серед них був і Андрій Михайлович Грабенко. Він брав активну участь у заснуванні та становленні товариства «Українська Хата» – першого легального українського національно-культурного та політичного товариства в Херсоні.

Упродовж 1917 – 1919 рр. А. Грабенко спочатку як секретар, а згодом як член та голова Херсонської губернської земської управи надавав всебічну підтримку у здійсненні різних культурно-просвітницьких ініціатив товариства «Українська Хата» та його спадкоємця – українського товариства «Просвіта».

Після утворення Українською Центральною Радою національного уряду – Генерального Секретаріату – А. Грабенка було запрошено на посаду керівника відділу земського та міського самоврядування при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. У Києві А. Грабенко виробив докладний план організації земського та міського самоврядування в Україні. Однак політична нестабільність завадила його практичній реалізації. Згодом він повернувся до Херсона.

Радянський період у житті А. Грабенка залишається найменш дослідженим. Подібно до більшості українських інтелігентів він досить критично поставився до встановлення більшовицької влади, яка остаточно ліквідувала старе громадське самоврядування. Однак будучи кваліфікованим спеціалістом-статистиком, він не відмовився від роботи у радянських управлінських структурах. У 1919 р. прізвище А. Грабенка фігурувало серед членів Херсонської губернської ради у справах статистики, його кандидатура була висунута на посаду завідувача губернського статистичного бюро.

На початку 1920-х рр. А. Грабенко працював у фінансових і кооперативних установах м. Херсона. На цей час припадають останні прояви його публічної діяльності. Разом з місцевими просвітянами (М. Чернявським, І. Челюком, Т. Якушевим та ін.) А. Грабенко брав участь у кампанії щодо відкриття храму Української автокефальної православної церкви в Херсоні, переклавши українською мовою низку текстів для церковних відправ. За свідченням О. Добровольянского, український діяч остаточно зникає з громадського обрію Херсона в 1921 – 1922 рр.

Радянська влада специфічним чином оцінила понад 40-річну працю А. Грабенка на громадській ниві, залишивши його після завершення трудової діяльності без засобів до існування. Для нарахування пенсії старому Грабенкові довелося встановлювати трудовий стаж через принизливу судову процедуру опитування свідків. Втім це не вирішило матеріальних

труднощів старого українця. Зусилля приятелів А. Грабенка були винагороженні: з 1926 р. він почав отримувати щомісячну наукову пенсію у розмірі 18 крб. Відвідавши його у червні 1928 р. під час свого перебування в Херсоні, академік С. Єфремов із сумом занотував у щоденнику: «Зранку пішли до А. Грабенка. Постарів, висох, зморщився, ледве ноги пересуває. Знов почуття жалощів викликав цей уламок минулого. А міг би ще працювати – голова ясна, погляд твердий. Та кому його праця потрібна тепер? От і борсається людина з 18 крб. місячної пенсії. Та й те ще добре, бо недавно і того не мав...».

Восени 1929 року внаслідок сфабрикованої ДПУ УСРР справи «Херсонської філії Спілки визволення України» в місті прокотилася хвиля арештів серед української інтелігенції. Однак репресії практично не зачепили А. Грабенка, оскільки як його членство в «Херсонській філії СБУ» не було доведено. Проте літнього хворого чоловіка виселили у господарську будівлю поруч із домом.

Останні роки життя А. Грабенка проминули в суцільному забутті з боку держави та суспільства. Помер український діяч у Херсоні в 1932 р., уникнувши сумної долі багатьох соратників по культурно-громадській роботі, репресованих радянською владою упродовж 1930-х рр. За його заповітом, Андрій Грабенко (Конощенко) був похований на міському цвинтарі при дорозі напроти вирощеного ним чудового саду, що колись милував око херсонців по вул. Українській. На жаль, немає вже саду і ця частина кладовища, де покоївся прах видатного нашого земляка, забутована.

4 січня 2011 року у Херсоні за підтримки благодійної ініціативи фонду «Героїка» та Херсонського осередку Спілки Української Молоді в Україні на будівлі храму Зосими й Савватія Соловецьких УПЦ КП було відкрито меморіальну дошку на честь Андрія Конощенка-Грабенка.

Отже, життєвий і творчий шлях А. Грабенка відображає складну долю національно свідомої української інтелігенції на зламі великих епох. Саме про неї писав державний діяч, полковник Армії УНР Володимир Кедровський: «Свою величезну й позитивну працю вони провадили без гопаків, без вареників, українських пирогів чи голубців, без вишивок і стрічок, що мало б назовні показувати їх українство. Вони не кричали на все горло і на всіх перехрестях, що вони – українські патріоти, націоналісти, українські діячі й т.п., що ми тепер так часто чуємо від деяких наших патріотів. Вони не домагалися признання, нагороди або запла-ти за свою патріотичну роботу. Вони були немов ті плугатарі, що глибоко

й старанно орали національну ниву та засівали її зерном, з якого мала вирости прекрасна, оновлена українська нація».

Джерела та література:

1. Кедровський В. Андрій Михайлович Грабенко / В. Кедровський // Вісник Таврійської фундації (ОВУД): Вип. 10. – К.–Херсон: Просвіта, 2015. – С. 122 – 133.
2. Макієнко О.А. Андрій Михайлович Грабенко: віхи громадсько-політичної діяльності / О.А. Макієнко // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2007. – № 1(13).
3. Чернявський М. Конощенко Андрій (Андрій Михайлович Грабенко) / М. Чернявський // Музика. – 1925. – № 3.
4. Шевченко С.І. Вершники на Інгулі / С.І. Шевченко. – Кіровоград: Авангард, 2013. – 332 с.

Відомості про автора: **Окулов Олексій Володимирович**, вчитель історії та правознавства, старший вчитель вищої категорії Катеринівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, с. Катеринівка, Кіровоградська обл.

УДК 655.4+37](477.65)«1881–1883»

Роман Базака

ВНЕСОК МИХАЙЛА ЗАВАДСЬКОГО У РОЗВИТОК ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ТА ОСВІТИ КРАЮ

У статті розглянуто внесок Михайла Ромуловича Завадського, директора Єлисаветградського земського реального училища, у розвиток видавничої справи краю другої половини ХІХ століття, зокрема фахової періодики для педагогів, та в становлення освіти за допомогою впровадження новітніх на той час соціально-комунікаційних технологій. Проаналізовано заснований у 1881 році М. Завадським фаховий часопис для вчителів «Педагогический вестник».

Ключові слова: «Педагогический вестник», Єлисаветград, Єлисаветградське земське реальне училище, журнал, край, М. Завадський, освіта, преса, Є. Чикаленко.

The contribution of Mykhailo Romulovich Zavadsky, the headmaster of Elisavetgrad real school, to the development of publishing in the region in the second half of XIX century, especially professional periodic editions for teachers, as well as to education, with the help of modern for the time social communication technologies, is viewed in the

article. Founded by Zavadsky in 1881 professional periodical for teachers the “Pedagogical Journal” is analyzed.

Key words: “*Pedagogicheskyy Vestnik*”, *Elisavetgrad*, *Elisavetgrad real school*, *journal*, *region*, *M. Zavadsky*, *E. Chykalenko*.

У кінці XIX – на початку XX століття в Єлисаветграді розвивається мережа початкової та середньої освіти: Єлисаветградська чоловіча гімназія, Єлисаветградська жіноча гімназія, Єлисаветградське жіноче семикласне училище, Єлисаветградське кавалерійське училище. Кількість навчальних закладів постійно зростала, проте не вичерпувала попиту на якісну освіту, який був значно вищим від потреб інших повітових міст. У 1870 році сприянням земської думи було засновано Єлисаветградське земське реальне училище. Представники думи вважали, що з відкриттям навчального закладу їм вдасться створити «розсадник освіти», який дасть земству високоосвічених працівників переважно сільськогосподарської та технічної галузей [8, с. 13].

Цей навчальний заклад дореволюційного Єлисаветграда по праву вважався одним з найкращих у краї. З початку існування заклад зарекомендував себе як високопрофесійний та сучасний. Так, згідно зі звітами перших років, серед 86 випускників закладу 77 вступили за конкурсним іспитом до вищих спеціальних навчальних закладів.

О. Акопов зазначає, що у другій половині XIX століття у зв'язку зі створенням різноманітних наукових організацій, загальною демократизацією суспільства, новим підйомом науки, розвитком капіталізму та через їх подальшу диференціацію почали один за одним виникати наукові журнали [1]. Ця тенденція не оминула і Єлисаветград, так, у 1881 році М. Завадський, директор земського реального училища, заснував спеціалізоване видання педагогічного спрямування, яке потім редагував та видавав, – «Педагогический вестник».

Мета статті: проаналізувати внесок Михайла Завадського у розвиток видавничої справи та освіти краю.

Перший номер часопису М. Завадського «Педагогический вестник» побачив світ десятого березня 1881 року. Спроба видати журнал за два роки до цього провалилася, вірогідно під тиском цензури.

Необхідність заснування в Єлисаветграді такого часопису М. Завадський аргументував у передмові до першого номера: «Ми починаємо в повітовому місті видання педагогічного журналу. Останнім часом кількість провінційних шкіл значно зросла, внутрішнє життя їх почало складатися у певні форми, а поміж тим, не кажучи про суспільство, нам,

вчителям, розпорошеним по різних більш чи менш глухих містах, мало відомо, що кожен із нас робить, як живеться взагалі нашій школі. Ізолюваність, відчуженість одне від одного легко може призвести до рутини, а від неї легко перейти до апатії, байдужості, байдужого ставлення до роботи. ... Страх перед повільною смертю, бажання струсити зі своєї справи печатку безгласності, надія знайти в спільній роботі й думці нові імпульси для подальшої роботи й удосконалення, бажання вибитися з твані, в котру непомітно занурювалися і тягли за собою суспільну справу – все це разом узятє було першою спонукальною причиною, коли ми два роки тому невдало просили про дозвіл видавати «Педагогічний вісник...». Завдання журналу М. Завадський вбачав у таких позиціях: «Нові умови в житті російської школи прямо накреслюють і завдання нашого «Вісника» – сприяти спільному накопиченню кожним із нас досвіду усвідомлення питань шкільної практики» [4, с. 1].

Журнал виходив два рази на місяць подвійними номерами (окрім канікулярного часу) та видавався два роки. У перший рік вийшло 17 номерів часопису, в наступному – 18; два останні номери – 1883 році, хоча в умовах передплати зазначалося про вихід 20 номерів на рік. Склався часопис із 10 шпальт.

Передплатити «Педагогический вестник» можна було в Єлисаветграді, Одесі, Харкові та Санкт-Петербурзі за чотири карбованці на рік. М. Завадський установив таку помірковану вартість журналу, оскільки бажав донести інформацію про навчальний процес в училищі до батьків учнів, а деякі з них, у тому числі й селянського походження, мали низьких рівень матеріальної забезпеченості. До того ж, редактор розсилав безкоштовно журнал по всіх віддалених школах Єлисаветградського повіту. Така діяльність М. Завадського дозволила здійснити його задум – зробити «Педагогический вестник» сполучною ланкою комунікації між учителями [8, с. 36]. Журнал мав чітку програму: загальні педагогічні питання (як із педагогіки та дидактики, так і з шкільної гігієни та інше); школа в Росії (статистичні відомості, кореспонденція, замітки, короткі відомості та інше); школа за кордоном; огляд педагогічних книг та журналів; оголошення [5, с. 1].

У першому розділі увага приділялася роботі різних типів шкіл, розглядалися й аналізувалися конкретні педагогічні ситуації з життя школи, вивчалися такі проблеми, як, наприклад, роль особистості вчителя в педагогічному процесі. Викладачі Єлисаветградського реального училища ділилися своїм робочим досвідом із іншими педагогами на шпальтах журналу, наприклад: «Про викладання класичних мов» (автор, очевидно,

М. Марков), «Епізоди з історії народної освіти в Єлисаветграді» – В. Ястребов, «Наші учнівські лави» – А. Гроссет [5, с. 1]. У межах розділу публікувалися педагоги Єлисаветграда та повіту, вчителі з інших міст України та Росії, серед них: І. Боровський, О. Гончаров, М. Демков, О. Мануйлов, В. Стоюнін, С. Рибakov, І. Фесенко, Г. Близнін (криптонім «Г. Я. Б»), а також статті М. Завадського щодо організації та методів навчання.

У другому розділі увага приділялась функціонуванню реальних училищ, співвідношенню класичної та реальної освіти: «Катеринославське реальне училище», «Навчальні заклади В'ятської губернії» [5, с. 1]. При цьому на сторінках часопису розгорталася полеміка, розглядалися різні точки зору, громаді представлялися нові ідеї щодо реформ школи та освіти загалом. Скажімо, М. Завадський наголошував на необхідності реалізації двох типів школи, оскільки розум одних учнів схильний до класичних наук, а інших – до природничих та фізичних. Свою позицію педагог сформулював так: «Насильне підведення усіх під один рівень, безсумнівно, не тільки калічить розум, але й шкідливо впливає на моральну сторону людини. Мало того, якщо вихованець не має схильності, наприклад, до фізичних наук або класичних мов і погано в них устигає, його почнуть вважати тупим, дурним... тому тільки, що в нього немає таланту до них. Як же повинна впливати на моральну особистість свідомість свого безсилля? І чому? Бо іншим здається, що тільки з класичної гімназії можна вступити до університету» [8, с. 36 – 37]. М. Завадський вважав реальну освіту недосконалою, нерозвинуною та нерівноправною.

«Педагогический вестник» випереджав час та представляв новітні педагогічні ідеї. Його автори прагнули новаторства та реформ у класичній освіті, у публікаціях заявлялося про шкідливість консерватизму в школі. На сторінках часопису піднімалася тема прав учителя, його становища в суспільстві, оскільки саме особистість педагога позитивно впливає на освітній процес, а недоліки вчителя негативно впливають на учня, і саме вчителі формують портрет школи. Порушувалися й питання матеріальної забезпеченості педагогів. На думку М. Завадського, гарне матеріальне забезпечення дозволяє вчителю бути морально самостійним та активно розвиватися.

Стан освіти за кордоном висвітлювався в розділі «Школа за кордоном», де розглядалися різні типи навчальних закладів та порівнювалися школи багатьох країн світу, наприклад (№ 17 – 18, 1882 рік): «Циркуляр міністра народної просвіти в Саксонії з питань про навантаження робо-

тами учнів реальних училищ і гімназій», або (№ 8 – 9, 1882 рік): «Ремісничо-промислові школи в Германії та їх роль в успіхах індустрії».

У розділі «Огляд книг та журналів педагогічного змісту» подавався аналіз нових видань, статей, профільних книг, друкувалися рецензії та відгуки на нові педагогічні праці. У цьому розділі нерідко аналізувалися педагогічні часописи інших міст російської імперії та Європи. Велика увага приділялася працям К. Ушинського, М. Корфа, Д. Сиповського та інших. Серед періодики, що аналізувалася в цьому розділі, були найчастіше такі спеціалізовані педагогічні видання: «Объявления Народной школы», «Русский начальный учитель», «Церковно-Общественный Вестник».

Дослідниця І. Чернишенко стверджує, що цей розділ мав велике значення в поширенні педагогічної теорії, ознайомленні вчителів, багато з яких не одержали спеціальної педагогічної освіти [8, с. 47]. Окрім М. Завадського, огляд посібників з історії для молодого покоління подавав В. Ястребов, наприклад, в №2 – 4 за 1882 рік, огляд книги Д. Сиповського «Рідна Старовина. Вітчизняна історія в оповідях та картинах», та М. Марков.

Постать видавця-редактора заслуговує особливої уваги. М. Завадський народився 1848 року в родині дворян із Одеси. По закінченні чоловічої гімназії вступив до Імператорського Новоросійського університету на історико-філологічний факультет. Потім був направлений працювати до Єлисаветграда, де з 1871 року викладав російську мову, словесність та історію, а з 1876 року очолив заклад.

Випускники училища згадували директора як справедливого, послідовного, вимогливого до себе та інших, авторитетного в колі колег та учнів. Його характеризували як талановитого педагога. М. Завадський міг зацікавити та привернути до навчання кожного учня [8, с. 17].

Є. Чикаленко у спогадах залишив таку характеристику свого педагога: «Про директора ж М. Завадського треба розказати, бо це був чоловік видатного розуму і неабиякий педагог: він зумів поставити себе так, що всі учні признавали його безапеляційний авторитет; він володів розумами і серцями всіх... Коли директор, він же учитель російської словесности в старших класах і класний наставник, приходив до класу, то наставала тиша, як бувало в Одесі на лекціях Смоленського, і лекції він провадив так, що всі брали участь в них і увага всіх була скупчена коло того, що говорилося, що діялося в класі, і ніяких сторонніх зацікавлень чи уваг в той час і не могло бути ні в кого з учнів, а тому всі добре знали його предмет і інтересувались ним так, що з охотою читали і літературу предмету поми-

мо підручників». Один із багатьох секретів педагогічної майстерності М. Завадського знаходимо знову у спогадах Є. Чикаленка: «Коли він на великій переміні приходив до кляси як клясний наставник і сідав на парту, то всі охоче оточували його, бо знали, що він піднесе якесь питання і поставить його під наше обміркування, під дискусію» [9, с. 70].

У часи дії Емського указу М. Завадський піднімав питання української мови: «Як тільки завідування школами перейде до рук громадськості, питання про малоросійську мову отримає правильне й нормативне вирішення. Нам здається, що мова повинна йти не про малоросійську, а взагалі про рідну мову у першопочатковій школі грамотності» [7, с. 55].

Михайло Ромулович не мирився і з вадами системи, недолугою політикою Міністерства освіти, відкрито критикував погляди міністра Д. Толстого щодо реальної освіти. М. Завадський виступав проти зараження освіти реакцією: «Навіть математика заразилася вищими міркуваннями». «Учитель математики однієї зі шкіл був звільнений тільки за те, що в складених ним арифметичних задачах передбачалося платити робітникам по два – чотири карбованці на день. «Дозволити платити по чотири карбованці на день?» – гнівно запитував інспектор, який побачив у цьому факті майже підрив підвалин самодержавства» [8, с. 44].

«Педагогический вестник» успішно виходив протягом двох років, а у 1883 році (після виходу двох номерів), міністр освіти Д. Толстой надіслав указ про заборону видавати журнал, аргументуючи, що часопис М. Завадського сповідував погляди, що не відповідають поглядам міністерства. Такі дії з боку влади чітко демонструють високий рівень впливовості часопису, його авторитет у читачів та небезпеку для діючого режиму.

М. Завадському вдалося створити журнал, який презентував передові педагогічні ідеї свого часу, був авторитетним серед педагогічної журналістики кінця XIX – початку XX століття. Завдяки праці видавця та колективу редакції, а також професіоналізму єлисаветградських педагогів «Педагогический вестник» став високопрофесійним виданням, яке випереджало свій час, стало активним виразником педагогічної думки того часу.

Джерела та література:

1. Акопов А. Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов) / А. Акопов. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1985. – 96 с.
2. Босько В. Визначні постаті Степової Єллади : до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області / Володимир Босько. – Кіровоград : Інформаційна мережа, 2004 – Ч. 1. – 376 с.

3. Босько В. Редактор-видавець «Педагогического вестника» // Народне слово. – 1991. – № 179 (200). – С. 3.
4. Педагогический вестник. – Елисаветград, 1881. – № 1.
5. Педагогический вестник. – Елисаветград, 1882. – № 17 – 18.
6. Педагогический вестник. – Елисаветград, 1882. – № 8 – 9.
7. Романюк Н. Видавнича справа в Елисаветграді : монографія / Наталя Сергіївна Романюк; за ред. д-ра філол. н., проф. Миколи Тимошика; авт. передм. д-р філол. н., проф. Микола Тимошик. – Київ : КВІЦ, 2014. – 156 с.
8. Чернишенко І. Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор / І. Чернишенко. [Вид. 2-е]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 132 с. : іл. (сер. «Елисаветградське коло»).
9. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907) / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 544 с.

Відомості про автора: **Базака Роман Вікторович**, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області; старший викладач кафедри журналістики, видавничої справи та редагування Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; кандидат наук із соціальних комунікацій, член Національної спілки краєзнавців України; м. Кропивницький, тел.: 0972386487, e-mail: snipson@meta.ua.

Олег Бабенко

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано виявлені у фондах Державного архіву Кіровоградської області документи та матеріали, які відтворюють різні періоди життя та процес формування Володимира Винниченка як людини, політика та письменника.

Ключові слова: архів, метрична книга, життєпис, Елисаветградська чоловіча гімназія, протоколи педагогічної ради.

Some recently discovered in the funds of the State Archives of Kirovograd region documents and materials, which reflect different periods of life and the process of formation of Volodymyr Vynnychenko as a person, a politician and a writer are being analyzed in this paper.

Key words: archives, birth registration book, life story, Elisavetgrad Boys' Gymnasium, protocols of teachers' council.

Розмірковуючи про непересічні цінності в духовному житті нашого народу з точки зору певної часової відстані, ми маємо повне право думати про безсмертя справжнього таланту, здобутки якого вигранюють роки. До таких непроминальних значимих явищ нашої культури належить і творчість Володимира Винниченка. 28 липня 2015 року минуло 135 років від дня його народження. В це важко повірити, адже вічно молода його творчість є складовою сьогоденного духовного життя. Він наш сучасник і духовний орієнтир, ім'я якого навічно пов'язане з нашим краєм.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються матеріали (свого часу вперше виявлені відомим письменником і літературознавцем М. Смоленчуком), які фрагментарно відтворюють різні періоди життя Володимира Винниченка. У метричній книзі церкви на честь Володимирської ікони Божої Матері м. Єлисаветграда зберігся запис про те, що у селянина-власника з с. Веселого Кута Бежбайрацької волості Кирила Васильовича Винниченка та законної його дружини Євдокії Онуфріївни 16 липня (за старим стилем) 1880 року народився син Володимир [1].

У єлисаветградській газеті «Друг народа» за 25 грудня 1918 року знаходимо відомості про те, що Володимир Винниченко з семи років навчався в народній школі. На його здібності до навчання звернула увагу вчителька і порадила батькам продовжити навчання сина. Та через відсутність коштів тяжко було батькам це зробити. Допоміг старший брат Володимира Винниченка, який у той час служив в єлисаветградській друкарні робітником-складачем. Він з зароблених коштів погодився сплачувати за навчання Володимира.

Так Володимир Винниченко вступив до першого класу Єлисаветградської чоловічої гімназії (документи якої зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області). Як і в народній школі, майбутній політичний діяч перший рік навчався дуже добре. Але зі вступом до гімназії Винниченко добре на собі відчув негативне ставлення панських дітей та вчителів, адже Єлисаветградська гімназія була заснована для дітей дворянства. За таких обставин з дітей мужиків і робітників постійно глузували панські діти. Будучи дитиною з гонором, В.Винниченко у відповідь на кпини давав відсіч, як тільки міг. Він навмисне підкреслював

Володимир Винниченко
(1880—1951)

те, що походить з селянського роду і свідомо говорив своєю рідною українською мовою як з товаришами-гімназистами, так і з учителями. «Вже тоді в його думках зародилося питання: чому се так, що мова, якою говорять його батьки і більшість людей, забороняється та висміюється? Вже тоді склалася і та думка, що се несправедливо, що забороняють йому говорити безправно, що глумляться над мужицькою мовою вороги народу. Сю думку ще більше стверджували гімназійні вчителі, що просто-таки переслідували його за мужицтво».

«В другім класі В.Винниченко побачив, що з тієї боротьби він не може вийти переможцем. Він мусить або скоритись, відректись од своєї мови, повернутись до пана, або ж кинути гімназію. Завзятість дитяча не дозволила йому зробити першого, і він рішив кинути гімназію. Се повело до того, що він залишив науки і ждав, що його звільнять зовсім. Але його лишили в другім класі на другий рік. Під впливом батьків і брата він лишився надалі в гімназії» [4].

Другий навчальний рік розпочався драматично. Згідно з протоколом педради від 30 вересня 1891 року, групу учнів, зокрема і В.Винниченка, яка не внесла плати за навчання, «уволити з числа учеников гимназии». З протоколу від 11 жовтня 1891 року відомо, що за Володимира Винниченка внесено плату і «на основании параграфа 30 устава... принято обратно в гимназию».

Драматичні ситуації будуть у Винниченка і пізніше. Так, протоколом від 3 травня 1896 року Володимира залишили на другий рік у п'ятому класі.

У документах зустрічаються відомості про декілька переведень В.Винниченка до Златопільської гімназії, але його прізвище відсутнє серед списків учнів того навчального закладу. Однак у протоколі від 30 травня 1897 року знаходимо: «IV. Рассматривали результаты перевода учеников VI кл. и определили:

Перевести из VI кл. в VII

[...]Винниченко Владимира» [4].

Зі сторінок красназнавчої розвідки Миколи Смоленчука «Помилки у жандармському циркулярі», яка зберігається в Державному архіві Кіровоградської області, ми дізнаємось про те, що у Володимира Винниченка назрівав конфлікт з керівництвом гімназії через силу непорозумінь. І після великої суперечки він ставить ультиматум: «щоб йому видали свідоцтво, що він скінчив сім класів гімназії, а також, щоб видали документи його без поміток, бо в ті часи начальство, увільняючи учня, робило часто такі помітки на документах, що хлопцеві далі вже не було змоги

вчитись. Начальство, бачучи вплив В.Винниченка на учнів, щоб позбутись його, згодилось на таку умову. І от В.Винниченко виходить з сьомого класу юнаком, повним сили, енергії і бажання взятися до роботи. Вже в гімназії він виробив світогляд... Той шлях лежав до народу і в народ...» [4].

Так, особливим «прилежанием» з точки зору шовіністичного гімназійного начальства Володимир не відрізнявся, але у майбутньому саме своїм життям та діяльністю він впише яскраву сторінку в історію України.

Як свідчить стаття з газети «Друг народа» за 1918 рік, Винниченко декілька років подорожував по Україні, вдягнений у селянське вбрання, заробляючи на прожиття поденною працею. Ця подорож дає Володимирі багатий матеріал для майбутньої літературної роботи, а образи тих, хто зустрічався на шляху під час його одіссеї, ставали прототипами героїв художніх творів.

Повернувшись із подорожі, Винниченко вирішує продовжити навчання і вступати до університету. Але для цього необхідно було отримати свідоцтво про закінчення гімназії. Та двері Єлисаветградської чоловічої гімназії для нього були закриті.

Винниченко вирушає до Златополя, де складає екзамени і отримує атестат зрілості. «Товарищи его по экзаменам рассказывают, – йдеться у газеті «Друг народа», – что появление Винниченка дало много поводов для удивления и разговоров, так как он явился в крестьянской одежде и говорил с товарищами и гимназическим начальством только по-украински. Хотя это и нервировало учителей, однако отказать молодому селянину в знаниях они не могли, и он получил аттестат зрелости».

У 1901 році Винниченко вступає до Київського Імператорського Університету Святого Володимира на юридичний факультет. В тому ж 1901 році була створена Революційна Українська партія, членом якої став Володимир Винниченко.

Студентське життя продовжувалось до 1902 року – за належність до Революційної Української партії (РУП) Володимира виключили з університету, заборонили проживати в Києві і кинули за ґрати. Свої перші «тюремні університети» він відбув у Лук'янівській в'язниці м. Києва.

З 1902-го по 1903 рік Винниченко перебуває на військовій службі, де з перших днів веде соціалістичну агітацію серед солдат. Але про його діяльність стає відомо поліції: Володимир тікає за кордон, у Львів, де інтенсивно провадить свою діяльність. Згодом, під час таємного перевезення соціалістичної літератури в Україну, був заарештований.

Далі – служба у дисциплінарному батальйоні, активна участь у революційних подіях 1905 року. У 1907 році, після чергового перебування у в'язниці, таємно виїжджає за кордон і до 1914 року живе в еміграції, спочатку в Австрії, Швейцарії, а з 1908 року – у Франції, де активно займається літературною працею. З 1914-го по 1917 рік нелегально мешкає у Москві, де співпрацює із журналом «Украинская жизнь», бере участь у заснуванні і виданні журналу «Промінь», у якому надрукував кілька своїх творів, зокрема роман «Записки Кирпатого Мефістофеля».

Подальшу долю Володимира Винниченка можна прослідкувати за друкованими джерелами, що містяться у науково-довідковій бібліотеці архіву.

Після Лютневої революції Володимир Винниченко повернувся до Києва, де пройшло декілька років, прожитих ним в атмосфері боротьби і небувалого духовного піднесення.

Разом із М. Грушевським Винниченко очолив національно– демократичний рух, спочатку як заступник голови Української Центральної Ради, далі – як голова Генерального Секретаріату Української Центральної Ради. У листопаді 1918 року Винниченко очолює Директорію, яка організувала повстання проти гетьмана П. Скоропадського.

Але все змінилося для Винниченка уже в лютому 1919 року. Під тиском керівництва Антанти, яке не бажало бачити на чолі УНР соціаліста, він вийшов зі складу Директорії і виїхав за кордон.

У травні-вересні 1920 року перебував у Москві, де вів переговори з більшовицьким урядом, маючи намір «одягти більшовизм в українську одежу». Ключовим пунктом його програми було положення про статус України як незалежної соборної держави, але це не було підтримано Л. Троцьким, Л. Каменевим, Х. Раковським.

Винниченко повертається за кордон і оселяється під Берліном. Його політична публіцистика цієї пори містить нищівну критику централізаторської, імперської політики РКП і КП(б)У.

Живучи з 1925 року у Франції, продовжував вболівати за Україну: 1933 року, під час Голодомору, звернувся до радянського керівництва з нотою протесту проти політики, яку воно провадило, після чого твори Володимира Винниченка тривалий час були заборонені у Радянському Союзі.

На превеликий жаль, надзвичайно багатий особистий архів Володимира Винниченка досі перебуває у різних закордонних інституціях. Проте незаперечним є факт, що саме за допомогою архівних джерел можна простежити життєпис Володимира Винниченка, динаміку формування

харизматичної постаті митця та осмислити внутрішній світ персонажів як уособлення художньо-естетичних категорій авторського світогляду.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. 349, оп. 1, спр. 25, арк. 51 зв.
2. ДАКО, Ф. 59, оп. 1, спр. 8, арк. 12 – 13 зв., 17 – 18 зв., 85 зв. – 86 зв.
3. ДАКО, Ф. 59, оп. 1, спр. 10, арк. 19 зв. – 20.
4. ДАКО, Ф. Р – 6976, оп. 1, спр. 176, арк. 53 зв. – 57.
5. ДАКО, газета «Друг народа», – № 8. – 25.12.1918. – ін. № Ж – 1963.

Відомості про автора: **Бабенко Олег Олександрович**, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Кропивницький.

Юрій Васютинський

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ОЛЕКСАНДРА ЯКОВИЧА ШУЛЬГИНА

У статті дається характеристика постаті Олександра Шульгина як політика та громадського діяча. Розглянуто період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності О. Шульгина в Українській Центральній Раді. Проаналізовано його внесок у міжнародну політику уряду Української Народної Республіки та Директорії.

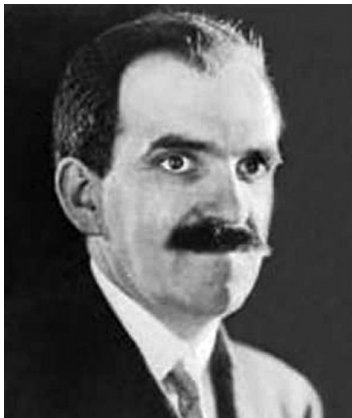
Ключові слова: *О. Шульгин, політик, дипломат, Міністерство закордонних справ, Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Директорія.*

Oleksandr Shulgin, politician and civic figure, is characterized in the article; the period of his active state-building and society and political activities in the Ukrainian Central Rada; his contribution to the international policies of the government of Ukrainian People's Republic and the Directory are viewed and analyzed below.

Key words: *O. Shulgin, politician, diplomat, Ministry for Foreign Affairs, Central Rada, Ukrainian People's Republic, Directory.*

Олександр Шульгин по праву вважається найвизначнішим українським дипломатом, чий досягнення стали основою для подальшого розвитку вітчизняної зовнішньої політики, та одним із найактивніших по-

движників відродження української державності. На жаль, протягом довгих років діяльність Олександра Яковича в розбудові державності

Української Народної Республіки замовчувалась офіційною радянською історіографією, і з цієї причини постать політика і досі залишається маловідомою не лише українській громадськості, а й політикам і науковцям. Проте державотворчий і науковий доробок Олександра Шульгіна й сьогодні має неабияке значення для процесу державного будівництва України й позиціонування її в зовнішньому світі.

Мета статті: охарактеризувати постать О. Шульгіна як політика та дипломата, висвітлити період його державницької та громадсько-політичної діяльності в уряді Української Народної Республіки та Директорії.

Українська Центральна Рада заснована в Києві як міська громадсько-політична організація, яка під впливом революційних подій перетворилася у лідера українського національно-визвольного руху. Ідея створення українського керівного центру виникла на початку березня 1917 року у середовищі київської української інтелігенції.

Протягом 3 – 7 березня 1917 року у суперечках і консультаціях між представниками різних політичних, громадських, наукових і культурних кооперативних осередків було узгоджено рішення про створення Української Центральної Ради як представницького органу, об'єднуючого «українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою». Головою Української Центральної Ради став Михайло Грушевський.

Після прибуття О. Шульгіна до Києва розпочався дуже важливий і відповідальний період його життя, період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності в Центральній Раді. Після Лютневої революції 1917 р. О. Шульгин входить до складу Української Національної Ради (УНРади), що об'єднала всі українські національно орієнтовані політичні й культурницькі організації Петрограда. Про його високий авторитет у цій впливовій організації свідчить те, що Українська Національна Рада делегує саме О. Шульгіна до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, яка на той час була фактично паралельним

російським урядом, до того ж зі значно більшими можливостями, ніж офіційний. І в Петроградській Раді О. Шульгин послідовно й наполегливо обстоює ідею надання Україні найширшої автономії.

Наприкінці березня 1917 р. Олександр Якович як делегат Української Національної Ради від'їждить до Києва, де на з'їзді Товариства Українських Поступовців обирається членом Центрального Комітету його правонаступника – Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ). Союз відстоював помірковану політичну лінію в національному й соціальному питаннях, що й не дало йому можливості дістати широку підтримку радикалізованих революцією народних мас. О. Шульгин виступив проти радикальних закликів голови УЦР М.Грушевського негайно скликати Українські Установчі збори та проголосити автономію України, а висловився за помірковані методи («Йдім до автономії, але легальними шляхами») [1, с. 199].

Він пригадав маніфест-декларацію «Війна і українці», опубліковану С. Петлюрою 1914 року в місячнику «Украинская жизнь», де чітко зазначалося, що українці вибирають сторону революції і будуть чесно боронити свою землю. Таким чином українство заявляло про себе, аби не залишитися поза російськими інтересами. Оцінюючи цю декларацію, О. Шульгин казав, що вона була «першим виявом участі України в закордонній політиці, коли фактично такої держави не існувало і про неї можна було говорити лише пошепки... У декларації С. Петлюра орієнтувався не лише на Росію, але й на країни Антанти, з певними демократичними традиціями» [4, с. 60].

Прийнята на з'їзді програма Союзу, одним із головних авторів якої був О. Шульгин, передбачала підтримку російського Тимчасового уряду та отримання Україною національно-територіальної автономії з подальшим законодавчим затвердженням її на Всеросійських Установчих Зборах.

Федералістську позицію О. Шульгин займав досить тривалий час, але його уявлення про федералізм було значно ширшим, ніж у більшості тодішніх політиків. Так, у травні 1918 р. він особисто складав програмну заяву з'їзду УПСФ стосовно федерації, де з дипломатичною майстерністю виклав партійну позицію під досить несподіваним кутом, зробивши наголос на загальносвітових процесах інтеграції.

На початку квітня 1917 р. Олександр Якович Шульгин бере безпосередню участь в організації та проведенні Всеукраїнського Національного Конгресу, на якому виступає з великою доповіддю «Політична організація України і її відношення до Росії», що мала значний резонанс не тільки серед делегатів, а й по всій Україні. Закінчив її словами, що Росія

повинна бути федеративною демократичною республікою, в якій український народ разом з іншими народами, матиме повне право творити свої державні й культурні справи. Серед важливих рішень Конгресу, які готувалися за безпосередньої участі Олександра Яковича, – вимога національно-територіальної автономії України і визначення її кордонів [12, с. 53].

Олександр Шульгин великою наполегливістю і рішучістю захищав справедливі вимоги українського народу щодо надання Україні автономії на переговорах з тодішнім військовим міністром Тимчасового уряду О. Керенським під час його перебування в Києві. Однак українські вимоги не знайшли підтримки російського уряду, який більше того, поставив під сумнів правоздатність Української Центральної Ради виявляти волю українського народу [3, с. 18]. О. Шульгин палко переконував російського військового міністра в потребі федеративної перебудови Росії, висловив пророчу думку про те, що «порятунок Росії в децентралізації, і якщо Росія не буде вчасно децентралізована, то вона загинула» [1, с. 199]. Олександр Якович став одним із ініціаторів реорганізації УРДП в УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів). На конференції партії 25-28 червня 1917 року Олександр Якович Шульгин виступив із доповіддю «Ідеологія, організація і назва партії», в якій доводив, що за умов, які склалися в Росії на 1917 рік, ідея федералізму реальна і такою підставою мотивував зміну назви партії. Характеризуючи програму УПСФ, наголошував, що вона має бути «соціалістичною, але не революційною», оскільки партія не сприймала ідеї класової боротьби. На його думку, в житті суспільства набагато важливішу роль грають етичні й національні чинники, які дають змогу піднятися над соціальною ворожнечею [1, с. 200].

На п'ятих Загальних зборах УЦР Олександра Яковича Шульгина обирають головою комісії для скликання з'їзду народів Росії, які домагаються федеративного устрою держави. На тих самих зборах він брав активну участь в обговоренні статусу Генерального Секретаріату, дискутував із М. Ковалевським і виступив проти спроб конституювати Генеральний Секретаріат як уряд України, запропонувавши визнати його лише за виконавчий орган УЦР [1, с. 200].

28 червня О. Шульгина обирають заступником Генерального Секретаря міжнаціональних справ Генерального Секретаріату Центральної Ради. Ця установа опікувалась усім комплексом міжнаціональних проблем, зокрема дотриманням прав національних меншин. О. Шульгин почав закладати в неї функції, більш притаманні зовнішньополітичному відом-

ству – усі переговори з Тимчасовим урядом поступово концентрувалися саме тут [1, с. 200]. Саме завдяки дипломатичній майстерності Олександра Яковича Шульгіна вдалося досягти в середині липня 1917 р. великого успіху на переговорах із представниками Тимчасового уряду, що прибули до Києва [9, с. 14].

Після закінчення київських переговорів було сформовано новий склад Генерального Секретаріату і 27 липня 1917 р. О. Шульгіна затверджено Генеральним Секретарем міжнаціональних справ. З вересня 1917 р. затверджується новий склад Генерального Секретаріату, в якому О. Шульгин знову обіймає посаду Генерального Секретаря міжнаціональних справ. На цій посаді він наполегливо працює над можливістю початку Україною незалежної зовнішньополітичної діяльності й намагається знайти для неї союзників на міжнародній арені. Проте функції відомства О. Шульгіна так і залишалися змішаними – воно одночасно займалося як міжнародними, так і міжнаціональними справами [1, с. 201].

Новий, чи не найвідповідальніший період політичної, державницької діяльності О. Шульгіна розпочався після проголошення 7 (20) листопада 1917 року III-м Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки. Відновлення після тривалого колоніального становища української держави започаткувало й реорганізацію її зовнішньополітичної діяльності, яку очолив О. Шульгин [2, с. 111]. Відтоді він поринає у міжнародні дипломатичні контакти [8, с. 83]. О. Шульгин доклав великих зусиль для утвердження нового державно-правового статусу України. Дотримувався проантантівської орієнтації і прагнув досягти визнання УНР країнами Антанти. Це вдалося зробити лише де-факто. З його ініціативи було підписано угоду з Національною радою Чехословаччини про перебування чехословацьких частин на території України, провадилися пошуки шляхів для встановлення контактів із демократичними урядами окремих республік і територій, які утворилися в межах Російської держави після більшовицького перевороту в Петрограді. Був одним із авторів відповіді Генерального Секретаріату на ультиматум більшовиків Центральній Раді. Також підписав 5 грудня 1917 року ноту Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії, а також кілька інших документів, які висвітлювали позицію УНР в питанні про мир. На Восьмих Загальних зборах УЦР виголосив доповідь про справу миру, яка спричинила жваву дискусію [8, с. 83].

13 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат міжнаціональних справ було перейменовано в Секретаріат міжнародних справ. Звісно і посада

О. Шульгіна перейменувалась на секретаря міжнародних справ [2, с. 111].

26 грудня 1917 р. О. Шульгін стає Генеральним Секретарем міжнародних справ УНР – першим керівником першого зовнішньополітичного відомства незалежної України. На законопроекті про заснування цього відомства, що датований 22 грудня 1917 р., стоять два підписи – В. Винниченка і самого Олександра Яковича. Проте всю правову роботу щодо підготовки цього документа виконував саме О. Шульгін.

Особливо активно О. Шульгін проводить дипломатичні переговори про визнання повної державної незалежності України з представниками військових місій країн Антанти, що після розгрому більшовиками Ставки Верховного Головнокомандувача Російської армії у Могилеві перебралися до Києва. Про те, що дії керівника новоствореного зовнішньополітичного відомства УНР були абсолютно правильні, свідчать і документи з архівів Франції і Великої Британії. Їхні дипломатичні представники ретельно стежили за ситуацією навколо України, яка посідала значне місце в планах держав Антанти. Як випливає з цих документів, вже перші кроки О. Шульгіна щодо налагодження зносин із країнами Згоди викликали велике занепокоєння в керівництва Раднаркому, яке розуміло, що таким чином може бути встановлено надійний кордон проти подальшої більшовицької експансії [9, с. 21].

О. Шульгін установив інтенсивні контакти з головою французької військової місії генералом Жоржем Табуї, котрий постійно доповідав про їх хід своєму керівництву в Ясси, а звітні інформація поступала безпосередньо французькому урядові й вищому військовому командуванню. Це був найвідповідальніший момент у дипломатичній діяльності О. Шульгіна: вирішувалася не тільки проблема визнання державної незалежності країнами Антанти, хоча й само по собі це було надзвичайно важливо для становлення державної незалежності України. Питання ставилося глобальніше – УНР у разі визнання Парижем і Лондоном мала можливість отримати допомогу від антантівських військ, що гарантувало їй безпеку як проти більшовицької, так і проти німецької та австро-угорської загрози [9, с. 22].

Починати переговори О. Шульгіну було вкрай складно: йому довелося виправляти стратегічні помилки, зроблені деякими впливовими членами Центральної Ради у відносинах із державами Згоди. Річ у тому, що перша українська делегація іще до призначення О. Шульгіна керівником зовнішньополітичного відомства УНР прибула до Ясс, і там її керівництво зробило заяву про те, що Україна не буде виплачувати свою частину

царських боргів. З огляду на надзвичайну болочість цього питання для Франції наслідки були вкрай негативними – французькі представники фактично відразу відмовились від подальших контактів. Тому О. Шульгину довелося переконувати своїх французьких співрозмовників, що українські представники Артемій Галіп і Євген Голіцинський перевищили свої повноваження і їхня позиція не збігається з офіційною позицією керівництва УНР [9, с. 22].

Голова зовнішньополітичного відомства досягнув у цей час іще одного серйозного успіху на антантівському напрямку, що також міг надати УНР надійну військову допомогу. О. Шульгин зустрічається у Києві з головою паризького Чеського комітету, майбутнім головою уряду Чехословаччини професором Томашем Масариком, який користувався абсолютною довірою уряду Франції, і проводить із ним конфіденційні переговори. Результатом цих переговорів стала угода про надання Чехословацькому легіону, розташованому на території України, екстериторіального статусу. Важливість цієї домовленості стає зрозумілою, якщо врахувати, що Т. Масарик одночасно вирішував із французьким урядом питання про зарахування Чехословацького легіону до складу Збройних Сил Франції. Таким чином, в Україні з'являлися війська Антанти, що значно сприяло встановленню з нею офіційних відносин у повному обсязі. Головне ж – Чехословацький легіон був на той час найдисциплінованішою військовою силою в Україні і за певних умов міг бути використаний для відсічі агресії Раднаркомом і Центральних держав. Коли наступники О. Шульгина в МЗС УНР остаточно обрали курс на домовленість із Центральними державами, можливості «чеського напрямку» залишилися невикористаними. Легіонери виїхали з території України до Росії, де стали основою майбутнього антибільшовицького повстання, яке ледь не призвело до повалення радянської влади [8, с. 28].

Антантофільська орієнтація О. Шульгина не знаходила достатньої підтримки в керівництві Центральної Ради. Його противники вважали, що держави Антанти неспроможні будуть вчасно надати достатню військову допомогу, а тому доцільніше знайти спільну мову з Центральними державами. І хоча керівник української дипломатії послідовно виступав проти будь-якого зближення з Німеччиною та Австро-Угорщиною на протигагу державам Антанти, проте швидке просування більшовицьких військ до Києва робило неминучим підписання з Центральними державами мирної угоди. Тільки Німеччина була в змозі негайно направити в Україну військовий контингент, без чого її державна незалежність була б знищена [11, с. 165]. Але коли С. Петлюра повернувся до Києва з німець-

кими військами, О. Шульгин негативно поставився до цього [17, с. 173]. Після проголошення 22 січня 1918 року IV Універсалом самостійності України О. Шульгин призначається першим міністром закордонних справ УНР [7, с. 41].

Здійснювати зовнішньополітичну діяльність нової держави доводилось у дуже складній, часом навіть критичній обстановці, викликаній світовою війною, що продовжувалась, необхідністю укладання договору про негайний мир, спочатку ультиматумом, а згодом і прямою військовою агресією Раднаркому Росії проти Центральної Ради. Незважаючи на це Олександр Якович Шульгину фактично вдалося домогтися визнання Української Народної Республіки з боку Франції та Англії, налагодити стосунки з Швейцарією, Італією та деякими іншими державами [2, с. 111].

Напередодні підписання делегацією УНР мирного договору Олександр Якович Шульгин добровільно подав у відставку. Цей крайній крок він зробив, щоб не очолювати новий напрямок зовнішньої політики, з яким особисто не погоджувався, хоча й розумів його вимушеність. Це свідчить про високу принциповість цієї людини. Вже будучи не при владі, він так оцінив заклик українського уряду до німців і австрійців про допомогу: «Але цього заклик осудити не можу і я, бо його кінець-кінцем продикувала історія» [8, с. 84].

Для виходу з уряду О. Шульгин скористався з загальної демісії кабінету В. Винниченка, що сталася 30 січня 1918 року внаслідок зростаючої небезпеки більшовицького повстання у Києві. Своє рішення О. Шульгин не змінив попри прохання професора М. Грушевського залишитись в міністерстві закордонних справ в уряді В. Голубовича. Та О. Шульгин не відійшов цілковито від роботи і допомагав своїми порадами українській делегації в Бресті [7, с. 42].

Не погоджувався О. Шульгин і з політикою гетьманського уряду, тому відмовився очолювати у ньому міністерство закордонних справ. Перед цим О. Шульгин разом із С. Єфремовим склав і підписав ноту протесту до керівника німецької адміністрації В. Гренера, у якій від імені українських партій піддав критиці грабіжницьку політику німецько-австрійських «друзів» в Україні і, зокрема, організований ними гетьманський переворот [7, с. 42].

Проте поступово ставлення О. Шульгина до гетьманського правління стає значно лояльнішим. Основою для перегляду його позиції були успіхи гетьмана П. Скоропадського в розбудові національної державності, що особливо рельєфно проявилися на міжнародній арені. Крім того, два його родичі входили до найближчого оточення гетьмана:

М. Сахно-Устимович – один із керівників «Української народної громади» (військово-політичне об'єднання, створене спеціально для проведення гетьманського перевороту), перший (29 – 30 квітня 1918 р.) голова (отаман) Ради Міністрів Української Держави, та О. Сахно-Устимович – особистий ад'ютант П. Скоропадського, який мав значний політичний вплив на главу держави. Останній, до речі, пізніше, перебуваючи в «Руській Армії» генерала барона Петра Врангеля, розробив проект відновлення запорізького козацтва. Вірогідно, що саме під їхнім безпосереднім впливом прем'єр-міністр Федір Лизогуб запропонував Олександрові Яковичу Шульгину обійняти посаду міністра закордонних справ, від чого той після деяких вагань відмовився [9, с. 32].

Згодом О. Шульгин погодився очолити комісію Української мирової делегації, яка від 23 травня проводила переговори в Києві з радянською Росією. Разом з головою делегації С. Шелухініним, О. Шульгин вів переговори з делегатами радянської Росії Х. Раковським і Д. Мануїльським. З 1 червня 1918 року О. Шульгин став одним з п'яти членів Ради міністерства закордонних справ, яке очолював Д. Дорошенко [7, с. 42]. Переговори позитивних результатів для Української Держави не дали, але стали для українських дипломатів, у тому числі й для О. Шульгина, цінним досвідом ведення дипломатичних переговорів з більшовицькими представниками, що керувалися принципами, яких раніше не знала світова дипломатія. На переговорах із делегацією РСФРР экс-міністр очолює Політичну комісію. Саме на цю комісію були покладені найскладніші питання міждержавних переговорів, і О. Шульгин зміг ефективно протистояти червоним дипломатам [9, с. 33].

У липні 1918 р. О. Шульгина призначено послом Української Держави в Болгарії. Дуже показову характеристику новопризначеному послу залишив гетьман П. Скоропадський: «В Болгарію поїхав Шульгин, людина, яку я дуже поважаю, у вищій мірі порядний, служив міністром закордонних справ при Раді, але зовсім не належить і за освітою і за духом до людей того уряду».

Основним завданням українського посольства в Болгарії було захист інтересів молодого держави та репатріація полонених. В останній виняткову роль відіграв О. Шульгин, який усіма силами боровся за повернення в Україну близько 15000 військовополонених українців. Перевезення полонених на батьківщину згодом було загальмоване переворотом, що стався у Софії, і приходом французьких військових частин. Проте французькі власті поставилися позитивно до українських домагань, і О. Шульгину вдалося організувати перевезення всіх полонених до Одеси [13].

У листопаді український уряд доручив О. Шульгину увійти в контакт із Антантою. Він вів переговори з послом США Мерфі, який заявив, що американці ставляться негативно до створення самостійної України і хотіли б її бачити у союзі з Росією. Пізніше О. Шульгин встановив зв'язки і з військовим командуванням Антанти.

Важливим етапом діяльності О. Шульгина на міжнародній арені став період Директорії. На відміну від попередніх урядів України, Директорія не мала чітко визначеної зовнішньої політики, що негативно вплинуло на подальший розвиток її міжнародних стосунків. О. Шульгин брав участь в роботі Паризької мирної конференції, на яку він був призначений у складі української делегації урядом Директорії в 1919 році. Завданням української дипломатії в Парижі було переконати французький уряд вступити у співпрацю з Директорією УНР для подальшої боротьби проти більшовизму і спільно виробити програму подальшого політичного та економічного співробітництва [5, с. 70]. О. Шульгину вдавалося знаходити прихильників України як серед англійських, так і серед французьких урядових кіл. Намагаючись підсилити українську акцію на мирній конференції, О. Шульгин склав і подав меморандум української делегації до французького уряду, в якому була представлена концепція українсько-французької співпраці і прохання до французького уряду вислати свою військову місію до уряду УНР. Відповідь на меморандум була дуже прихильною і задовольняла пропозиції української делегації [6, с. 67].

Через тактичні розходження із послом в Австрії Г. Сидоренком, а пізніше з головою дипломатичної місії в Парижі М. Тишкевичем, у вересні 1919 року О. Шульгин вийшов зі складу української делегації і виїхав до Швейцарії, де перебував до 1920 року. Навесні того ж року він переїхав до Праги, звідки, через Відень, востаннє приїздив до України [6, с. 171]. Після поразки української революції і втрати Директорією всієї території України О. Шульгин ще протягом майже трьох десятиліть активно відстоював на різних міжнародних форумах національно-державницькі інтереси українського народу, будучи одним із провідних діячів державного центру УНР в екзилі.

Протягом 1923 – 1927 років О. Шульгин жив у Празі. Працював професором Українського Вільного Університету та Українського Високого Педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. Викладав там історію Західної Європи, філософію історії, читав спецкурси з національного питання.

На початку 1926 року (незадовго до своєї трагічної загибелі) Голова Директорії С. Петлюра призначив О. Шульгина міністром закордонних справ УНР в екзилі. На цій посаді він протягом десяти років невтомно боронив і відстоював державницькі засади незалежної України. Але спочатку йому довелося виступати на захист честі й імені самого С. Петлюри. Сприймав звістку про його вбивство не тільки як власну, але й національну трагедію.

Невтомно працюючи на державній ниві, О. Шульгин водночас був засновником і керівником визначних українських установ і організацій за кордоном, які мали велике значення для піднесення престижу України на міжнародній арені. Зокрема, він був одним з організаторів Академічного Комітету України при Лізі Націй в Комісії Міжнародної інтелектуальної співпраці, яка за статутом мала співробітничати з національними комітетами міжнародної співпраці в окремих державах.

Діючи за безпосередніми директивами уряду, О. Шульгину в 1928 році вдалося домогтися прийняття українських емігрантських організацій Польщі й Румунії до складу дорадчого комітету при Високому Комісаріаті, а у 1929 році новостворену Головну Раду Української Еміграції.

Як постійний український делегат при Лізі Націй, О. Шульгин активно захищав права українського народу в 1928 – 1930 рр. на форумі установи біженців при Лізі Націй в Женеві. З цієї справи йому доводилось зустрічатися з багатьма депутатами, міністрами і службовцями, а також проводити завзяту боротьбу. Лист О. Шульгина до Нансена був одним з найкращих актів української дипломатії [7, с. 43].

Беззмінно очолюючи створене ще у 1920 році і прийняте як член міжнародної Унії до Ліги Націй Українське товариство прихильників Ліги Націй О. Шульгин протягом майже двадцяти років (до її розпуску у 1939 році) постійно репрезентував Україну в різних організаціях цього найавторитетнішого міжнародного органу, використовуючи його численні трибуни з метою постановки українського питання, захисту національних прав українців, розділених і гноблених різними державами [7, с. 43].

Вбачаючи, що вирішення всіх національних проблем може прийти тільки шляхом відокремлення України від Радянського Союзу та відновлення незалежності, Голова уряду УНР О. Шульгин завжди намагався звернути увагу світу на всі ті страшні знущання, що зазнала Україна від окупантського режиму. Представляючи Україну на міжнародній арені в дуже складний і тяжкий для неї час панування голоду і терору, О. Шуль-

гин робив все для того, щоб допомогти українському народу, звертаючись до всіх можливих установ. Від імені голови Головної Еміграційної Ради вже на початку 1933 року, він вислав листи до Ліги Націй і Червоного Хреста, у вересні виступає в Женеві, висилає телеграму Рузвельту для підтримання акції американськими українськими організаціями, організовує в Парижі ярмарок на користь голодних [10, с. 23].

У серпні 1936 року, незважаючи на протести з боку уряду, О. Шульгин залишив посаду міністра закордонних справ. Однак у 1939 році О. Шульгину доручають очолити уряд УНР в екзилі і одночасно виконувати обов'язки міністра закордонних справ, надавши йому незвичайні повноваження для міжнародної акції в Англії і Франції. Оскільки очолюваний ним уряд зразу ж став на бік країн антигітлерівської коаліції, О. Шульгина із сином Ростиславом під час окупації Франції німцями було заарештовано і ув'язнено [7, с. 44].

Важливо, що свою державну діяльність О. Шульгин органічно поєднував з науковою і публіцистичною. Свої погляди і враження викладав він у багатьох гостропубліцистичних статтях, опублікованих у багатьох періодичних органах, насамперед у паризькому тижневику «Тризуб» у 1926 – 1938рр. У них О. Шульгин захищав концепцію і діяльність уряду УНР в екзилі, роз'яснював його важливе значення для загальноукраїнської справи, наполегливо підкреслював, що найголовніше завдання українців – боротьба за державність і самостійність України.

За цей найдовший період діяльності (1919 – 1946 рр.) О. Шульгин займає найрізноманітніші пости в українському дипломатичному, політичному, громадському, культурному й науковому житті. Своєю активною працею він ініціював постанови різних установ та був співтворцем низки інституцій і товариств, займаючи в них провідні пости чи очолюючи їх.

Олександр Якович відіграв велику роль у державотворенні України. Завдяки активній і напруженій роботі О. Шульгина у Центральній Раді Україна була визнана де-факто Францією і Англією. В добу гетьманату П. Скоропадського і Директорії С. Петлюри О. Шульгин з гідністю відстоював права Української держави перед світовою громадськістю, беручи участь у найвідповідальніших місіях на світовій арені. Завдяки вдалій політиці українського дипломата Україна підтримувала дружні відносини з представниками різних народів на еміграції і була визнана як культурна одиниця найавторитетнішою міжнародною науковою установою.

Джерела та література:

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюка, Т. Осташко. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
2. Гошуляк І. Незламний борець за суверенну Україну / І. Гошуляк // Пам'ять століть, 1998. – № 1. – 160 с.
3. Грушевський М. Новий період історії України / М. Грушевський. – К.:Либідь, 1992. – 46 с.
4. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид. ім. О.Теліги, 2001. – 640 с.
5. Несук О. Українсько-російські відносини 1917 – 1922 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. Несук / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – С. 70.
6. Стаднюк Т. Внесок Олександра Шульгина у міжнародну політику уряду Української держави та Директорії [Текст] / Т. Стаднюк // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 167 – 175.
7. Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення. Етнічна історія народів Європи / Т. Стаднюк // Збірник наукових праць, Вип.7. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 96 с.
8. Стрельський Г. Олександр Шульгин – вчений і політик [Текст] / Г. Стрельський // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 80 – 88.
9. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. Посібник / Д. Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.; іл.
10. Тризуб. – 1932. – Ч.8 (316). – С. 23.
11. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк та ін. – К.: Парлам. вид-во, 1998. – 247 с.
12. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1998. – 298 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 20.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 22-23.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 168.
16. Шульгин О. Без території: ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 340 с.
17. Шульгин О. С. Петлюра та закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879 – 1926 рр.). – Прага: Легіографія, 1930. – 640 с.

Відомості про автора: **Васютинський Юрій Васильович**, краєзнавець, м. Кропивницький

Андрій Надєждін

**ДОН КІХОТ З УКРАЇНСЬКОГО СТЕПУ:
СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ
ОЛЕКСАНДРА ОСМЬОРКІНА
(До 125-річчя з дня народження художника і педагога)**

У статті висвітлюються віхи життя та творчості видатного художника та педагога, професора живопису О.О. Осмьоркіна (1892 – 1953), зокрема, особливості формування його мистецького світогляду в Єлисаветграді, зв'язок з європейською культурою та співпраця з культовою живописною групою початку ХХ ст. «Бубновий валет», трагедія особистості художника в умовах тоталітарного режиму в СРСР 1930-х – 1950-х рр.

Ключові слова: *О.О. Осмьоркін, художник, педагог, Я.В. Паученко, живопис, «Бубновий валет», сезанізм, соцреалізм, школа О. Осмьоркіна.*

Prominent points of life and creative activities of an outstanding artist and teacher, professor of painting O. Osmorykyn (1892 – 1953), in particular, specifics of formation of his art outlook in Elisavetgrad, ties with European culture and cooperation with a cult art group of the beginning of XX century the “Knave of Diamonds”, the tragedy of artist's personality under conditions of totalitarian regime in USSR in 1930s – 1950s are brought to life in the article.

Key words: *O. Osmorykyn, artist, teacher, Ya. Pauchenko, painting, “Knave of Diamonds”, Sesanne'ism, social realism, O. Osmorykyn's school.*

У яскравому сузір'ї імен відомих українських діячів культури і мистецтва ХХ століття почесне місце належить художнику Олександровичу Осмьоркіну (1892 – 1953). Сповнені невпинного мистецького пошуку його твори живопису, графіки, театральних декорацій поповнили колекції музеїв України, Росії, Литви, Казахстану, Азербайджану, зокрема і всесвітньо відомих, таких як Київська картинна галерея (Музей російського мистецтва), Третьяковська галерея і Музей образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна (Москва, РФ), Російський музей (С.-Петербург, РФ).

Мистецька та педагогічна діяльність О.О. Осмьоркіна справила значний вплив на розвиток сучасного образотворчого мистецтва. Наймолодший з членів культової живописної групи початку ХХ ст. «Бубновий валет», незважаючи на всю трагічність сповненого протиріч часу 1930-х –

1940-х рр., він створив у СРСР потужну своєрідну мистецьку школу, основою якої стали ідеї свободи творчості, гуманізму та виховання людини мистецтва. З його майстерні вийшла велика плеяда відомих художників, серед яких народний художник СРСР О.О. Моїсеєнко, народні художники України В.В. Токарев, Білорусії Є.О. Зайцев, Вірменії М.А. Асламзян і М.М. Абегян, заслужені художники Росії А.Ю. Нікіч і М.П. Кончаловський та багато інших.

Олександр Олександрович Осмьоркін народився 26 листопада (за новим стилем 8 грудня) в місті Єлисаветграді Херсонської губернії (нині м. Кропивницький, Кіровоградська область), Україна. Батько – Олександр Павлович Осмьоркін, землемір Єлисаветградської поштово-телеграфної контори, чиновник, з селян с. Лісничівка Подільської губернії (помер в 1937 р.), мати – Олімпіада Василівна Осмьоркіна, уроджена Паученко, із міщан (померла в 1917 р.).

Єлисаветград на переломі XIX – XX ст. з його еклектично-модерновими «Палаццо» нових багатіїв з так званих «реальних людей», електричними ліхтарями на вулицях, ранковим гудінням трамваїв, афішами, що сповіщали про музичні зустрічі, театральні вистави та художні виставки, не міг не заворожувати юного Шуру Осмьоркіна. Але досить швидко таїна міста зникла, бо існував інший Єлисаветград – чиновний, наскрізь просякнутий духом параграфа, регламентації та бюрократії, заражений страшною імперською бацилою провінційності, його личина не терпіла талантів. Відбиток цієї личини збережеться і через роки. «Тут сумно й похмуро, погода-мряка, з'явилися ті ж відчуття, як в юності, скоріше б вирватися», – напише О.О. Осмьоркін із міста у 1930 р.

У дитинстві від тяжкої атмосфери міста О.О. Осмьоркіна рятувало життя в будинку брата його матері – відомого в місті архітектора, випускника Московського училища «Живописи, ваяння и зодчества» Якова Васильовича Паученка (1866 – 1914). Як згадував сам О.О. Осмьоркін: «Мій дядько привіз з собою у провінційне місто стійку прихильність до живопису його сучасників (до К. Коровіна), а разом з нею немало малюнків, етюдів та краєвидів. Замилування мистецтвом ламало в мені заповідь синівського послуху. Я став мріяти про заняття живописом». Саме в бу-

динку Я.В. Паученка майбутній професор живопису О.О. Осмьоркін знайде свої мистецькі уподобання. Спочатку він захопиться театром, беручи активну участь у домашніх виставах, які так полюблив його дядько. То були сцени з українського побуту, класичний театр Шекспіра та Шиллера, фрагменти російської та української драми та лялькові вистави. Як згадує наш земляк, сучасник О.О. Осмьоркіна відомий радянський художник П.Д. Покаржевський: «Шура Осмьоркін був затятим театралом, і, мабуть, мріяв стати актором. Любив драпіруватися в накидку й перефразуючи своє прізвище говорив: “Я – Кін Осьмой”». Емоційні переживання того часу фіксують також дитячі малюнки О.О. Осмьоркіна 1900-х рр. – «Балаган», «Арлекін і Коломбіна», «Романтична сцена». І, мабуть, О.О. Осмьоркін став би актором, якби одного разу не побачив у журналі «Нива», підписувачем якого був Я.В. Паученко, репродукції з творів М.О. Врубеля, знайомство з творчістю цього оригінального митця епохи модерну докорінно змінило погляди юного О.О. Осмьоркіна на можливості живопису. Він побачив у його картинах реальну образність, відмінну від літературної ілюстративності академізму.

Також з дитинства та юності походить і стійка любов О.О. Осмьоркіна до пейзажу, жанру, з основами якого він познайомився, навчаючись у Вечірніх рисувальних класах Єлисаветградського земського реального училища у самотнього, на жаль, нині майже невідомого українського живописця Феодосія Софоновича Козачинського (1864 – 1922), однією з особливостей системи мистецького виховання якого була робота з учнями на пленері. «Це були уроки живопису з натури, що супроводжувалися вудінням риби, варінням юшки. Все було тепло і дуже сердечно», – пише в своїх спогадах відомий поет і драматург теж єлисаветградець Арго (А.М. Гольденберг), який навчався у Ф.С. Козачинського та товаришував з О.О. Осмьоркіним.

Розглядаючи твори О.О. Осмьоркіна цього періоду, що зберігаються в зібранні художньо-меморіального музею О.О. Осмьоркіна: «Околиця Єлисаветграда», «Спиртзавод в Єлисаветграді» та «Будинок з колонами», більш глибоко розумієш майбутні живописні захоплення художника. Як приклад, «Околиця Єлисаветграда» 1910 – 1911 рр. – дерев’яний місток, перекинутий через невеличку річку, край берега, дальня лінія дерев, тополі, що вертикалями піднімаються в небо, вторячи ритму стовпчиків мостової кладки і їх відображенню у воді. Простий, невибагливий мотив під пензлем молодого художника перетворюється на яскравий, насичений внутрішньою поетикою романтизму та потужними живописними темпоритами, художній твір. У композиції яскраво виявляється природне, при-

таманне О.О. Осмьоркіну відчуття ритму. Горизонталі і вертикалі в своєму творі молодий художник переплітає так тісно, неначе плете килим, саме їхній ритм створює глибину твору, породжує зацікавленість глядача. Окрім того, в маленькому етюді «Околиця Єлисаветграда» прослідковуються і початкові риси того колористичного живопису, яким будуть вирізнятися твори О.О. Осмьоркіна. А якщо придивитися уважніше, то ми знайдемо немало перегуків кольорової палітри юного О.О. Осмьоркіна і його вчителя Ф.С. Козачинського. Ті ж насичені фіолетово-голубі і тепло-зелені тони можна зустріти в творах Ф.С. Козачинського «Портрет горбатої дівчини», «До церкви». Ще одна риса, яку перехопить допитливе око Сашка Осмьоркіна у свого вчителя – прозорість, легкість, неперевантаженість полотна фарбовим шаром.

Взагалі закладені в юності мотиви, такі як: зображення мосту, старовинної архітектури, самотньої хати, дерев, зокрема, верби, тополі, акації знайдуть у подальшому відображення в багатьох пейзажних темах митця. Стримана кольорова палітра згодом виведе його на шлях розкриття тьманиць колориту, а пошук виразності форми за допомогою контрастів теплих-холодних тонів і робота чистим кольором відкриють шлях до декоративності.

У 1910 р. О.О. Осмьоркін їде до С.-Петербурга, в школу Товариства захоплення красних мистецтв Академії художеств, де майже рік навчається у М.К. Реріха, але не знаходить того, що шукає – мистецтва, наповненого реальними переживаннями та відчуттями. У 1911 р. вступає до Київського художнього училища, але й тут зустріне ту ж саму «мертву» петербурзьку академічність, іноді прикрашену картинами українського побуту. «Я блукав у Петербурзі і Києві, як повз чужого мені «Світу мистецтва», так і повз прісного епігонства передвижництва. Серед моїх педагогів не було П.П. Чистякова, за яким багато хто йшов довірливо і захоплено. Виняток на той час складав хіба що І.І. Машков, до якого я волів потрапити, перебуваючи ще в Києві», – зізнавався О.О. Осмьоркін.

І.І. Машков був одним з фундаторів авангардової групи живописців «Бубновий валет», з творами яких, за спогадами О.О. Осмьоркіна, він познайомився на виставці «Салону Іздебського» 1911 р. в Києві: «Завдяки цьому живопису якимось одразу швидко скоротилася відстань, що відділяла мене від опанування кольору – найбільш складного засобу на шляху оволодіння живописом». До того ж творчість «Валетів» багато в чому базувалася на живописних ідеях французького художника Поля Сезана, мистецтвом якого уже тоді захоплювався О.О. Осмьоркін. Не випадково в історії мистецтв художників групи «Бубновий валет» ще називають

«Російські сезаністи» або «Російські французи», хоча треба зазначити, що значну частину його членів складали вихідці з України – брати Давид та Микола Бурлюки, Олександра Екстер, Казимір Малевич, Олександр Осмьоркін, Петро Кончаловський або ті, хто отримав в Україні першу мистецьку освіту як, наприклад, Аристарх Лентулов.

1913 р. О.О. Осмьоркін виїздить до Москви навчатися у приватній школі І.І. Машкова, а з 1914 р. вже бере участь у виставках «Бубнового валета». На виставці «1915 рік» критика відзначила О.О. Осмьоркіна як соратника О.В. Купріна, Р.Р. Фалька, І.І. Машкова. Але і в першому, і в другому випадку ім'я О.О. Осмьоркіна не потрапило до каталогу. Як пояснював він сам: «З експонентів після журі тоді брали внески, а у мене не було грошей до часу...».

Подальша доля художника пов'язана з Москвою та С.-Петербургом (Петроградом, Ленінградом). Там складається коло його знайомих і друзів, серед яких С. Єсенін, О. Мандельштам, А. Ахматова (її портрет роботи О. Осмьоркіна 1939 – 1940 рр. зберігається в Літературному музеї (Музей Срібного століття), Москва), П. Кончаловський, А. Лентулов, О. Купрін. У квартирі О.О. Осмьоркіна завжди було гамірно і повно різного мистецького люду, не стихаючі дискусії про творчість, події сучасності. Іноді на дверях з'являється табличка «Запрошую на вареники», але коли друзі розходяться, художник залишається один. Один між Москвою і Ленінградом, з власними думками про мистецтво.

У той же час він не забуває і про місто свого дитинства. У 1913 р. бере участь у Першій Єлисаветградській художній виставці, організованій Товариством грамотності і ремесел. Для О.О. Осмьоркіна, як випускника Вечірніх рисувальних класів Єлисаветградського земського реального училища та учня Київського художнього училища, ця виставка була своєрідною пробою пера. Твори молодого художника експонувалися поряд з картинами митців східного товариства передвижників С.І. Васильківського, К.К. Костанді, Р.Г. Судковського та ін. У 1914 р., коли відбувалася Друга художня виставка в Єлисаветграді, О.О. Осмьоркін представив уже дев'ять картин, серед яких декілька натюрмортів та такі перлини як: «Портрет поета В. Ельснера», «Віолончеліст – етюд до портрета».

Рідне місто О.О. Осмьоркін відвідує майже щороку, в залежності від зовнішніх обставин, до смерті свого батька у 1937 р. Кожного разу художник їде на батьківщину з надією попрацювати, знайти спокій і опору, але часто зіштовхується зі страшною чиновною бюрократією. «Хотів працювати над заводським мотивом, але знову “пішла писати губернія”... Завтра

спробую ще раз. Не вийде – плюну...» – пише він в одному з листів, іноді питання викликає сам зовнішній вигляд художника – «Вигляд у мене настільки підозрілий, що й на дорозі у мене питають документи». Та незважаючи на це, О.О. Осмьоркін вдома малює портрети батька, няні Євдокії Улянівни, сусідського хлопчика, декілька натюрмортів та один зі своїх програмних творів – пейзаж-картину «Україна», за мотив якої художник узяв реальну місцевість у районі села Лелеківка (нині околиця Кропивницького).

В експозиції меморіального залу музею експонується етюд «Україна» 1926 р., який став основою однойменної картини та за своєю емоційністю, монументальністю композиції, лаконічністю живописної мови не поступається станковому твору. З високої точки споглядання перед художником розкривається широкий краєвид: неначе пружною дугою лука вигинається лінія битого шляху, стрімко, як стріли, зриваються в небо стовбури тополь, в низині дерев'яний міст, блискача синь звивистої річки, кучеряві верби, серед яких ховаються солом'яні стріхи та дерев'яні дахи білих хат, завершує композицію вузька стрічка неба. Твір наочно демонструє не лише замилювання художника краєвидом, але й погляди О.О. Осмьоркіна на вирішення композиційних завдань у пейзажі. У цьому етюді видно, що художник розглядає пейзажну композицію не як скупчення окремих деталей, а як конструктивну цілісність великих форм, які він представляє як геометричні фігури – напівколо, в якому зібрані лінія дороги й моста, берег, плесо ріки, маси зелені; чотири прямокутних прямокутники, з вписаними зображеннями тополь; лінія горизонту, яка умовно утворює квадрат землі і оптичний прямокутник неба. Всі ці умовні фігури пересікаються одна з одною, створюючи цілісний, просторово ешелонований об'єкт, який ми зчитуємо як пейзажний мотив.

Багато в чому етюд «Україна» 1926 р. перегукується з етюдом «Околиця Єлисаветграда» 1910 – 1911 рр., що вказує на якісь вроджені природні зацікавлення художника, і в той же час є важливі відмінності. Якщо в пейзажі «Околиця Єлисаветграда» художник рухається за натурою, роблячи відкриття в системах ритму, кольору, можливостях передачі настрою, то мотив в етюді «Україна» він конструює, цілеспрямовано задаючи композиції таких рис як монументальність, декоративність, поетичність. Він майстерно використовує акценти, такі як хатина внизу композиції, підтримана кольоровою групою будиночків майже в центрі. Розміщуючи композиційну групу з зображенням хати та дерева в лівому нижньому куті твору, О.О. Осмьоркін змушує нас автоматично декілька разів переглянути все полотно, щоб досягнути глибини композиції, її цілісну знаковість.

Скоріш за все, О.О. Осмьоркін знав легенду про козака Лелеку – засновника селища, і вибір місця для нього був не випадковістю. Адже українська культура не була лише гостею в родині Осмьоркіних-Паученків. За спогадами сучасників, батько О.О. Осмьоркіна Олександр Павлович вільно розмовляв українською мовою, часто використовував українські примовки та приказки. До того ж він збирав рідкісні зразки народної творчості, предмети з його колекції ми зустрічаємо у каталозі Першої Єлисаветградської художньої виставки 1913 р.

У картині «Україна» 1930 р. О.О. Осмьоркін виклав власне узагальнене бачення теми землі, на якій народився. Його образ України, на мій погляд, дивовижним чином перегукується з віршованими рядками поеми Т.Г. Шевченка «Сон»:

«Летим, світає, край неба палає,

Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає...»

Можливо, сюжет картини та вірші Т.Г. Шевченка – лише збіг обставин, але у художньо-меморіальному музеї О.О. Осмьоркіна зберігається «Кобзар» видання 1932 р. з дарчим підписом батька О.П. Осмьоркіна: «Моя дитино! Згадай про наше життя з тобою в Москві з 5.12.31 по 28.3.32 р. Міцно стискаю тебе в обіймах своїх. Твій батько». Напис зроблено українською мовою, книга має численні помітки на полях – яскраве свідчення, що її читали і не раз.

Аналізуючи деякі твори О.О. Осмьоркіна – «Натюрморт з бандурою» («Гітара і ліра») 1921 р., «Українське село» 1931 р., «Натюрморт з соняхами» та співставляючи їх із фрагментами листів і виступів художника з питань мистецтва, можна припустити, що перед О.О. Осмьоркіним досить довго стояло питання власної самоідентифікації, яке він вирішує на користь можливості вільної творчості як вищої мети людського існування. Вагома частина творчої діяльності О.О. Осмьоркіна припадає на період появи і утвердження у всіх видах мистецтва СРСР так званого «методу соціалістичного реалізму».

Ще на початку 1930-х рр. О.О. Осмьоркін починає чітко розуміти, що з проголошенням вище згаданої концепції започатковано і значне обмеження творчої свободи. В цей час він пробує розділити творчий процес на виконавчу роботу та індивідуальну творчість, офіційне та неофіційне мистецтво.

Можливо саме тому на початку 1930-х О.О. Осмьоркін після тривалих вагань повертається до активної педагогічної діяльності, яку розпочинав ще 1918 року у часи ВХУТЕМАСу та ВХУТЕІНу, погоджуючись в 1932 р. на пропозицію стати професором-керівником індивідуальної майстерні у

новоорганізованому Ленінградському інституті живопису, скульптури і архітектури Всеросійської Академії художеств (з 1944 р. Інститут живопису, скульптури і архітектури ім. І.Ю. Рєпіна ВАХ), а з 1937 р. починає викладацьку роботу в Московському інституті образотворчого мистецтва (з 1939 р. Московський державний художній інститут, з 1947 р. ім. В.І. Сурикова).

Створюючи свою особливу живописну школу з єдиною метою – виховати людей з філософією культури, людей мистецтва, О.О. Осмьоркін через своїх учнів намагається втілити в життя ідею синтезного розвитку жанрової картини, яку йому не вдалося повною мірою реалізувати в сьогоденні. І справді, серед його учнів можна виділити не лише майстрів малого жанру, але й творців великої жанрової станкової картини, зокрема: Г.В. Павловський, Є.О. Зайцев, О.О. Моїсеєнко, І.І. Вітман, Р.М. Зелінська, яким притаманний потяг до еволюційного розвитку.

Але майстерня О.О. Осмьоркіна багатьом не подобалася, викликала роздратування, адже вона не вписувалася в офіційні рамки системи. Її існування терпіли до появи «залізної завіси» між західним та радянським світами. Саме тому у 1947 – 1953 рр. О.О. Осмьоркін зазнає серйозних утисків від влади. Художника звинувачено у формалізмі, розповсюдженні західних впливів у радянському мистецтві та відсторонено від викладацької роботи спочатку в Ленінграді, потім у Москві.

Але й після цього влада не залишає художника в спокої, в грудні 1948 р. О.О. Осмьоркін отримує замовлення від Дирекції художніх виставок і панорам Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР на написання картини «Передові люди автозаводу ім. Сталіна» для Всесоюзної виставки 1949 р. О.О. Осмьоркін погоджується та в той же час пише в одному з листів до свого учня Віктора Тетеріна: «Я зараз сам дипломник – пишу картину, яка повинна вирішити мою подальшу долю. Я, як Ви і уявляєте, робив і буду робити без всіляких компромісів. Що з цього буде, можна лише гадати». Результат був очікуваним – роботу не прийнято Художньою радою, Комітет виставки звинуватив художника у відсутності в картині ідейного змісту. Фактично для О.О. Осмьоркіна стала недоступною реалізація своїх творів. Окрім того, Дирекція виставок порушує судову справу проти художника. Зазначимо, що справа мала господарчий характер, але в той же час за О.О. Осмьоркіним закріплюється службовець політичного управління МДБ, що виконує функції «доповідача». У 1952 р. справу було закрито за відсутністю мотивації, але на цей час митець уже був фізичним інвалідом. Він пережив декілька інсультів, спричинених моральними та психологічними травмами. Та все ж до самої своєї

смерті 25 червня 1953 р. він продовжує працювати, не випускаючи пензля із рук, незважаючи на тяжку хворобу, викликану трагічними подіями в його житті.

Поетичним гімном звучить останній етюд художника «Пльоскове», над яким він працював за декілька годин до своєї смерті. Лазурова синь неба, жовто-зелене тло землі, спиляні стовбури дерев, що своїми молодими пагонами-вітами, неначе руками тягнуться вгору, згинаючись, але не ламаючись під стрімкими поривами вітру. За спогадами учнів, О.О. Осмьоркін міг годинами рисувати дерева, відслідковуючи їх форму, колір, досліджуючи природні ритми. Це заняття перетворювалося в своєрідне священнодійство, в результаті якого дерево отримувало нове, образне життя. Легкість майже акварельної прописки в етюді чергується з насиченістю руху ліній, маси дзвінкого кольору задають тон майбутньому колориту. Художник з дивовижним артистизмом і майстерністю будує кольорову композицію, яка так і залишилася незавершеною. В одній з останніх своїх передсмертних записок до дружини Надії, які зберігаються в фондах музею, він написав: «Зробив все, що міг».

За оцінками мистецтвознавчої критики саме останні роботи О.О. Осмьоркіна свідчили про відкриття нового яскравого періоду в творчості митця, якому, на жаль, не судилося сповна зреалізуватися. А його сучасник Олександр Дейнека напише про нього: «Розсіяний м'який лірик, шанувальник поезії, людина абсолютного живописного слуху, артист без будь-якого «ділячества», самовіддано закоханий у мистецтво, для якого воно було чимось набагато більшим, ніж будь-які практичні думки чи питання марнославіства. Він пройшов через нас Дон Кіхотом у мистецтві». Донкіхотство О.О. Осмьоркіна залишить живі плоди і дасть свій урожай через художників періоду «шістдесятництва» та «тихого реалізму» в СРСР, які поступово підточували і розсваливали скелю тоталітарного суспільства.

Джерела та література:

1. Адашкина Н. Проблемы изучения советского искусства 1930-х годов / Н. Адашкина // Искусство. 1989. – № 6.
2. Болотина И. Илья Машков / И. Болотина. – Москва: Советский художник, 1977. – 464с.
3. Горбачов Д. Український авангард ХХ століття / Д. Горбачов. – К.: «Думка», 1996. – 400с.
4. Иванов С. Очерк истории ленинградской школы / С. Иванов // Неизвестный соцреализм. Ленинградская школа. – С-Петербург: НП-Принт, 2007. – 447 с.

5. Лентулова М. Художник Аристарх Лентулов. Воспоминания. / М. Лентулова. – Москва: Советский художник, 1969. – 144 с.
6. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец / Б. Лившиц. – Москва: Советский писатель, 1989. – 702 с.
7. Осмеркин: Размышления об искусстве. Письма. Критика. Воспоминания современников / Под ред. А.Ю. Никича. – Москва: Советский художник, 1981. – 398 с.
8. Сарабьянов Д. История русского искусства конца XIX – начала XX в. / Д. Сарабьянов. – Москва: Издательство МГУ, 1993. – 320 с.
9. Струкова А. Ленинградская пейзажная школа и ее мастера. 1930-е – первая половина 1940-х годов. Автореферат диссертации. – Москва, 2008. – 37 с.

Відомості про автора: *Надеждін Андрій Михайлович, заслужений художник України, провідний науковий співробітник КЗ «Кіровоградський художньо-меморіальний музей О.О. Осмеркіна», м. Кропивницький, e-mail: osmerkinmuseum@krmr.gov.ua.*

Оксана Лутай

ЧОРНОЛІСЬКИЙ ОТАМАН МИКОЛА КІБЕЦЬ-БОНДАРЕНКО

У статті висвітлено боротьбу українського народу за державність та незалежність 1917 – 1921 рр. на теренах Кіровоградщини. Зосереджено увагу на постаті отамана Миколи Кібця-Бондаренка, який самовіддано відстоював та захищав рідний край від ворожої навали більшовицької Росії.

Ключові слова: *незалежність, Україна, історія Кіровоградщини, М. Кібець-Бондаренко, червоноармійці, повстанці.*

Struggle of the Ukrainian people for its statehood and independence in 1917 – 1921 in Kirovograd region is described in the article. Attention is centered on the figure of Mykola Kibets-Bondarenko, who selflessly defended native land from the enemy attack of Bolshevik Russia.

Key words: *independence, Ukraine, history of Kirovograd region, M. Kibets-Bondarenko, Red Army soldiers, insurgents.*

Історія України складна і суперечлива. Трактування поглядів на події та особистості відбувається в залежності від того, в яку епоху висвітлюються історичні факти. І яке б суб'єктивне ставлення не мав кожен з нас до цих подій – історію свого рідного краю треба знати.

Сьогодні ми перегорнемо одну із маловідомих широкому загалу сторінку нашої багатостраждальної Батьківщини і розкажемо про

Українську революцію 1917 – 1922 років та про постать героїчного земляка Миколи Кібця-Бондаренка, який був учасником тих подій і залишив слід в історії нашого народу.

Поштовхом до початку Української революції 1917 – 1921 рр. стала Лютнева революція у Російській імперії. У ті часи Україна переживала різні форми національної державності – УНР, Українська Держава, ЗУНР, але державну незалежність утримати все-таки не змогла. Українська революція зазнала поразки. Причин було багато: це і незгуртованість політичної еліти, і незавершеність процесу формування нації, і відмінності між національними та соціальними завданнями визволь-

ного руху, і його обумовленість зовнішніми політичними і насамперед військовими факторами

І хоча своєї мети Українська революція не досягла і зазнала поразки, і землі нашого народу знову розшматували, але в частині кордонів УНР з'явилася Українська Соціалістична Радянська Республіка. Не Малоросійська і не Новоросійська, а Українська. Революційні події спонукали нові покоління до спроб розбудови власної держави та здобуття незалежності.

У цей період Україну поглинув цілковитий хаос. У новітній історії Європи жодна країна не пережила такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна.

Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, «біла», Антанти, польська та анархістська. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні фронти розділяли одне від одного міста й цілі регіони. Майже повністю порушився зв'язок із зовнішнім світом. Знелюдніли голодні міста, а їхні мешканці в пошуках їжі подава-

лися на село. Села буквально забарикадовувалися від непроханих гостей. Тим часом різні уряди, яким удавалося заволодіти Києвом, скеровували свою увагу та енергію переважно на те, щоб відбити атаки ворогів. Україна стала краєм, яким було легко заволодіти, але неможливо управляти.

Селянин, котрий спостерігав зі свого економічно самостійного села, як падає одна влада за іншою, подумки проклинав усіх міських мешканців зі всіма їхніми урядами. Його насамперед турбувало те, як утриматися на землі й по можливості придбати її собі ще. Селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним виконати його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника. Селянин усвідомлював, що не бажає повернення старого ладу, але водночас не знав, що поставити натомість. Це робило його важко передбачуваним елементом протягом усієї громадянської війни.

Настрої селянства були надто важливими, оскільки вперше за довгі століття у нього з'явилися бажання і здатність боротися. У період Гетьманщини по всій Україні з'явилися сотні отаманів з їхніми партизанськими загонами, пройнятими неокозацьким анархізмом. Одні схилилися на бік націоналістів, інші підтримували більшовиків, ще інші не раз перекидалися з боку на бік, і всіх найбільше турбувало те, як оборонити інтереси своїх сіл та околиць. Якщо ж з'являлася нагода пограбувати «класового ворога» чи дати волю бажанню звести рахунки з євреями, то тим краще. Отамани глузували зі всякої влади й чинили так, неначе самі собі були законом.

Сторінки історії Чорнолісся розповідають про славних героїв Холодноярської республіки, які діяли тут у 1919 – 22 роках, борючись за волю і незалежність України, і поклали свої голови за свою святу справу. Імена славних лісових лицарів того часу Мефодія Голика-Залізняка, Іларіона Завгороднього, Пилипа Хмари та багатьох інших золотими літерами вписані в історію Чорноліських дібров і навколишніх населених пунктів.

Територія нашого району була ареною боїв між загонами повстанців та провладними військовими формуваннями. Гущавини Чорного лісу слугували прихистком як для загонів повстанців, так і для мирних селян, змушених переховуватися перед погромами.

Чорноліська республіка (1919 – 1922) – короткочасне державне утворення на території України на Єлизаветградщині, в тому числі в районі с. Цвітне Чигиринського повіту (нині Олександрівського району Кіровоградської області).

За часів УНР у 1918 – 1923 роках у координації дій із Холодноярською республікою існувала як республіка Чорного Лісу.

До 1921 року республікою керували отаман Пилип Хмара та отаман Микола Кібець-Бондаренко. У 1922 році Чорноліський полк очолював отаман Денис Гупало.

Кібець-Бондаренко Микола Степанович народився у волосному селі Цибулевому на кутку Пшеничівка. Про життєвий шлях М. Кібця-Бондаренка до літа 1920 року відомо мало. Перша згадка про нього як про повстанського ватажка припадає на початок серпня 1920 року, коли він на чолі кінного загону у сто шабель, сформованого із хліборобів Цибулевого та навколишніх сіл, взяв участь у Знам'янському повстанні.

У Знам'янці та на інших залізничних станціях, на які здійснював нальоти Кібець, восени 1920 року більшовики вивісили десятки плакатів, на яких було зображено хижого птаха-кібця, що ширяв над червоноармійськими загонами. У своїх пазурах кібець ніс двох червоноармійців, які стікали кров'ю, і, витягнувши шию, клював дзьобом інших. Під малюнком надпис: «Бандит-Кобец».

Уславився надзвичайно вмілими засідками і несподіваними нальотами на більшовицькі гарнізони, під час яких роззброював цілі військові підрозділи ворога, здійснював диверсії на залізниці.

10 серпня 1920 року на перегоні між залізничними станціями Хирівка та Цибулеве його бійці розібрали залізницю, внаслідок чого розбився ешелон червоної кінноти Семена Будьонного. Повстанці здобули трофеї: 92 коней, 5 кулеметів, рушниця, набой.

Старшина Чорноліського полку Михайло Дорошенко так описував Кібця – невеличкого росту чоловік з великим носом та чорними гострими очима.

«Партизани Кібця виглядали імпозантно: хлопці мали добрих коней, сидла й зброю, всі добре одягнені, в шинелях і рогатих будьонівках. А Кібець був у шкіряному комплекті зі шкіряним летунським шоломом на голові. Та завжди на височенному вороному коні, малого зросту, з розставленими в їзді ліктями, гострим носом і гострим поглядом, Кібець справді нагадував малого степового хижака кібця, який був пострахом мирних пернатих мешканців степу...» – згадував ад'ютант командира 1-го куреня Холодного Яру Юрій Залізник (Горліс-Горський).

У жовтні 1920 року між Веселим Кутом і с. Чорноліська у засідку Кібця потрапив червоноармійський загін. Точну кількість убитих не з'ясовано, але полонили 11 осіб. Їх Кібець відправив до отамана Пилипа

Хмари, якому підлягав. Серед здобутих трофеїв – кулемети «Максим» і «Льюїс», набой до них, гранати.

Біля колишнього села Чорноліска, на околиці села Цибулеве Знам'янського району, за часів Української національної революції 1917 – 1921 рр. було поховано замордованих більшовиками маленького синопця та дружину нашого героїчного земляка, чорноліського отамана Кібця-Бондаренка.

Наприкінці жовтня (можливо, на початку листопада) 1920 р. Микола Кібець у формі червоного командира з трьома перевдягнутими у будьонівську форму козаками поїхав до Цибулева, де стояв загін «по боротьбі з бандитизмом» (ББ). Представивши документи на ім'я «товарища Хлебова», відрекомендувався червоному командирові, який жив у хаті Лимаря – знайомого Кібця, і домовився про спільний виступ проти «банд Хмари і Кобця». Отаман виманив півсотню ББ з Цибулевого у повстанську засідку, де її було знищено.

«Більшовики, коли не могли зловити повстанця, помстилися його родині, отамановому синові було півтора рочки... Кібець, коли дізнався про загибель дружини й сина, одразу кинувся в Чорноліску. Коли тесть (Олекса Трихманенко) вийшов на ганок, отаман впав на коліна. – Тату, простіть! Я винен за смерть вашої дочки, а моєї дружини, й сина... – Кріпись, сину! – відповів той. – Що скоїлось, того вже не повернеш. Їм тепер однаково, а ти знаєш, що робити...», – розповідає Роман Коваль.

Вже у наш час знам'янські козаки на чолі з курінним Віктором Мазуренком відновили могилку отаманової дружини Євгенії Трихманенко та півторарічного сина Миколки. На ньому – слова: «На цьому кладовищі сплять вічним сном дружина та син чорноліського отамана «Кібця»-Бондаренка Миколи Степановича – Євгенія Олексійовича та її син Бондаренко Микола Миколайович, замордовані більшовицькою бандою в жовтні 1920 року».

Після смерті найрідніших людей (дружини і сина) загін Кібця на станції Знам'янка хитрощами роззброїв ескадрон червоної кінноти, захопив у полон і розстріляв комісара ескадрону Якова Галембу, який закатавав його дружину й сина

До кінця листопада 1920 року отамани Хмара і Кібець діяли біля Знам'янки – здійснювали диверсії на залізницях, зупиняли потяги, знищували відділи червоноармійців і ЧК. Це підтверджує інформаційне зведення Кременчуцької губернської ЧК від 29 листопада 1920 року: «В Знаменском районе ежедневно появляются бандиты, терроризирующие население и совработников. Работать совершенно нет возможности, так

как приходится прятаться очень часто, ввиду налетов... В селе Цыбулево во время проведения-выполнения разверстки бандитами изрублено 4 красноармейца. Из окон домов бандитов все время производилась стрельба. Бандой кавалеристов в 70 чел. разобран путь и перерезан телеграфный провод. По-видимому, это сделала одна из шаек банды Кипчика».

3 січня 1921 року отаман Кібець загинув у бою з червоними. «Тієї нещасливої хвилини ворожа куля вирвала з повстанських лав найхоробрішого і найсміливішого лицаря – Миколу Степановича Бондаренка-Кібця. Упав із коня мертвим, але шаблі із своїх міцних та відважних рук не випустив. Він її символічно передавав і доручав живим борцям, щоб продовжували боротьбу за Волю і незалежність України», – згадував колишній повстанець Михайло Дорошенко.

У тому ж бою повстанці вбили командира 14-ї дивізії 1-ї Кінної армії Олександра Пархоменка, захопили армійську скарбницю червоних і багато цінних документів.

Отамана Кібця поховали біля церкви села Надлак (тепер Новоархангельський район, Кіровоградська область) «Микола Кібець лежав у сосновій домовині, серед просторої шкільної зали, гарно убраний, готовий в далеку останню дорогу. Тяжко відходити на вічний спочинок, не здобувши волі України... По обіді заграла сурма і на дзвіниці жалібно залунав самотній дзвін. До школи зібралось повстанське товариство і багато місцевих людей, щоб віддати останню пошану безстрашному воїнові Миколі Степановичу Бондаренку-Кібцю. Козаки пройшли біля труни і віддали воєнний салют побратимові... Серед місцевого большевицького активу знайшлися такі, що не зорієнтувалися в події... Приймаючи повстанців за червоноармійців, вони хотіли переконати організаторів похорону не ховати за попом та хрестами, та ще й біля церкви. Але відповідь для них була дуже коротка... Того ж дня, тільки без священиків, поховали їх... і поза церквою», – згадував Михайло Дорошенко.

Джерела та література:

1. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський; упор.: Р. Коваль. Видання Історичного клубу «Холодний Яр». – Київ – Львів – Дрогобич: видавнича фірма «Відродження», 2006. – С 207.
2. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади, 1918 – 1923 років / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – С.158.
3. Кібець-Бондаренко Микола Степанович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : URL : http://uk.wikipedia.org/wiki/Кібець-Бондаренко_Микола_Степанович. – Назва з екрану.

4. Коваль Р. Коли кулі співали / Р. Коваль. – Київ – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006. – С.60 – 70.

5. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль; ред.: Г. Гребенюк. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.

Відомості про автора: *Лутай Оксана Олександрівна, директор Знам'янського районного краєзнавчого музею, с. Петрове Знам'янського району Кіровоградської обл.; м.Знам'янка вул. Трудова,1, тел.: 0665295409, e-mail: znamkultura@ukr.net.*

Іван Петренко

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНИНА ОЛЕКСАНДРІЇ ІЛЛІ ДІБРОВИ

У статті на основі архівних документів заповнено білі плями бойової біографії І.Д. Діброви, партизанського командира часів німецько-радянської війни. Зокрема на чолі десантного загону ім. Ворошилова, який проводив партизанські диверсійні дії у тилу ворога. Подано особливості гибелі полковника І.Д. Діброви.

Ключові слова: *І.Д. Діброва, війна, партизанська боротьба, загін ім. Ворошилова, диверсійні групи.*

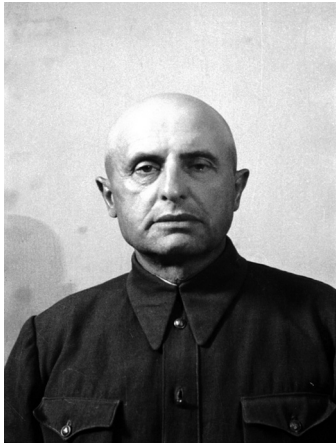
Basing on archival documents, the author of the article fills in blanks in combat biography of I. Dibrova, a partisan commander in German-Soviet war, who headed a special mission unit named after K. Voroshilov, which carried out partisan subversive activities in the rear of the enemy. Details of death of colonel Dibrova are given.

Key words: *I. Dibrova, war, partisan struggle, Voroshilov unit, subversive groups.*

Вже по війні постать та дії Іллі Даниловича Діброви, як партизанського командира часів німецько-радянської війни, обросли різноманітними легендами. Спробуємо, посилаючись на документи, з'ясувати деякі моменти у доволі складній біографії нашого земляка. Відразу зауважимо, що Ілля Данилович чомусь в усіх документах періоду німецько-радянської війни, доступних нам, писав своє прізвище як Дібров – тобто, на російський лад, хоча сам був українцем. Дивно!

Отже, відлік бойової біографії І. Діброви розпочався 27 жовтня 1942 р. – того дня з'явився наказ УШПР №73 «Про закидання п/з т. Діброва в район Іванківці Кіровоградської області». Мета діяльності диверсійного заго-

ну – розширення партизанського руху в Україні, руйнування залізничних магістралей і споруд, знищення рухомого майна, живої сили і техніки ворога, а також встановлення зв'язку з партизанськими загонами, що діяли в

І.Д. Діброва.
Фонди ЦДКФФА України
ім. Г. Пшеничного.

тилу ворога. Командиром групи призначили Іллю Діброву, його заступником (комісаром) Семена Дзюрака, заступником командира з розвідки – Івана Коцаренка, начальником штабу – Івана Присяжнюка, організаторами партизанської боротьби – Павла Сапенка і Миколу Столяренка, інструктором-підривноком – Івана Мордавця, підривниками – Івана Бабенка та Діну Ібрагімову, радистом – Василя Шутька. Цей диверсійний загін, перед засланням у тил нацистів, досвідчені інструктори навчали протягом кількох місяців, аж поки з'явився новий наказ: у ніч з 16 на 17 січня приземлитися на парашутах за 5 км східніше села Плоске Знам'янського району та розпочати бойові і

диверсійні дії в районі ст. Фундукліївка – м. Олександрія – м. Чигирин [1].

У визначений наказом строк група парашутистів вилетіла у ворожий тил, однак, через помилку штурмана, приземлилася поблизу Черкас. 20 січня 1943 року до УШПР від десантників надійшла перша радіограма: «Викинулися успішно, приступили до дій в районі Кам'янки» [2]. 9 лютого 1943 року в УШПР отримали від І. Діброви другу радіограму: «Досягли району Знам'янка. По шляху просування здійснюємо організаторську роботу з формування загону» [3]. Наступна радіограма була вже не такою оптимістичною: «Під час виконання завдання зник безвісти Мордавець, командир загону Дібров хворий». Цього разу радіограму підписав Семен Дзюрак [4]. Згодом до УШПР Семен Дзюрак відправив ще одну радіограму про знищення ворожого автомобіля поблизу м. Кам'янки. Після чого зв'язок десантної групи І. Діброви з УШПР припинився.

Загалом доля цієї групи склалася доволі трагічно. З її складу на весну 1944 року – через рік після приземлення, залишився живим тільки один десантник – радист В.І. Шутько.

11 квітня 1944 року саме він – Василь Шутько, написав рапорт начальнику УШПР генерал-майору Строкачу. Це фактично одне з небагатьох повноцінних документальних свідчень про історію окремої десантної групи з

усіх тих, що були скинуті над Кіровоградщиною за увесь час нацистської окупації. У рапорті радист засвідчив, що командирів у групі фактично було двоє – формальний Діброва і справжній Дзюрак. Група перед відправкою у ворожий тил отримала також фельдшера Талата. Скинули їх не за 5 км від с. Плоске Знам'янського району, як планувалося, а поблизу Черкас. Під час приземлення пошкодив ногу Столяренко, через що не міг рухатися. Два дні пробули поблизу місця приземлення, а на третій вирішили йти до Знам'янки. Встановити зв'язок з УШПР відразу після приземлення не вдалося, і тільки 20 січня в хаті лісника Холодного Яру змогли передати першу радіограму. Після холодноярських лісів йшли за маршрутом Чигирин – Знам'янка – Єлизаветградківський – Новогеоргіївський райони. Рухалися вночі, а на день зупинялися на відпочинок. Цілий місяць групу вели Присяжнюк і Дзюрак, оскільки Діброва скаржився на погане здоров'я. 17 лютого прийшли до Олександрійського району – на батьківщину Діброви, де він і залишився в рідні. Командував групою віднині одноосібно Дзюрак. Як свідчив радист Шутько, з Олександрійського району всі вони попрямували до Знам'янського шукати М. Скирду – секретаря «підпільного обкому партії». Безпосередньо у м. Знам'янку на його пошуки відправився Коцаренко, а до Єлизаветградки – Сопенко. Командир наказав їм знайти місцевих партизанів і встановити з ними зв'язок. Через деякий час повернувся Сопенко і повідомив, що знайшов групу з розвідділу РСЧА і «ледь-ледь помітні сліди Скирди». У Чутянському лісі десантники зустрілися з розвідгрупою Романова. Романов утратив рацію¹, не мав зброї, але біля нього була невелика група підпільників.

27 лютого 1943 року посланці УШПР нарешті натрапили на Скирду. Самі десантники, після майже півтора місяців блукання, кінець кінцем зупинилися в будівлі лісової сторожки Чутянського лісу. Відпочивши, Дзюрак та Присяжнюк змусили Скирду скликати до Шамівського технікуму комуністів з навколишніх сіл. Учасником зборів був також радист В. Шутько. Саме він розповів про те, хто вимагав скликання комуністів та про що вони радилися. Тож головним ініціатором наради і доповідачем на ній був не М. Скирда, а десантник С. Дзюрак, який розповів про завдання, що стоять перед комуністами у справі розгортання боротьби проти окупантів. Вислухавши представника УШПР, комуністи на чолі з Скирдою запевнили Дзюрака, що «...вони і сьогодні висунуть до лісу для відкритої боротьби 600 бійців». Але, писав у рапорті до УШПР В. Шутько, «...коли справа

¹ Насправді рацію у Романова забрав лісничий Чутянського лісництва М. Візетіу і викинув її на подвір'я, а таблицю з шифрами спалив.

дійшла до виходу в ліс, то майже всі заявили, що це дітовбивство, що постраждають наші сім'ї...». Коли Дзюраку і Присяжнюку не вдалося справа з «цими липовими партизанами», а саме так їх назвав у своєму рапорті радист В. Шутько, то посланці УШПР вимагали виходу до лісу хоча б незначної кількості людей. Зголосилися лише п'ять бажаючих, але зброї у них майже не було: на всіх тільки граната, пістолет і ножі. Тож ніхто з учасників наради у партизани не пішов. Увесь цей час – з кінця лютого і до 10 березня десантники фактично базувалися в Чутянському лісі, зрідка навідуючись до села Шамівка Знам'янського району. 8 березня у ліс до них прийшли Скирда і Діброва. Командир групи Дзюрак наполягав на переході групи на північ у пошуках партизанів, а Скирда наполягав на тому, щоб вони залишилися в Чутянському лісі: «Тут все відомо, у вас налагоджені зв'язки!» Дзюрак не погодився, взяв невелику групу з рацією і всі попрямували до Холодного Яру. Члени групи Діброва і Коцаренко залишилися зі Скирдою [5].

У Чутянському лісі десантники жили в хаті лісника Леоніда Клеви. Для всієї групи готувала обіди його дружина Марія Клева. Зрозуміло, що обоє смертельно ризикували, адже щомиті їх могли заарештувати нацисти. Так згодом і сталося¹, а поки небезпека тільки вичікувала, тож до будинку лісника, де зібралося до 20 їдців – це були як парашутисти, так і збігли радянські військовополонені, продукти харчування підводами везли з громадських дворів сіл Гутницька, Шамівка та Плоске. У червні 1943 року абсолютно всі причетні до постачання продуктів харчування для десантників, а це бухгалтери, старости громадських дворів та комірники, будуть нацистами заарештовані.

У селах Холодного Яру група Семена Зосимовича Дзюрака стратила кількох поліцейських, роздали з комори громадського двору 3 тонни хліба, знищили автомобіль. Про ці дії повідомили радіограмою до УШПР. 3 травня 1943 року групу Дзюрака розпочали переслідувати нацисти. До 14 травня у боях втратили чотирьох бійців. Увесь цей час діяли в селах навколо р. Тясмин та поблизу Ірдинських боліт. У середині травня вирішили повернутися до Холодного Яру. Під час переходу їх застав день. До лісу залишалося 7 кілометрів, але дійти до нього змогли не всі: загін німці оточили. Полягли бійці Талапа, Бобешко, Дячков, Сопенко, Федоров. Також від ворожої кулі загинув Дзюрак. З оточення верхи на коні вирвався тільки Присяжнюк. На полі залишився радист Шутько. Йому довелося під обстрілом знищити рацію, а потім самотійно вибиратися. На щастя, на-

¹ Марія Клева опиниться в концтаборі Бухенвальд, а Леоніда Клеву нацисти закатують у тюрмі СД м. Кіровограда.

трапив на заблукалого коня, тож теж верхи поскакав до Холодного Яру. Там зустрівся з Присяжнюком [6]. Вирішили повертатися до Чутянського лісу. Вже в ньому натрапили на двох партизанів, які ранньою весною відстали від загону Наумова.

23 травня 1943 року знайшли Скирду. У нього, за словами Шутька, було кілька чоловік підпільників. Разом вирішили створити невелику бойову групу. Її командиром нібито став десантник Присяжнюк, а радиста Шутька взяв до себе Скирда. Також стало відомо, що Діброва з Коцаренком і племінницею пішли за лінію фронту [7]. Дивно, що у своєму рапорті В. Шутько навмисне чи від незнання допустив помилку, адже насправді командиром групи був партизан Гегін із з'єднання Наумова, а Присяжнюк став начальником штабу. Згодом цей загін буде названий іменем Хрущова.

Що робив радист у Скирди, нам не відомо. Зате добре відомо те, що він був поруч зі М. Скирдою до грудня 1943 року – до часу розформування партизанського загону ім. Ворошилова (командир І. Діброва). Василь Шутько – єдиний з групи десантників І. Діброви, хто учілив у війні. Вже пізньої осені 1943 року, фактично за кілька днів до з'єднання з частинами радянської армії, загинув у дворі Дмитрівського лісництва нібито від необережного поводження з гранатою І. Присяжнюк, далеко від Кіровоградщини також загинув і сам Ілля Діброва. Але це буде згодом.

Після звільнення області І.Д. Діброву викликали до Києва в УШПР. Там 9 лютого 1944 року він написав пояснення про те, чому залишив свою десантну групу, як і чому влітку ішов до лінії фронту. «Пояснення» Діброви доповнило розповідь його колишнього радиста Шутька про долю диверсійної групи, закинutoї в січні 1943 року для організації партизанського руху та здійснення диверсій на залізниці поблизу Знам'янки. Цього групі не вдалося зробити: допомоги від «підпільного обкому партії» вони не отримали, місцеві комуністи і комсомольці у загін не пішли.

Діброва у «Поясненнях» писав, що він захворів і тільки наприкінці березня 1943 року набрався сил. Зв'язку з групою він не втрачав, а, навпаки, двічі з бійцями зустрічався. Однак зв'язок з ними все-таки втратив. Кілька разів Діброва запитував у Скирди про своїх десантників, але ніякої інформації у того теж не було. Тож, як твердив Діброва, він за власною ініціативою вирішив перейти лінію фронту, з'явитися до УШПР, там отримати завдання і знову повернутися на Кіровоградщину для організації диверсійних і партизанських груп.

Діброві вдалося дістати фальшивий документ на ім'я Павла Левченка, нібито жителя м. Куп'янська. Відповідні документи отримали його дочка і

племінниця, а також Коцаренко. З ними всі разом вирушили до Дніпра і за 1000 крб. переправилися через ріку¹. Поблизу Кременчука дочку і племінницю Діброва нацисти заарештували, деś подівся і Коцаренко. Перейти лінію фронту Діброва не зміг, тож повернувся до Олександрійського району і там переховувався практично до осені 1943 року [8].

Прибувши за викликом до УШПР вже після звільнення Кіровоградщини, І. Діброва, крім свого «Пояснення» щодо мети та обставин переходу лінії фронту, залишив інші свідчення, суть яких зводилася до того, що нібито це він був організатором партизанського руху на Кіровоградщині, а не М. Скирда. В УШПР вимагали від Скирди пояснень з приводу заяв Діброва.

Відповідь з'явилася 25 березня 1944 року. Її Скирда адресував особисто начальнику УШПР Т. Строкачу. Цей документ, як і два попередні – рапорт радиста В.І. Шутька та «пояснення» І.Д. Діброва, теж дозволяють доповнити картину щодо дійсного стану партизанського руху на Кіровоградщині, починаючи з січня 1943 року і до осені 1943 року.

Так, Скирда звинуватив Діброва в присвоєнні всієї роботи з організації й керівництва партизанським загоном ім. Ворошилова. Секретар «підпільного обкому партії» запевнив УШПР, що вся ро-

Біля пам'ятника І. Діброві в м. Олександрії – дружина, дочка та партизани загону ім. Ворошилова. 60-і рр. XX ст. Фонди ДАКО.

бота по організації партизанського руху на Кіровоградщині здійснювалася безпосередньо під керівництвом і за вказівками Українського штабу партизанського руху, що колосальну роль в активізації цієї боротьби відіграли диверсійні групи, скинуті за вказівкою все того ж штабу, що радіограми від УШПР надихали Скирду на подальшу боротьбу проти гітлерівців. Скирда також повідомив, що саме він залишився на окупованій території для виконання «спеціальної роботи», також завірив

¹ Власниця човна, яка переправила Діброва з супутниками через Дніпро, у післявоєнний час вимагала для себе посвідчення учасника партизанського руху.

Т. Строкача в тому, що це завдання він виконав як і «подобав більшовику». У заочній дискусії з Дібровою Скирда назвав висловлювання останнього «брехливими і провокаційними» [9].

Скирда вимагав від УШПР перевірити всі моменти в біографії Діброви, починаючи від часу його десантування і до приходу в Чорний ліс. Також Скирда твердив, що все написане Дібровою є брехнею і наклепами, привласненням чужих заслуг: це ним зроблене з метою приховати свою бездіяльність протягом майже 4-х місяців, що саме Діброва винен у загибелі десантної групи, і що він є «дуже хитрим типом». Як стверджував Скирда, Діброва покинув свій загін, спекуючи при цьому хворобою, а насправді увесь час жив у родичів. А вже в партизанському загоні всі висловлювали на адресу Діброви незадоволення й звинувачення. Діброва, у присутності Скирди навіть вголос висловив думку, що тут організувати партизанський рух неможливо, що справжньої ситуації в УШПР не знають і кидають людей на вірну загибель [10].

Не дивно, твердив Скирда, що Дзюрак вирішив піти від такого командира. Так і сталося. Діброва залишився сам, а потім вирішив нібито йти за лінію фронту. Три з лишком місяці десь бродив. А потім прислав до Скирди зв'язку з проханням взяти його до партизанського загону. Діброву зарахували до загону, яким командував Павло Близнюк. Згодом, оскільки Діброва був посланцем УШПР, Скирда його призначив командиром цього загону. Через деякий час до Чорного лісу прийшла група підпільників з Казиміром Сабанським. Його Скирда призначив комісаром, а Миколу Роздобудька – начальником штабу. Так і з'явився у Чорному лісі партизанський загін ім. Ворошилова, який до листопада 1943 року розрісся до понад 700 бійців. Скирда у листі до УШПР твердив, що Діброви ніхто до приходу в Чорний ліс не знав, що ніхто з ним зв'язку не тримав, що він не залучив до загону жодного бійця. Насамкінець Скирда просив Т. Строкача «звернути на це увагу і навести порядок у цьому питанні» [11].

Досить негативно про командирські здібності І. Діброви висловився Арсеній Живогляд – у офіційній історії Кіровоградщини періоду нацистської окупації він є активним учасником комуністичного підпілля і доволі наближеною людиною до секретаря «підпільного обкому партії». Говорив він про Діброву 18 квітня 1945 року з представником ЦК КП(б)У Г. Березою. Розмова стенографувалася. Так, А. Живогляд свідчив, що після того, як командиром загону ім. Ворошилова став Діброва, то «...загін діяв дуже погано. Навіть коли був комісар Сабанський і начальник штабу Роздобудько. То і це не допомогло» [12]. Також, на думку А. Живогляда, «...сам Діброва не мав організаторських здібностей, не

умів керувати загonom, не дивлячись на те, що для цього були створені всі умови» [13].

Як би там не було, І. Діброва зі своїм загonom дочекався приходу Червоної армії. Бійці загону ім. Ворошилова брали участь у звільненні с. Дмитрівка та в боях за Знам'янку, де понесли великі втрати.

Похорони І. Діброви в с. Бошаци, Чехословаччина. 1945 р. Фонди ЦДКФФА України ім. Г.Пшеничного.

Після здачі звіту до УШПР партизанська біографія командира загону ім. Ворошилова продовжилася: 13 вересня 1944 року з Києва до Чехословаччини відправилася десантна група на чолі з полковником І.Д. Дібровою з завданням організації партизанської боротьби проти гітлерівців. Рівно через

місяць, 13 жовтня, прориваючи блокаду біля міста Велька Яворина на словацько-моравському кордоні, Ілля Діброва загинув. Таке повідомлення відправив по радію керівництву УШПР начальник радіовузла партизанської бригади ім. Сталіна К. Скрипник [14].

У деяких документах тієї пори вказувалося, що смерть партизанського командира трапилася за «нез'ясованих обставин». Можливо, таке трактування обставин трагедії спричинило те, що убитий І.Д. Діброва двома кулями в потилицю.

Прах Діброви переправили до м. Олександрії і там 30 травня 1945 року урочисто перепоховали. На траурних заходах був і М. Скирда: він очолював комісію з організації похорон. Вулицю Перекопську м. Олександрії перейменували на вулицю Діброви. Згодом нагородили званням «почесний громадянин м. Олександрії».

Джерела та література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. – 62, оп. – 1, спр. 6, – арк. 169.
2. ЦДАГОУ. Ф. – 62, оп. – 1, спр. 8, – арк. 18.
3. ЦДАГОУ. Ф. – 62, оп. – 1, спр. 10, – арк. 129.
4. ЦДАГОУ. Ф. – 62, оп. – 1, спр. 10, – арк. 147.
5. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 11 зв.

6. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 12.
7. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 13.
8. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 16.
9. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 17.
10. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 17 зв.
11. ЦДАГОУ. Ф. – 259, оп. – 1, спр. 2, – арк. 18 зв.
12. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. – П.429, оп. 3, спр. 80, – арк. 36.
13. ДАКО. Ф. – П.429, оп. 3, спр. 80, – арк. 24 зв.
14. ЦДАГОУ. Ф. – 62, оп. – 1, спр. 333, – арк. 18.

Відомості про автора: **Петренко Іван Данилович**, головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України, м. Кропивницький.

Леонід Багацький

ІГОР ТАММ: МІЖ ШАХТОЮ І ВОДНЕВОЮ БОМБОЮ

Есе репрезентує життя та наукову діяльність Ігоря Тамма – розробника теоретичних основ ядерної зброї, винахідника водневої бомби, лауреата Нобелівської премії. Зосереджено увагу на маловідомих фактах, важливих для розуміння розвитку науки, історичних та політичних процесів ХХ століття.

Ключові слова: *І. Тамм, Єлисаветград, воднева бомба, Нобелівська премія, Перша Світова війна, революція, квантова теорія розсіювання світла в твердих тілах.*

This essay presents life and scientific activities of Igor Tamm, a developer of theoretic basics for the nuclear weapons, an inventor of the H-bomb, Nobel prize winner. Attention is paid to little-known facts, important for the understanding of the development of science, historic and political processes of XX century.

Key words: *I. Tamm, Elisavetgrad, H-bomb, Nobel prize, WWI, revolution, quantum theory of light dispersion in solid bodies.*

Частина перша.

Підприємлива родина єлисаветградського міського інженера Євгена Теодоровича Тамма (1867 – 1947) стояла біля витоків буровугільної галузі в краї і знаменита не тільки цим. Сам глава сім'ї був сином переселенця

Теодора Тамма, що переїхав до Росії в середині XIX століття з Тюрінгії (Німеччина). Батько Євгена, котрий поклав початок елісаветградській гілці роду, оснащував млини. Тут одружився з дочкою херсонського поміщика. Помер у Баден-Бадені зовсім молодим.

Згодом Євген Теодорович вивчився в Петербурзькому технологічному інституті на інженера. Це значило, що механіка, електрика, будівництво

трапляли в сферу його компетенції. Одружився 1894 року з Ольгою Михайлівною Давидовою (1869 – 1943), котра на той час закінчила із золотою медаллю Павловський інститут. Її батько Михайло Олександрович служив у Єлісаветграді і вийшов у відставку в чині генерал-майора. Походив з роду Давидових, які виїхали з Кахетії ще в 1666 році. По материнській лінії Ольга належала до сім'ї Кобилянських, предок яких – курінний отаман Запорозької Січі одружився з дочкою кримського хана Гірея.

За протекцією старшого брата Євген їде на будівництво Транссибірської залізничної магістралі. Молода родина перебирається на Далекий Схід. І ось 8 липня 1895 року, коли Євген Теодорович і дружина Ольга Михайлівна проживали у Владивостоці, у подружжя народився первісток, котрого назвали Ігорем. У 1898 році сім'я морем через Японію та Одесу повернулася із заробітків до Єлісаветграда, де її главу запросили керувати «Єлісаветградським Водосветом», тобто, водопостачанням, трамваєм і збудувати міську електростанцію та зайнятися її експлуатацією. Сімейство старшого брата залишилося у Владивостоці і навіть брало активну участь в українському житті цього міста в пізніші роки.

Прийшов час і майбутнього нобелівського лауреата привели до гімназії. Про родовідне древо свого однокласника фрагментарно розповів у спогадах Фауст Нікітін: «На одному з уроків учитель П.Є. Брикало торкнувся питання про національну належність кожного з нас і про те, якими ознаками ми керуємося для її визначення. Усе нам здавалось ясным і зрозумілим, поки черга не дійшла до Ігоря Тамма. Він щиро не міг зрозуміти, до якої національності себе віднести: дід з батьківського боку – виходець із Тюрінгії, а мати по одній лінії – українка з домішкою кримськотатарської крові, по другій – із обрусілого грузинського роду...». Чи був Ігор Тамм надто помітним гімназистом? Ні, його успішність не виділяється се-

ред інших. В обласному архіві знайшовся розрядний список шостого класу гімназії, де вчився Ігор Тамм. Він на п'ятому місці. Та й гімназію закінчує зі срібною, а не із золотою медаллю. Ось неповний нагородний список його випуску: Б. Гессен – золота медаль, Г. Поляновський та І. Тамм – срібні медалі.

Слисаветградська гімназія давала досить пристойну освіту, якщо вимогливість викладачів поєднувалася з бажанням вчитися у самих учнів. Тамм відзначався такою якістю. «Коли Гора Тамм почув, що йому вивели трійку (з латини), він миттю підняв руку і попросив викликати його для виправлення оцінки. Дубняков (вчитель латини) здивувався і сказав: «Виправляти нічого. Тамму й так поставлена краща оцінка для учня, я сам знаю латинь на чотири. І тільки Господь Бог може знати на п'ять. Якщо ж Тамму того замало, то можна додати йому ще плюс. Пізніше на педагогічній раді гімназії внесли деякі поправки, бо в табелях стояли вже нормальні оцінки» (спогади того ж Фауста Нікітіна).

Ігор закінчив Єлисаветградську чоловічу гімназію в 1913 році. У тому ж 1913-му поїхав навчатися в Единбурзький університет (Шотландія), де й осилив перший курс. Тогочасний щоденник, ведений студентом (жовтень 1913) рясніє записами: «...Лекцій з фізики зовсім не слухаю, беру тільки 100 годин роботи в лабораторіях (фізика першого року мені вже відома), зате зразу беру другий та третій курси з математики», «...Стосовно того, щоби тут в Единбурзі назовсім залишитися, мені й на думку не спадало. Добре тут якийсь рік провести, а за більше красно дякуємо. Ні університет, ані студенти, чи життя тутешнє мені не по нутру. В Росії, серйозно, все краще».

З тих цитат дізнаємося про невисоку якість шотландського закладу, що давав тільки інженерні знання. Неспроста ж на початку літа 1914 року студент повернувся назад і вступив на фізико-математичний факультет Московського університету.

А трохи пізніше вибухнула Перша світова війна. У 1915 році добровольцем пішов на фронт, кілька місяців перебував там у складі санітарного загону. За наполяганням сім'ї повернувся до Москви і продовжив навчання. У вересні 1917 року Ігор Тамм одружився з Наталією, сестрою однокласника Кирила Шуйського, з якою познайомився в 1911 році й листувався, коли був у Единбурзі. Шуйська походила з досить багатой родини херсонських поміщиків, власників низки помість і кінного заводу, що пізніше додало тривоги родині молодших Таммів.

Брав активну участь у революційних подіях 1917 року, став членом виконкому Єлисаветградської міської управи, був навіть депутатом від

Єлисаветград на 1-му з'їзді Рад в Петрограді, що проводився 3-24 червня. Належав до фракції з 32 меншовиків-інтернаціоналістів, підпавши під вплив колишнього старшого на два роки однокласника Бориса Гессена, – сина управляючого одного з єлисаветградських банків, – того самого, що свого часу одержав золоту медаль за навчання і з котрим Тамм студіював в Единбурзі. Той став тоді політичним наставником Ігоря, а коли пов'язався у 1919 році з більшовизмом, повів за собою і Тамма. Однак потім вже Гессен переглянув свої орієнтири під впливом земляка, котрий знов навернувся до меншовицьких поглядів.

Ігор Тамм закінчив Московський університет влітку 1918 року, але додому не поспішав. Батько, Євген Теодорович, припрошував приїхати й допомогти у розробці родовища бурого вугілля, відкритого під Єлисаветградом, дослідженого й описаного ще наприкінці XIX століття академіком генерал-лейтенантом корпусу гірничих інженерів Г.П. Гельмерсоном. Професор В.Н. Червінський відзначив високу якість цього вугілля, а тепер при сприянні німецьких фахівців, що наїхали в обозі кайзерівських військ, складалася сприятлива ситуація з підготовкою копальні до експлуатації. Гетьман Скоропадський намагався підняти запущену економіку і створював для ентузіастів можливості зайнятися приватним бізнесом. У тому самому 1918 році шеф німецької розвідки Вальтер Ніколаї таємно спорядив на «чужу» територію (Херсонщину тоді окупувала Австро-Угорщина) групу з трьох чоловік зібрати якнайбільше відомостей про вугілля під Єлисаветградом. Агенти навели контакти з місцевою технічною інтелігенцією німецьких коренів і швидко склали повну характеристику родовища. Вона вражала. Та розвиток історичних подій вніс тоді суттєві корективи – в Німеччині вибухнула революція. Коли ж австрійці та німці відступили, міський інженер продовжив гірничі клопоти. Серед найважливіших господарських питань постало забезпечення підприємств і населення міста паливом. Особливо після того, як Донбас захопили денікінці, відрізавши увесь південь України від донецького вугілля.

У 1919-му з приходом більшовиків, гостюючи в рідному місті, Ігор Тамм разом з батьком став ініціатором розробки і видобутку бурого вугілля у районі Балашівки (Злодійської балки), мріючи створити успішне видобувне підприємство. Уже тоді місто одержало певну кількість палива, яке знадобилося, щоб пережити холодну зиму 1919-20 року. Однак політична нестабільність в районі Єлисаветграда не сприяла становленню тутешнього бізнесу. Колишній студент чомусь мах-

нув до Сімферополя, де на той час панували денікінці. Пишуть деякі джерела, що зі спеціальною розвідувальною метою.

Дочка Ігоря Тамма – Ірина з розповідей батька про ті часи згадувала: «Удивительно интересными, захватывающими были папины рассказы о временах гражданской войны. Ему несколько раз приходилось пересекать линию фронта: ведь он учился в Москве, а его родители и жена жили на Украине. Мне запомнилось, как папа, выбираясь из занятого белогвардейцами Киева, сумел попасть на поезд, шедший в Одессу. Так как в Елизаветграде его могли узнать, он проехал родной город, не вылезая из вагона. Но дальше станции Новоукраинка поезд не пошел: предыдущие составы были пущены под откос махновцами. Остерегаясь облав на вокзале (у него не было подходящих документов), папа отправился искать ночлег в городок в двух верстах от станции. Утром, сильно проголодавшись, он обнаружил заведение, соблазнительно именовавшееся рестораном. Но не успел он сделать заказа, как в зал ввалился деникинский патруль: проверка документов. На счастье, в ресторане оказалось двое офицеров, с младшим из которых папа познакомился в поезде. Звали его мосье Жорж (он был грек, призванный во французскую армию). Мосье Жорж, обрадовавшись «старому» знакомому, устремился к папе и представил его своему приятелю-полковнику. Мосье Жорж знал, что у папы нет документов, и, мгновенно оценив ситуацию, воскликнул: «Н-да, здесь хороший завтрак едва ли получишь! Идемте, полковник, поищем что-нибудь попристойнее».

Когда стоявший у двери солдат потребовал у папы документы, полковник бросил: «Пропустить. Этот господин со мной». Их поиски оказались бесплодными, и тогда полковник пригласил всех к себе в вагон. Снаружи – товарный 18-го года, а внутри – прекрасно обставленная комната. Едва они расположились вокруг растопленной буржуйки и полковник достал какую-то снедь, раздался удар в дверь. «Открывай!» – новый патруль. Полковник приотворил дверь и на вопрос, нет ли кого в вагоне, ответил отрицательно, но, уже принимаясь за еду, поинтересовался: «Хоть паспорт-то у вас есть? Я ведь толком и не знаю, кто вы такой».

В другой раз папа пересекал линию фронта в обратном направлении. За ним увязался совершенно незнакомый попутчик, и они налетели на красный патруль. Папе снова повезло: командир патруля оказался недоучившимся студентом. Дабы убедиться в правдивости папиных слов о том, что он физик, командир предложил ему решить математическую задачу: «Если решишь – отпустим вас обоих, а нет – обоих поставим к стенке. Срок до утра». Их заперли на сеновале, выдали огарок свечи, огрызок

карандаша и клочок бумаги. Задача была трудной (кажется, требовалось вывести формулу разложения функции в ряд Тэйлора). Попутчик тотчас успокоился и дал храпака. Но папа никак не мог сосредоточиться. Под утро он наконец собрался с мыслями, но тут проснулся товарищ по несчастью и принялся его дергать. Папа совершенно запутался. Он никак не мог отыскать проклятую ошибку. Хотя верное решение им найдено не было, командир убедился, что вычислявший бесспорно знаком с высшей математикой.

«Знаешь, я по правде и сам разложить функцию уже не смогу... Позабыв все. Три года как университет бросил». Папиного спутника отпустили, а его самого – нет, зато накормили. Ему пришлось на положении пленного отступать вместе с красным отрядом. Вместо Елизаветграда папу занесло в Харьков. Там одному из солдат было поручено сдать его в ЧК. Случайно в газете, вывешенной на станции, папе бросилась в глаза фамилия редактора – Гайсинский. Это был приятель Евгения Федоровича. Воспользовавшись тем, что его конвоир Харькова не знал, отец выбрал маршрут мимо здания газеты. Поравнявшись с ним, он упрямил солдата подняться на две минуты во второй этаж. На счастье, дверь отворила жена редактора, и папа сумел прокричать ей, что его ведут в Чрезвычайку. Гайсинский сообщил по телеграфу Евгению Федоровичу, дедушка дал знать папиной кузине Марии Аркадьевне, работавшей в аппарате Крупской. Та обратилась к Дзержинскому, который и протелеграфировал в Харьков, чтобы Тамма отпустили, «если за ним ничего нет». Папу освободили».

З осені 1919 року Тамм почав свою діяльність як викладач фізики спочатку в Кримському університеті, а з 1921 року – в Одеському політехнічному інституті під керівництвом фізика Леоніда Мандельштама. З 1922 року – Москва.

З листів дружині до Єлисаветграда кінця 1922 – початку 1923 років видно, що переїзд Мандельштама до Москви змусив і Тамма шукати в столиці місце під сонцем. А там уже обжилися два науковці Бориси – фізик Гессен і біолог Завадовський, котрі й однокласника тягнули до купи. З тих пір Тамм працював з Борисом Гессеном пліч-о-пліч. Біографії обох колишніх елисаветградців так тісно переплелися, що про Гессена варто сказати кілька слів. Після Едінбурга їх шляхи не надовго розбіглися – Борис подався до Петрограда, тоді, як Ігор надумав осісти у Москві. Але невдовзі Гессен уже робив кар'єру в Білокам'яній. Починаючи від 1931 року – професор фізики МДУ, директор НДІФ МДУ. А від часу створення фізичного факультету Московського університету і до грудня

1934-го року – його декан. Від 1935 року суміщав посади директора НДІФ МДУ і заступника директора Фізичного інституту АН СРСР. Член редколегій часопису «Успехи физических наук» і Великої радянської енциклопедії. 1 лютого 1933 року Гессена обрано членом-кореспондентом Академії наук СРСР за напрямком суспільних наук (філософія). На паралелях, 1930 року і Тамм стає професором і завкафедрою теоретичної фізики МДУ (до 1937 року, коли був увільнений після арешту й розстрілу Гессена у справі «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру і контрреволюційної троцькістської роботи»). Доктором фізико-математичних наук Тамм став у 1934 року, тоді ж обраний членом-кореспондентом Академії наук СРСР.

Московські фізики тоді групувалися швидше за політичним, ніж науковим принципом і все зводили до філософських установок. Тамма ж доймало питання, що таке матеріалізм в точних науках. «Я взагалі не розумію цього – є наука, і все», – писав він. З працевлаштуванням спочатку не все складалося, рівень колег-науковців здавався недостатнім. А тут ще й куратор Мандельштам поки що не прижився в Москві, від'їхавши до Петрограда.

Але пізніше життя потроху налагодилося. Правда, в спогадах дочки подана не надто райдужна побутова картина. Дружина з донькою Іриною в 1923 році перебралася до Москви – певно, робота, житло і утримання сім'ї досягли допустимого рівня. Ігор навіть хвалиться своїми науковими успіхами і визнанням серед своїх та зарубіжних колег. Це видно з чорнового варіанту листа батькам у Зінов'євськ, датованого весною 1925 року. На цей час старі зібралися переїздити до Києва. Цим, певно, поривається останній зв'язок Таммів з нашим краєм.

У 1936-му році арештували і через півроку розстріляли молодшого Ігорового брата Леоніда, заступника головного інженера Головного управління Наркомату важкої промисловості СРСР. Його, як і Гессена, звинуватили в приналежності до троцькістсько-зінов'євської терористичної організації та підготовці вибуху коксових батарей на Донбасі.

Батько і сестра Тетяна жили в окупованому німцями Києві як фольксдойчі, й у 1944-му році потрапили під прес радянських спецслужб без огляду на те, що нічим не заплямували себе перед владою.

Про старшого Тамма залишилися спогади ще зі старого Єлисаветграда як про сміливу людину. Тоді при одному з єврейських погромів він один з ціпком пішов на юрбу чорносотенців і розігнав їх. А ще ніби, коли до міста в 1920 році увійшов Будьонний, то наказав розстріляти міського інженера, бо не було електрики. Радист при командармі (майбутній ака-

демів) Олександр Мінц розповідав, що старий Тамм, аби появився струм, порадив поспилувати телеграфні стовпи і кинути в топку електростанції. Цим і врятував собі життя. Місто потерпало без палива.

Ігоря Тамма, обкладеного з усіх боків арештантами, обминула така доля. Очевидно, вороги народу хоча й були потрібні режиму, але фізики-теоретики виявились потрібнішими.

В той же час у Зінов'євську відбувалися події, вже лише опосередковано пов'язані з родом Таммів. Відкриття діючої буровугільної шахти «Піонер» прийшло аж через десятиріччя, в 1931 році, після спорудження у 1930-му районної електростанції, що влітку давала струм, як ГЕС на Інгулі, а взимку працювала, як ТЕЦ на місцевому вугіллі. А незабаром і шахта «Піонер-біс» видала продукцію. Архівні матеріали свідчать, що геологи оцінювали запаси Балашівського родовища як дуже значні. Вугілля мало прекрасну якість, неглибоке залягання (до 70 метрів). Воно масово йшло на експорт. Але експлуатація копалень продовжувалася недовго. Через часті затоплення підземними водами «Піонер» закрили ще на початку 40-х років, а «Піонер-біс» – у 1947 році.

Тутешнє буре вугілля у 1941-44 роках, як і в громадянську війну, дуже цікавило Німеччину. Тоді широку вибірку балашівського запасу вела відома німецька організація «Тодт», а не менш відома фірма ІГ Фарбеніндустрі виконувала глибоку його переробку. А найвідоміший німецький льотчик-винищувач Еріх Хартман (збив 352 літаки), на жаль, відмітився сімнадцятьма літаками і в небі Кіровограда. Він із своєю частиною, що базувалася тут, ніс певний час повітряну охорону місцевих шахт. Адже буре вугілля – не тільки паливо, але й унікальна речовина для хімічної промисловості. З нього продукують бензин, нестачу якого Німеччина постійно відчувала, спирт, нафталін, лікарські засоби, гірський віск, вуглелужні реагенти, гумінові кислоти, що є стимуляторами росту й розвитку рослин. У Німеччині з бурого вугілля виготовляли й виготовляють понад 100 найменувань різних препаратів, від медикаментів до косметики.

Як бачимо, ця сировина має дуже широке використання. Занепад гаулузі таїть серйозні негативи не тільки для нашої області, але й для всієї України. Буре вугілля – це стратегічна сировина України, від якої значною мірою залежить економічна незалежність нашої держави, її подальший розвиток і процвітання.

А Ігор Тамм вже ніколи не наїздив в місто своєї юності. Утім, є глухі згадки, що він все-таки ніби побував тут у роки після розробки ним теоре-

тичних основ ядерної зброї. І тут є певний масив для краєзнавчих розвідок.

Частина друга.

У 1928 році голландський фізик Пауль Еренфест виклопотав Тамму грант для наукової практики за кордоном. Десь півроку стипендіат працював у найкращих лабораторіях Голландії та Німеччини. Під час стажування познайомився з Альбертом Ейнштейном, Полем Діраком, Максом Борном та іншими ученими. Батько теорії відносності навіть друкував Тамма в своєму журналі, чим той неабияк пишався. Наш сангвінік із нахилами холерика був дружельно прийнятий академічним середовищем Європи, яке й саме вважало, що геніальна ідея повинна бути достатньо божевільною. Тамм же був надзвичайно сприйнятливим до «божевільних» ідей. І не лише наукових. Взяти хоча б його входження у зрілому віці з іншими відомими ентузіастами до Комісії Академії наук СРСР, створеної 1958 року для пошуку «снігової людини». Це була не тільки протокольна участь, а й конкретні альпіністські мандри до Паміру, Алтаю та інших місць, де нібито знаходили сліди того феномену природи. До речі, був учасником першосходжень на вершини Фітнаргин, Тютюргу-Баші, Башиль-Тау (Центральний Кавказ), Аддала (Дагестан), на вершини льодовика Шині-Бімі (Памір, хребет Петра Першого), в першому маршруті навколо піка Нансена (Тянь-Шань). Повторив пройдений раніше тільки один раз скельний маршрут вищої категорії «Фатальна тріщина» на острові Скай (біля берегів Шотландії). Ігорю Євгеновичу ще закидають і полювання за легендарними скарбами минулих цивілізацій. Численні маршрути непосидючого «невиправного оптиміста», як він сам себе називав, друзі й недруги пов'язували саме з такими зацікавленнями. Він часто потрапляв у пригоди, часом небезпечні. Як, наприклад, одного разу зірвавшись у прірву, в останню мить ударом льодоруба зупинив падіння й обережно видряпався наверх.

Учень Тамма Євген Фейнберг описував наставника поза наукою так: «В обществе, или, как теперь принято фамильярное говорить, в компании, Игорь Евгеньевич – неистощимый рассказчик, который сам наслаждается своим рассказом. Он с легкостью становится центром внимания, готов принять страстное участие в любых выдумках, шарадах, играх, полушуточных спортивных соревнованиях, радуется, если побеждает, яростно проклинает себя за поражение. Но даже здесь, в шуме и веселье, остается неизменной его – и врожденная, и воспитанная – тактичность: он никогда не заслонит другого, готов слушать чужие рассказы,

не перебивая, подает реплики так и в такие моменты, что они не мешают, а помогают собеседнику и другим слушателям».

Однак на першому місці в елісаветградського вихідця завжди була тільки наука. Повернувшись із зарубіжних студій Тамм пише фундаментальний курс «Основи теорії електрики» (1929), який тільки за життя автора перевидавався 8 разів і перекладений на багато мов світу. Академік Сахаров називав цей курс одкровенням для студентів його покоління.

У тридцяті роки Тамм створив квантову теорію розсіювання світла в твердих тілах (1930) і теорію розсіювання світла електронами (1930). У 1931-му науковець знову їздив у закордонне відрядження. У квантовій теорії металів спільно із Семеном Шубіним розробив основи квантово-механічної теорії фотоефекту на металах (1931). Показав можливість існування особливих станів електронів на поверхні кристалів («рівні Тамма», 1932). З 1934 року працює у Фізичному інституті Академії наук (ФІАН).

У 1936 – 1937 роках Тамм з Іллею Франком видали теорію, що пояснила природу явища, яке виявив Павло Черенков, вивчаючи середовища, чутливі до заломлення гамма-променів. Тамм і Франк результативно дослідили електрони, що рухаються швидше, ніж світло. Отже вони також стали співавторами теорії ефекту Черенкова-Вавілова. За цю роботу трійці дослідників (Сергій Вавілов на той час уже помер) у 1958 році присуджена Нобелівська премія.

Член-кореспондент АН СРСР Фейнберг згадував: «Насколько мне известно, для Игоря Евгеньевича эта награда оказалась совершенно неожиданной. Услышав о решении Нобелевского комитета, я бросился к Игорю Евгеньевичу в кабинет и стал возбужденно поздравлять его. Спокойно и даже несколько медленнее, чем обычно, расхаживая по комнате с заложенными за спину руками, он серьезно ответил: «Да, конечно, это очень приятно... Я рад... Очень рад... Но, знаете, к этому примешано и некоторое огорчение...». Догадаться было нетрудно: «Потому что премия присуждена не за ту работу, которую вы сами считаете лучшей своей работой – не за бета-силы?»».

Війна внесла корективи в академічну діяльність Країни Рад. Науку мобілізували для потреб фронту. Тамму, евакуйованому із сім'єю до Казані, також запропоновано кілька проблемних, але третьорядних тем, які він вирішив, як кажуть, «лівою ногою». Вони були надто легкі для його рівня. З цього приводу науковець, знаючи, що ведеться інтенсивна розробка атомного проекту, комплексував від своєї незатребуваності. Звертався у найвищі інстанції про підключення до роботи, але секретар ЦК Андрій

Жданов чомусь незлюбив фізика-теоретика і категорично викреслював з усіх списків, що торкалися цієї секретної сфери. І тут парадокс. Академік Петро Капіца, наприклад, руками й ногами відбивався від участі в тих дослідженнях, навіть ціною втрати посад та гонорарів і досяг свого, а Ігор Тамм ніяк не міг туди увірватися. Коли ж після смерті Жданова його все-таки запросили до «клубу обраних», то Макс Борн заморозив з ним стосунки, як і з колишніми співробітниками, що пізніше працювали над ядерною зброєю (Роберт Опенгеймер, Едвард Теллер та інші). Над цим розмірковували потім Гінзбург, Фейнберг, Сахаров, знаходячи зм'якшуючі обставини, в першу чергу для себе, оскільки й самі були причетні до гонки за ядерний пріоритет. Цю філософсько-етичну дилему до цих пір ставить перед собою людство. Високо порядний в особистому плані Тамм, певно, також мучився нею.

У 1948 році влада в СРСР запалилася створенням водневої бомби. За пропозицією Курчатова Тамм мав збити групу для теоретичного вивчення питання, хоча в можливість такої зброї багато вчених не вірили. Але 1950 року завдання все одно було поставлене в жорстких термінах для вирішення.

При розробці конструкції бомби фізикам-теоретикам треба було розв'язати складні задачі: в ній, при використанні в якості «запала» атомного заряду, виникають процеси, що далеко виходили за можливості лабораторних експериментів. Як підступитися до аналізу перших миттєвостей після атомного вибуху? Навіть постановка тих задач здавалась тоді важкою і неоглядною. Раніше таких не вирішували. Ще в «московський» період, приступаючи до них, Ігор Євгенович з дозволу керівництва атомного відомства запросив до співпраці Володимира Фока, блискучого фізика й математика-віртуоза. Однак тандем в силу різних, між ними й суб'єктивних обставин, не склався і результату не видав. Ясно, що і Сталін, і керівник атомного проекту Берія могли не зрозуміти того, що відбувається.

Тоді Тамма швидко, з відібраними ним молодими співробітниками ФІАНу, відправили до КБ-11, що в секретному містечку Арзамас-16. У групу включені Сахаров, Романов, Боголюбов, Климов, Ширков, Адамський. Нев'ізнаний Гінзбург залишався у Москві. А Арзамас-16 – це не щось інше, як Саровський монастир у Мордовії, той самий, де колись «постригся» Серафим Саровський. Ось під чийм «святим» омофором створювалися радянські атомна та воднева бомби.

Учні Тамма Віталій Гінзбург і Андрій Сахаров опрацювали дві ідеї (на сленговій мові фізиків «Слойка» Сахарова і «Лідочка» Гінзбурга), що й були незабаром втілені в принципово новому виробі.

Фізикам-теоретикам і математикам для роботи надали «червоний дім» – окрему цегляну споруду в монастирському комплексі, де колись зупинялися паломники. З вікна свого кабінету на третьому поверсі Ігор Євгенович бачив через дорогу один з невеликих храмів, перетворений в господарчий магазин. Поселили усіх для проживання в двоповерховий дерев'яний особняк. Молодь окупувала перший поверх, старші – другий. Обідали дома, користуючись послугами приданої для цієї мети тьоті Соні. Літня, простувата вона мала своє уявлення, якою повинна бути їжа. Ігор Євгенович інколи бурчав, якщо харч був занадто жирним.

Наталія Василівна – дружина – двічі або тричі, і то на обмежений час, змогла навідатись до нього. Крім неї, ніхто в сім'ї не знав, куди насправді їздив батько і де він тепер жив. Він також до Москви набігав раз у місяць або й раз на два місяці.

За Таммом закріпили легкове авто «Победа», яке водила Віра – доброзичлива, гречна, наділена почуттям власної гідності жінка.

В Арзамасі-16 учений десант не лише напружено працював. Ігор Євгенович, наприклад, багато читав, особливо полюбляв Агату Крісті. Взагалі, закордонні детективи були його «коником». Обоожнював шахи, всюди знаходив партнера і грав з надзвичайним темпераментом, щиро переживаючи як успіх, так і поразку. Можна сказати, не приходив, а прибігав посовати фігури. А ще «підбивав» компанію перекинутись у карти. Але цінував не тривіального «дурня» чи щось подібне, а гру інтелектуалів – вінт. Навчивши картярству молодь, «аксакал» відчував справжнє задоволення від красивої, тонко розіграної комбінації. І по ходу не соромився шпетити за промахи нетямовитого напарника.

Інколи Тамм для молоді влаштовував чаювання і підкоряв доброзичливістю й гостинністю. Наверху, в більшій з двох Таммових кімнат споруджувався довгий вбраний стіл, на якому стояли солодощі, фрукти, різноманітні бутерброди. Гостям пропонувалися кілька сортів чаю, а от вина – ні-ні... Швидко зав'язувалася бесіда, і темою загальної розмови ставали і література, і живопис, і політика. Новачків, особливо дівчат, вражала не лише невимушеність атмосфери, а й свобода молодих теоретиків у спілкуванні зі старшим за віком і чином Ігорем Євгеновичем.

У побуті наш земляк був дуже доступний. До нього сучасники не зверталися у скрутну хвилину, кажучи, що «інші добрі душі, можливо, відгукнуться на прохання, але Тамм на допомогу прибіжить сам». З грошима він

розлучався легко навіть у найгірші свої часи і роздавав нужденним, заявляючи жартома, що «все одно не в силах всі їх витратити».

У 1953 р. після успішного випробування водневого дітища на Тамма посипалися почесті й нагороди. Фейнберг згадував: «Однажды он увел меня к себе в кабинет и сказал: «Я получил очень большую премию. Эти деньги мне совершенно не нужны. Не знаете ли вы каких-нибудь молодых людей, которым необходимо помочь, чтобы они могли заниматься наукой?» Недавно я узнал, что этот вопрос он задавал не мне одному, и практическое осуществление во всех случаях не замедлило последовать».

Його оселя, якою б не була і де б не містилася, ніколи не зачинялася для гостей. Поль Дірак кілька разів із задоволенням відвідував Тамма в тридцять роки, поселяючись в його розділених фанерними перегородками со-вдепівській «квартирі». Якось навіть відмітив певний комфорт в «зручностях у дворі» – там замість свічки появилася електрична лампочка.

Малорослий, меткий у рухах, думках, діях, Тамм говорив швидко, майже скоромовкою. Добре володів англійською, французькою, німецькою мовами, гірше – українською, італійською і голландською. Працював він теж дуже швидко. Стосик аркушів, списаних обчисленнями, ріс на очах. Ходила примовка: «Разве можно придумать такое – Игорь Тамм в системе покоя». Він пізніше скаржився, що на старості працездатність його підупала. Тепер він може виконувати розрахунки, тримаючись тільки на каві, лише одну добу, тоді, як замолоду міг пропрацювати невтомно цілих дві.

Опинившись на «об'єкті», І.Є Тамм – людина товариська – одразу відчув умови замкнутого простору. Якось новоприбульці виїхали на лижну прогулянку і досить віддалилися від обжитої території. Раптом звідкись пролунало «Стій! Стріляти буду!». Лижники сприйняли команду за чийсь дурний жарт і продовжили шлях. Коли ж затріскотів автомат і над головами засвітили кулі, усі дружно розвернулися і стрімголов понеслися у зворотному напрямку. Вже потім вдосталь насміялися, кепкуючи один з одного. «Тепер знаємо, хто між нами найкращий лижник!» – кричав Тамм. «Просто в мене краща, ніж ваша лижна змазка!» – відбивався Давид Франк-Каменецький.

В тих умовах відпочинок на природі, риболовля, коли вдавалося «вибити» перепустки і виїхати за зону, був суцільним задоволенням. Виїжджали на двох «газиках» в район Темникова, «ловили» рибу на місцевому базарі і відбувався рекреаційний захід.

Так минули три роки (1950 – 1953) «саровської покути» раба Божого Ігоря.

Відомості про автора: *Багацький Леонід Леонтіївич, журналіст, красзнавець, м. Кропивницький.*

УДК 53(07 535)
*Микола Садовий,
Олена Трифонова*

ІГОР ТАММ – ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ

Сучасний етап розвитку України характеризується становленням її державності. Тому за цих умов важливого значення набуває проблема відродження імен вітчизняних видатних постатей, науковців світового масштабу. У статті відображені основні етапи становлення та наукового життя видатного вченого, лауреата Нобелівської премії з фізики, нашого земляка Ігоря Євгеновича Тамма. Окремлено внесок І. Є. Тамма у розвиток світової науки, наукової школи теоретичної фізики в Україні та становлення педагогічної освіти на Кіровоградщині.

Ключові слова: *Ігор Євгенович Тамм, фізик-теоретик, Нобелівська премія з фізики, педагогічна освіта.*

The modern stage of the development of Ukraine is characterized by the formation of its statehood, thus making very important the problem of restoration of names of prominent native personalities, world famous scientists. The main stages of coming into being and of life in science of an outstanding scientist, Nobel Prize winner in physics, our compatriot Igor Tamm, are reflected in the article. Tamm's contribution into world science, the school of theoretical physics in Ukraine and the settling of pedagogical training in Kirovograd region is outlined in this paper.

Key words: *Igor Tamm, theoretician physicist, Nobel prize in physics, pedagogical training.*

Життєвий шлях Ігоря Євгеновича Тамма – нашого земляка, єдиного лауреата Нобелівської премії, який здійснював наукову, педагогічну та громадську діяльність у державі, де проживав все своє життя, умовно можна розділити на етапи: цікаве, розвивальне дитинство (до 1907 р.); свідоме формування ставлення до соціального світу та пошук вибору життєвого шляху (1908 – 1920); остаточний вибір діяльності – науковий

(1921 – 1925); період надзвичайно продуктивної наукової праці (1926 – 1935), становлення як вченого світового значення в епоху складних соціально-політичних умов (1936 – 1945); двадцятиліття наукового, громадського, офіційного визнання і поваги (1946 – 1966); трагізм останніх років життя (1967 – 1971).

Народився у 1895 році. Вступив до Єлисаветградської чоловічої гімназії. За результатами виховання та природними задатками гімназист І.Є. Тамм був оптимістично настроєним юнаком і відповідав тодішнім радикальним соціальним запитам. Він належав до нетерпимих, але не до крайніх, був меншовиком-інтернаціоналістом. Після революції відійшов від таких настроїв, хоч вплив ідей молодості залишився на все його життя.

У порівнянні з однолітками Горка Тамм (так називали його у сім'ї та у колі друзів) був кремезним, міцний тілом, нижчим середнього росту, рудуватий брюнет з енергійними рисами обличчя, як і у батька. Колір волосся і широкий овал обличчя успадкував, видно, від матері. Рухи у нього відзначались якоюсь рвучкістю. Він був одним із перших учнів, з класу в клас переходив з Похвальним листом. У ці роки він відчував сильний позитивний вплив викладача математики і класного наставника Антона Панкратовича Кондрацького [8].

Все життя був хорошим спортсменом. Любив лазити на найбільш високі дерева. Впродовж 1909–1913 рр. грав у футбол у чоловічій гімназії. 29 жовтня 1911 р. на іподромі Єлисаветградського скакового товариства брав участь у матчі між командою футбольного гуртка заводу «Ельворті» і першою командою чоловічої гімназії. Цей день вважається днем започаткування футболу в Єлисаветграді [11]. У зрілі роки підкоряв вершини Тянь-Шаню, Алтаю, Кавказу, Паміру, Камчатки, Альп, Шотландії, Німеччини, що було особливо оцінено Федерацією альпінізму СРСР [5].

По завершенні гімназії вступив до Единбурського університету (1913), але розпочалася перша світова війна і після першого курсу довелося перейти на навчання до Московського державного університету (МДУ) [8]. У Москві навчалася і його майбутня дружина Наталія Василівна Шуйська, з якою одружився у 1917 р. Вона теж пов'язана

«коріннями» з Кіровоградщиною, адже народилася у с. Войнівка Олександрійського повіту.

В Армію студентів не призивали. Тоді І. Є. Тамм добровільно пішов на фронті «братом милосердя» (1915) і перебував у складі 17-го польового лікарсько-харчового загону. Побачив жахи військових атак, кров, каліцтво, смерть. Виніс з поля бою та надав першу медичну допомогу не одному десятку поранених. Відзначений командуванням за хоробрість і безстрашність.

На час лютневої революції 1917 р. політична активність І. Є. Тамма набула апогею. Він виступав на мітингах, писав і друкував антивоєнні листівки. Створювалася місцева влада.

У жовтні 1917 р. на виборах Єлисаветградської ради робітничих та селянських депутатів список соціалістів-революціонерів підтримало 12,28 % (3110 голоси) виборців, соціал-демократів об'єднаних (бунд, меншовики, польська партія соціалістів) – 5,3 % (1353 голоси), українських соціалістів-демократів 18,3 % (4640 голоси), більшовиків – 12,6 % (3210 голоси) кадетів – 16,3 % (4136 голоси), єврейський націоналістичний блок аж 29,1 % (7377 голоси) виборців [2, с. 44]. Новоутворені органи місцевого управління почали видавати свою офіційну пресу «Известия Єлисаветградского совета рабочих и солдатских депутатов». І. Є. Тамм був обраний депутатом міської ради, а пізніше делегатом першого Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів (червень 1917 р.) від Єлисаветграда. На засіданні з'їзду Ігор Євгенович був єдиним не більшовиком, хто не голосував за пропозиції Керенського продовжувати війну.

У вересні 1917 р. продовжив навчання у МДУ. Восени 1917 р. у Москві було встановлено Радянську владу, а молодого І. Є. Тамма тягнуло до рідного міста. У грудні він таки приїхав до Єлисаветграда. У непосидючого Ігоря Євгеновича в послужному списку є цікавий запис № 3 зроблений у січні 1918 р.: «Призначений помічником завідувача біржовою праці (*приміщення знаходиться на розі вулиць Пашутінська й Тімірязєва*) і інструктором профспілок м. Єлисаветграда» (Послужний список) [10]. І. Є. Тамм є організатором і першим керівником профспілкової організації м. Єлисаветграда.

Займаючись працевлаштуванням людей, Ігор Євгенович бачив, що багато дітей не відвідує школу, а з іншого боку – спостерігалася велика нестача вчителів. Він запропонував виконкому Єлисаветградського повіту розглянути питання про організацію курсів підготовки вчителів.

З юних років Ігор Євгенович завжди брався за вирішення глобальних проблем й успішно їх розв'язував. Зрозуміло, що технічну роботу виконували помічники, а він знову брався за нову справу. Профспілки організовано, педагогічні курси працювали, біржа праці виконувала свої функції.

У його планах народилася думка про створення Єлисаветградського педагогічного інституту. Для реалізації завдання він підготував обґрунтування та листи до центральних органів влади, написав проект першого Статуту інституту. У нестабільний час підготовлені документи неодноразово направлялися керівництву України. Перший успіх стався пізніше – 26 січня 1919 р. Директорія Української Народної Республіки розглянула ці документи й ухвалила постанову про відкриття учительських інститутів у Житомирі та Єлисаветграді [7], однак реально ідеї І. Є. Тамма впроваджено пізніше.

У березні 1918 р. німецькі війська зайняли місто. У невеликому Єлисаветграді Ігоря Євгеновича знали і залишатися було небезпечно. Тут настали перші розчарування. Все, що вдалося налагодити, руйнується. Довелося кидати створене і переїхати до Києва, проживав на Брест-Литовському шосе. У Києві його цінують і призначають інструктором Центрального бюро профспілок м. Києва (Послужний список, запис № 5) [10]. Тут він, як і в Єлисаветграді, займає активну громадянську позицію творця, але ненадовго. У червні у Києві встановився режим Скоропадського. Почалися арешти, масовий призов до армії Скоропадського, репресії. Довелося приймати оптимальне рішення – переїздити до Москви для завершення навчання в університеті.

У жовтні 1918 р. в послужному списку з'являється наступний запис: «Жовтень. 30.1918. Залишений при Московському державному університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі фізики » (запис № 8) [10]. Ніби то рішення прийняте, є перспектива. Ігор Євгенович у роздумах. З одного боку, відкрита дорога до науково-педагогічної діяльності, а з іншого – багато справ розпочато разом з батьком у рідному Єлисаветграді. Проте тяга до рідних місць перемагає.

У країні розруха, велика кількість безпритульних, більшість дітей не відвідує школи. Після приїзду до Єлисаветграда з'явився наступний запис у послужному списку під номером 9 [10]: «1919, лютий. Призначений завідувачем відділу позашкільної освіти Нарпросвіти м. Єлисаветграда» У той час позашкільна освіта передбачала організацію навчання і дітей, і дорослих. Одержавши цю посаду І. Є. Тамм активно займався створенням шкіл та формуванням викладацьких колективів. Фактично він був пер-

шим організатором і керівником відділу народної освіти Єлисаветградського повіту.

Не без впливу дружини Наталії Василівни, з активною участю Г. Нейгауза 23 березня 1919 р. відбулося громадське зібрання міста у зв'язку з відкриттям музичної школи [8].

У клубі заводу «Ельворті» відкрито виставку дитячого образотворчого мистецтва [8].

Завдяки постійній активній діяльності І. Є. Тамм обраний делегатом І-го Всеукраїнського з'їзду профспілок, який проходив з 27 квітня до 4 травня 1919 р. в будівлі театру м. Харкова [6].

У цей час Ігор Євгенович знову займається проблемою створення структури педагогічних курсів для освітян і ставить питання про відкриття в Єлисаветграді педагогічного інституту. На педагогічних курсах він особисто читав математику, фізику й креслення. Пізніше (в 1924 р.) курси переросли в педагогічний технікум, а потім в 1931 р. – педагогічний інститут соціального виховання, зрештою – у педагогічний інститут та нині університет.

Авторитет Ігоря Євгеновича був бездоганним. Педагогічна громадськість Єлисаветграда обрала його делегатом І-го Всеросійського з'їзду з позашкільної освіти, який відбувся 6 – 19 травня 1919 р. в Московському Будинку Рад (Дмитрівка, будинок №1) [6; 8].

Проте діяльність І. Є. Тамма не обмежується освітою, профспілками, біржею праці. Ще літом 1919 р. батько запросив Ігоря Євгеновича до дослідження корисних копалин Злодійської балки, що розташовувалися на околиці Єлисаветграда. Про поклади бурого вугілля в районі Старої Балашівки було відомо ще з досліджень академіка, генерал-лейтенанта корпусу гірських інженерів Г. П. Гельмерсена, які було проведено в кінці XIX ст. [4]. Ігор Євгенович вивчив результати дослідження 37 свердловин, зроблених у Злодійській балці, на предмет виявлення покладів бурого вугілля, які містяться найближче від поверхні землі. Найбільш прийнятним місцем для видобутку визначили околиці села Лелеківка. Для цього було складено план будівництва буровугільної шахти відкритим способом видобутку вугілля. Енергетична ситуація на Єлисаветградщині загострилася, коли Денікін зайняв Донбас і відрізав південь України від донецького вугілля. У цей час наступ зими змусила активізувати буровугільні роботи.

У ситуації, що склалася, знову проявилися не абиякі організаторські здібності Ігоря Євгеновича. Безпосередньо біля місця розробки вугілля було побудовано три будинки. В одному з них розмістили рудоуп-

равління, а у двох інших – шахтарів-фахівців. 4 червня 1919 р. в газеті «Известия Елисаветградского Совета рабочих и крестьянских депутатов» надруковано статтю депутата міської Ради Тамма (без імені) під заголовком «Берегите топливо». Вона належить Ігорю Євгеновичу, бо його батько депутатом міськради ніколи не був.

Розпочата батьком Ігоря Євгеновича вугільна справа продовжувала розвиватися. 1 січня 1921 р. газета «Красный путь» повідомила: «На Балашовском руднике работают рабочих – 102 человека, служащих – 16. Отправлено угля на брикетный завод 2950 пудов (пуд – 16 кг). Наличие угля на 15 декабря – 67625 пудов».

Окреслена діяльність І. Є. Тамма не була послідовною та системною, адже не була стабільною ситуація у всій державі.

Прагнення до стабільності зорієнтувало Ігоря Євгеновича до науково-педагогічної діяльності, яка була розпочата у Таврійському університеті. «Скупими» є відомості про життя та науково-педагогічну діяльність І. Є. Тамма у Сімферополі. Архів Таврійського університету не містить ніяких документів, які відображали б діяльність І. Є. Тамма. Можливо документація про Ігоря Євгеновича під час Великої Вітчизняної війни була знищена, в тому числі й особова справа вченого. Нині у бібліотеці університету є лише 9 найменувань творів І. Є. Тамма. Ще відомо, що на той час в університеті працювали фізик Я. І. Френкель, біологи О. Г. Гурвич, О. Л. Любищев, математики В. І. Смірнов, М. Н. Крилов, які формували світогляд молодого фізика-науковця. Його студентами були І. В. Курчатов, Д. К. Синельников, проте їхні спогади про І. Є. Тамма досить скупі. Окремі сімферопольські журналісти дослідили епізод, коли вченому довелося спішно виїздити з міста, щоб уникнути арешту врангелівцями, які були обізнані з його революційною діяльністю [8].

У спогадах Л. І. Вернського (внук І. Є. Тамма) подано розповідь І. Є. Тамма [3, с. 108] про те, як він пробирався з врангелівського Криму найкоротшим шляхом до Єлисаветграда, вже звільненого червоноармійцями. У суспільстві спостерігалася повна плутанина – червоні, білі, банди Григор'єва, Махна, Марусі. Згодом І. Є. Тамм отримав направлення в Одеське губернське управління професійно-технічної освіти (губпрофобр), а в листопаді 1920 р. І. Є. Тамм був уже в Одесі. Він уже мав досвід викладацької роботи в Сімферополі, тому в нього з'явилися ідеї щодо освітньої діяльності. Шукав роботу у вищих навчальних закладах Одеси, зокрема неодноразово звертався до політехнічного інституту. Кафедрою тоді завідував професор Л. І. Мандельштам. Перша розмова із завідувачем була тривалою і закінчилася тим, що професор поселив

І. Є. Тамма в квартиру по вул. Єлизаветинській, 4 у свого родича Л. Ісааковича, а пізніше взяв на роботу.

У 1919 р. на базі радіотелеграфних майстерень професора Р. В. Львовича створено Одеський радіотелеграфний завод. У структурі заводу було організовано спеціальну вакуумну лабораторію «ВАКАР» (вакуумна артіль) – прототип сучасних науково-дослідних інститутів (НДІ). Це було друге місце після Нижегородської радіолабораторії, де виготовляли електронні (катодні) лампи – вершину технічного прогресу того часу.

У цій лабораторії починали свій шлях відомі фахівці. Зокрема, працювали І. Є. Тамм, професор Б. Ф. Цомакіон і Г. К. Серапін під керівництвом М. Д. Папалексі.

У 1921 р. видатний фізики Л. І. Мандельштам запросив І. Є. Тамма до Політехнічного інституту.

З переїздом Л. І. Мандельштама до МДУ, Ігор Євгенович Тамм у 1922 р. запрошений на посаду спочатку викладача, а потім приват-доцента (1923 – 1925) першого у СРСР вищого навчального закладу – Комуністичного університету ім. Свердлова, який готував керівні кадри для партійної та господарської роботи (проіснував до 1938 р.). Одночасно з 1923 по 1929 р. працював на факультеті теоретичної фізики Другого Московського державного університету (на його базі у 1930 р. утворено Російський державний медичний університет, Московська державна академія тонкої хімічної технології імені М. В. Ломоносова, Московський державний педагогічний інститут).

Із 1924 по 1941 р. читав лекції з теоретичної фізики у МДУ.

Найбільш плідна наукова робота І. Є. Тамма припадає на період із 1928 року. В 1930 р. побудував квантову теорію розсіювання світла та розсіювання світла електронами; у 1931 р. створив теорію фотоефекту у металах; 1932 р. – довів існування особливих станів електронів на поверхні кристалів, на основі якого започатковано нанотехнології; 1934 р. – створив теорію бета-сил, після чого одержав всесвітнє визнання; 1936 – 1937 – створив теорію ефекту Вавілова-Черенкова, за що удостоєний Нобелівської премії; 1949–1950 – заклав основи теорії термоядерного синтезу та ін.

У 1946 р. виникла проблема створення термоядерної зброї. І. Є. Тамму було доручено організувати у Теоретичному відділі ФІАНу групу з перевірки теоретичних робіт, яку вів Я. Б. Зельдович. У фіанівську групу ввійшли В. Л. Гінзбург, С. З. Беленький, аспірант Е. С. Фрадкін, випускники МІФІ Ю. О. Романов і В. Я. Файнберг. На прохання С. І. Вавілова до

своїєї групи І. Є. Тамм взяв і А. Д. Сахарова. Проблема була новою і незнайомою.

Американська група розробників термоядерної бомби під керівництвом Е. Теллера та група Я. Б. Зельдовича мали свої власні, але подібні теоретичні нароби.

Нова група І. Є. Тамма не була обтяжена ідеями першої групи і не випадково уже через два місяці знайшла зовсім новий ефективний підхід до розв'язання проблеми побудови заряду [8]. Цьому посприяли й ідеї О. А. Лаврентьєва (1949 – 1950): у схемі водневої бомби використати в якості термоядерного палива тверду речовину – дейтерід літію замість рідкого дейтерію; утримувати плазму реакції синтезу ядер для промислового виробництва енергії, де у якості термоізоляції використовується електричне поле. У 1951 році І. Є. Тамм, залучивши в допомогу своїх учнів, перший у світі розробив теоретичну основу термоядерного реактора, де плазма у вигляді тора утримувалася магнітним полем, а у 1955 р. було побудовано першу установку ТОКАМАК з дослідження термоядерного синтезу. У США до цього дійшли лише у 1970 році [1].

І. Є. Тамм по праву є одним із засновників Української школи теоретичної фізики. У 30-і роки минулого століття вчений постійно читав лекції з теоретичної фізики у Київському політехнічному інституті та Київському університеті. З Києвом його пов'язувало насамперед те, що тут з 1925 по 1946 р. проживали батьки та сестра. Ігор Євгенович вчасно помітив здібного студента С. І. Пекаря, який у 1938 р. закінчив університет, і посприяв влаштуванню його на роботу в Інституті фізики АН УРСР та запросив до себе в аспірантуру. Після її обговорення на своєму семінарі Л. Д. Ландау сказав, що у Києві відбулося самозародження теоретичної фізики [9]. На захисті кандидатської дисертації в травні 1941 р. 24-річному С. І. Пекару на пропозицію В. Є. Лашкарьова, І. Є. Тамма і Я. І. Френкеля був відразу присуджений ступінь доктора фізико-математичних наук [8].

Впродовж усього життя Нобелівський лауреат І. Є. Тамм підтримував дослідження проблем теоретичної фізики Інститутом фізики АН УРСР, де був постійним штатним науковим консультантом.

Є. Л. Фейнберг писав: «Людина фізично і духовно смілива; потужний і тонкий фізик-теоретик; ненав'язливий, тактовний учитель, який учив прикладом і добродушною критикою, а не детальним «керівництвом» і повчанням старшого; вірний друг; людина весела і серйозна, чарівний і упертий. Людина, що викликає любов і радісну повагу багатьох і сам ши-

роко поширював свою дружбу. Непохитний у досягненні трудної мети – будь то складна наукова проблема чи гірська вершина» [3, с. 108].

Ігор Євгенович створив школу фізиків-теоретиків, до якої належать багато видатних вчених з світовим ім'ям. І. Є. Тамм народився, коли учений-дослідник здавався диваком, а про науку фізику мало хто знав. Помер Ігор Євгенович, коли людина сягнула Місяця, і в життя суспільства входила електронно-обчислювальна техніка, коли роботи почали заміняти робітника, а дистанційне керування уже нікого не дивувало. На його очах пройшли дві війни, велика соціальна революція, створення у державі передової індустрії, тоталітаризм, Хіросіма і Ногасакі. Він помер у державі, на озброєнні якої була уже не трьохлінійка, а воднева бомба.

Час слави і тяжкі часи не змінювали якості характеру І. Є. Тамма, які не залежали від зовнішніх умов і викликали симпатію навіть тих, хто його ніколи не знав і не був здатним оцінити його науковий внесок.

Учні Ігоря Євгеновича та світова наукова громадськість переконливо зараховують його до найвідоміших вчених світу ХХ ст., серед яких Н. Бор, П. Дірак, В. Гейзенберг, П. Еренфест, Е. Резерфорд, А. Ейнштейн, Е. Шріденгер, Е. Фермі, Ф. Жоліо-Кюрі.

Джерела та література:

1. Арцимович Л.А. Физика плазмы для физиков / Л.А. Арцимович, Р.З. Сагдеев. – М.: Атомиздат, 1979. – 317 с.
2. Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.): [зб. документів і матеріалів] / Упор.: Є. Горбунова, В. Калініченко, Т. Калмикова, Т. Михайлова; ред. кол.: П. Боковиков, Д. Вовчанський, М. Гавриленко, О. Гора, Є. Горбунова та ін. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351 с.
3. Воспоминания о И.Е. Тамме / отв. ред. Е.Л. Фейнберг – [3-е изд. доп.]. – М.: ИзДАТ, 1995. – 432 с.
4. Гельмерсен Г.П. Отчеть генераль-лейтенанта Гельмерсенъ по изслѣдованію въ 1869 г. мѣсторождѣй бураго угля въ Кіевской и Херсонской губерніяхъ. Ген.-Лейт. Гельмерсена / Гельмерсен Г.П. // Горный журнал; редакторъ К. Лисенко. – Санкт-Петербург: Типография В. Демакова. 1870. – № 6 (июнь). – С. 402 – 428.
5. К 100-летию со дня рождения И.Е. Тамма // Природа. – 1995. – № 7.
6. Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: [енцикл. довід.] – К., 1987. – С. 417.
7. Рыжов Ю.А. Ученые Академии наук в Пагуошском движении / Ю.А. Рыжов, М.А. Лебедев // Вестник РАН. – 2005. – Т. 75, № 6. – С. 491 – 497.
8. Садовий М. І. Місія І. Є. Тамма: [навч.-метод. посібн.] / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
9. Садовий М.І. Наукові школи в Україні: [наук.-метод. матеріали] / Садовий М.І. – Кіровоград: Принт-Імідж, 2002. – 160 с.

10. Трудовой список. – Научно-исследовательский институт физики МГУ. – На 5 страницах. 42 записи.

11. УАФутбол [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ua-football.com/stats/team/310-zvezda-kirovograd>.

Відомості про авторів:

Садовий Микола Ілліч, завідувач кафедри теорії та методики технологічної підготовки, охорони праці та безпеки життєдіяльності, професор кафедри фізики та методики її викладання, професор, доктор педагогічних наук, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, e-mail: smikdri@i.ua;

Трифорова Олена Михайлівна, доцент кафедри фізики та методики її викладання, доцент, кандидат педагогічних наук, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, e-mail: olenatrifonova82@gmail.com.

Зінаїда Шевченко

МАЙСТЕР МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ (ІВАН ГЛАДИЛІН)

В есе представлено аналіз творчої спадщини бандуриста-винахідника Івана Панасовича Гладиліна, який виготовляв унікальні музичні інструменти. Наведено маловідомі факти з життя майстра, які сприяли становленню його таланту. Проаналізовано внесок І. Гладиліна у мистецьку спадщину Кіровоградщини.

Ключові слова: *І. Гладилін, бандурист-винахідник, двогрифна бандура, клавіатурна бандура, різьбяр, художник.*

The analysis of creative heritage of bandurist and investigator Ivan Hladylin, who created unique musical instruments, is presented in the essay. Unknown facts from the master's biography, that influenced on his talent's establishing, are presented. Ivan Hladylin's input in the musical heritage of Kirovohrad region are analyzed.

Key words: *Ivan Hladylin, bandurist and investigator, two-fingerboard bandura, keyboard bandura, carver, artist.*

Виготовлення музичних інструментів є високим мистецтвом. Проте Івана Панасовича Гладиліна можна назвати не просто митцем, а чарівником. Його талановиті руки виготовляли не просто гітари, балалайки та

бандури, а справжні шедеври. Не схожі один на одного щипкові інструменти різнилися звучанням, дизайном та новаторським виготовленням автора. Окрім цього, майстер продовжував музичні, етнічні та національні традиції. Адже головною пристрастю його творчої біографії була українська бандура.

Народився майстер у 1903 році у селі Хмельовому Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Під час реалізації земельної реформи у 1907 – 1914 рр., яку пізніше назвали Столипінською, родина Гладиліних у пошуках кращої долі переселяється до одного з малозаселених регіонів Далекого Сходу Російської імперії. Проте через деякий час родина повертається в Україну у своє рідне село. Тут, у Хмельовому, вже маючи за плечима досвід виготовлення струнних музичних інструментів, Іван Панасович Гладилін вперше почув срібноголосу українську красуню бандуру. Її милозвучний спів зачарував душу конструктора і вже решту свого життя він стає вірним та нерозлучним з нею. Неспокій пошуків – і з-під рук народного умільця виходить діатонічна бандура. Але дух новаторства не полишає майстра: у нього народжується задум розширити звукові можливості інструменту.

Проте Друга світова війна стала на заваді його творчості. Замість музичного інструменту майстер змушений взяти до рук зброю. Повернувшись до мирної праці, у 1945 році Іван Панасович знову натхненно віддається улюбленій справі. Він виготовляє хроматичну бандуру з діапазоном у п'ять октав і з двома грифами.

Гладилін стає відомою людиною та постійним учасником концертів, виставок. У 1947 році у Будинку народної творчості відбулася виставка робіт народних умільців Кіровоградської області, на яку надійшло 200 робіт. Обласна преса дуже схвально відгукнулася про цю подію, відмітивши найцікавіше: «...Особливо оригінальним експонатом є високохудожньо оформлена інкрустацією, різнокольоровою деревиною та перламутром двогрифна бандура, що має чистий сильний звук. Її виготовив І.О. Гладилін (с. Хмельове)».

Двогрифною бандурою зацікавилися знавці та шанувальники народної музики. У березні 1950 року цей інструмент придбав за 7 000 карбованців Державний музей українського мистецтва. Цього ж року у Гладиліна визріває смілива думка створити клавіатурну бандуру. На відміну від щипкової, вона була з кнопками, як у баяна. Щоправда, грати на ній було важкувато. Та й громіздка дуже, а звук – тихий.

Усе починається спочатку. Недоспані ночі, сум невдач і пошуки, пошуки... Доходив до відчаю часом: усі можливості посилення звучності за

рахунок зміни форми випробувано, а наслідки невтішні. Тоді народжується ще одне рішення: посилити струни.

Тим часом слава про майстра та виконавця музичних творів на оригінальних бандурах шириться Україною. Іван Панасович Гладилін розпочинає кар'єру майстра на Чернігівській фабриці музичних інструментів, де вперше в історії фабричного виробництва освоюється масовий випуск хроматичних бандур. Його помічниками у виготовленні інструментів були: Іван Пуховий, Олексій Кіличицький, Іван Довбиш, Галина Ільминська. Паралельно з роботою на фабриці майстер протягом 6-ти років працює над удосконаленням свого винаходу.

На початку 50-х років XX століття Гладилін співпрацює з художнім керівником та головним диригентом Державної капели бандуристів УРСР Олександром Мінківським, який поставив за мету удосконалити існуючий інструментарій, зробити бандуру стандартною, уніфікованою, що було вкрай необхідно для ансамблевого музикування, посприяло б ускладненню й розширенню репертуару. Для реалізації цих задумів Олександр Мінківський звертається до провідних майстрів Чернігівської музичної фабрики музичних інструментів, серед яких і цехмайстер, наш земляк Іван Гладилін.

І ось у вересні 1956 року Івана Опанасовича запрошують на творчу зустріч з музичною громадою міста Львова. З доповіддю про його творчість виступив старший викладач Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка – Б. Шейко. Після того, як музикант виконав декілька народних творів, відбулася розмова між майстром-бандуристом та композиторами С. Люткевичем, А. Кос-Анатольським, Є. Козаком, конструкторами інструментів Ю. Бартошевським, В. Герасименком та іншими. Звичайно вся увага була прикута до винаходу майстра – клавіатурної бандури. Про цю подію детально повідомляє у своїй статті студент Львівської консерваторії М. Лисенко.

Двогрифна бандура, виготовлена для експонування в Державному музеї українського мистецтва, 1950 р.

За результатами творчої зустрічі у Львові голова Львівської обласної спілки радянських композиторів України А.Й. Кос-Анатольський звернувся з листом до Міністерства культури УРСР, у якому за-

значив, що клавiатурна бандура поруч зi щипковими бандурами, може бути з успіхом використана в оркестрі народних інструментів, оскільки виконання на ній раптових модуляцій, користування всіма тональностями, виконання різних акордів і гармонійних сполучень є цілком неможливі на щипковій бандурі. Крім того, у листі зазначалося, що винайдена

І. Гладилін серед аматорів художньої самодіяльності с. Хмельового. Початок 70-х рр. XX ст.

Гладилінем клавiатурна бандура легка в оволодінні, що може забезпечити їй широке розповсюдження. А. Кос-Анатольський завершує лист клопотанням про налагодження масового виробництва клавiатурної бандури на Чернігівській фабриці музичних інструментів та просить працівників Міністерства культури УРСР створити відповідні умови для творчої діяльності непересічного майстра.

Варто додати, що Іван Панасович зміг зробити своє творіння на диво красивим. Вдале сполучення перламутру і цінних порід деревини створює неповторну веселкову гру кольорів. Біля грифа красувався барельєф Т.Г Шевченка, на нижній частині бандури – цікава композиція «Українське село сьогодні». Проте майстер прагне кращого та вирішує далі вдосконалювати бандуру. Новий інструмент мав 130 струн (чотири з половиною октави) і, за свідченням сучасників, можна було грати на ній як на піаніно. Можна взяти будь-який акорд. Звучання її теж було набагато сильніше. Струни закриті. Що й надавало їй високого тембру звучання.

На початку 60-х років роботи І. Гладиліна стають відомими усьому Радянському Союзу. Майстер отримує листи від шанувальників народної музики з Азова, Тернополя, Львова, Воркути, Владивостока. Він стає бажаним гостем на зібраннях музикантів та концертах. Одного разу, перебуваючи у Києві, бандурист познайомився з відомою арфісткою. Гладиліну показали дві однакові арфи, звучання яких він ще не знав. Та все ж сільський умілець безпомилково визначив якість інструментів, порадив переробити один вузол арфи, щоб звучання було кращим. «Я все життя граю на ній, але й не сподівалася, що таке можна зробити. Спасибі!», – відказала арфістка.

Вийшовши на пенсію, майстер залишає роботу на Чернігівській фабриці музичних інструментів та переїздить на Кіровоградщину. Працює у будинках культури Маловисківського та Новоархангельського районів. Вокальні твори у супроводі гри на бандурі користувалися великою популярністю, Іван Гладилін стає бажаним учасником концертних програм на багатьох сценах області.

Майстер чудово володів декоративною різьбою по дереву. Його роботи постійно експонуються на обласних та республіканських виставках. На обласній виставці, організованій Кіровоградським Будинком народної творчості, присвяченій 150-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, були представлені скульптурні копії картин Великого Кобзаря «Катерина», «Шевченко-пастушок» та «Оксана». Велику цікавість викликали картини митця, виконані олійними фарбами на дереві та полотні: «Циганський табір», «Натюрморт», «Пейзаж». Мистецтволюб став виробляти декоративні інкрустовані перламутром шкатулки та меблі. До нього за консультаціями стали звертатися звідусюди представники творчої молоді. Останні роки життя жив у Хмельовому. Похований на сільському кладовищі.

Відомості про автора: ***Шевченко Зінаїда Федорівна**, керівник музею історії села Хмельового, с. Хмельове, Кіровоградська обл.*

Лариса Гайда

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЖИТТЯ Й ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО: МУЗЕЙНІ АСПЕКТИ

У статті представлені музеєзнавчі аспекти сучасної української сухомлиністики, зокрема відомості про музеї, музейні кімнати, іменні аудиторії при навчальних закладах України, які популяризують життя і творчість нашого видатного педагога-земляка Василя Сухомлинського.

Ключові слова: музейна педагогіка, музеї педагогічного профілю, педагогічно-меморіальний музей, музейні кімнати, іменні аудиторії Василя Сухомлинського.

The article describes museological aspects of contemporary Ukrainian studies of Sukhomlynsky, namely, information on museums, room museums, personal classrooms in educational institutions of Ukraine, which propagate life and creative activities of our outstanding educationalist-countryman V. Sukhomlunsky.

Key words: *museum pedagogics, pedagogical profile museum, room museums, personal classrooms named after V. Sukhomlynsky.*

У контексті відзначення 100-річчя від дня народження В.О. Сухомлинського щодо подальшого розвитку, впровадження та реалізації ідей гуманної педагогіки, спрямованих на виховання любові до України, рідної мови й культури, національної неповторності, чільне місце посідає музейна педагогіка. Ця педагогічна дисципліна вивчає шляхи становлення гуманістичного світогляду, що базується на духовних цінностях, а також специфіку інтелектуального, етичного і естетичного розвитку особистості в процесі музейної комунікації [9, с. 12]. Серед її основних складових – вивчення й популяризація творчих здобутків і традицій, започаткованих видатними педагогами у різні історичні періоди. Ми спостерігаємо зростання загального інтересу до біографічного знання, в Україні засновуються нові музеї педагогічного профілю, водночас оновлюються й доповнюються діючі.

Метою статті є представлення музеєзнавчих аспектів сучасної української сухомлиністики, зокрема діяльність музеїв, музейних кімнат, іменних аудиторій при навчальних закладах України, що популяризують життя і творчість нашого видатного педагога-земляка Василя Сухомлинського.

Вказана проблематика вперше обговорювалась у вересні 2016 року у Луцьку під час роботи IX Міжнародної науково-практичної конференції та XXIII Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» [1], коли на базі музею історії освіти Волині вперше в історії сухомлиністики працювала секція «Спадщина Василя Сухомлинського: музейні аспекти». Організатори зібрання мали на меті: виявити та презентувати музейні колекції, пов'язані з життям та діяльністю

В. Сухомлинського; обмінятись досвідом роботи та визначити стратегію розвитку музеєзнавчих аспектів сухомлиністики. У ході дискусії педагогі-музейники обговорили низку проблем, зокрема, оновлення контенту експозицій, запровадження інноваційних освітніх програм у музеях педагогічного профілю. Учасники зібрання запропонували продовжити діяльність тематичної секції під час традиційних щорічних конференцій та педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю», визначивши актуальні напрями, а саме: формування сучасного контенту експозицій та виставок; створення тематичних електронних ресурсів; виявлення та презентація інноваційних музейно-освітніх програм; науково-методична комунікація тощо. Це підтверджує багатогранність сучасних форм навчальної діяльності у музейному просторі, уможливорює включення музею у міждисциплінарне соціальне середовище буття людини та наповнює новим змістом роботу музейного працівника, викладача та вчителя.

Серед видів музеїв за профілем сучасне українське законодавство визначає історичні – загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні. Педагогічні музеї, як і музеї, що присвячені діяльності окремих осіб, не виокремлені у загальнодержавній статистиці. Проблема класифікації музеїв педагогічного профілю в контексті формування освітньо-культурологічного простору України досліджувала Ю.Г. Павленко. Нею уточнено сутність поняття «музеї педагогічного профілю» як культурно-освітнього осередку, призначеного для збереження, вивчення й використання предметів, які мають органічний зв'язок із педагогічними науками, освітньою галуззю й педагогічною діяльністю; розподілено основні види музеїв педагогічного профілю на чотири групи: власне педагогічні музеї, музеї освіти як галузі, спеціалізовані музеї (за фахом педагогічної діяльності) та комплексні [7]. Таким чином, музеї, присвячені життю та діяльності видатних педагогів, відносять до інтегрованих, включаючи історичні, меморіальні та педагогічні складники.

Слід відзначити, що за часи незалежності в Україні спостерігається зростання кількості меморіальних музеїв, присвячених життю й діяльності видатних земляків. Нами досліджувалась проблема діяльності музеїв при навчальних закладах України. За даними за 2010 рік найбільше створено музеїв при навчальних закладах, присвячених життю й діяльності: письменників – 118, учасників Другої світової війни – 70, вчених – 22, політичних та громадських діячів – 11, художників – 10, педагогів – 9, скульпторів – 6, співаків – 5, тощо [2, с. 8]. Як свідчить статистичні дані,

музеї, присвячені життю й діяльності відомих педагогів, не посідають пріоритетні позиції. Так, в Україні створені і діють музеї Б.Д. Гінченка, Г.Г. Ващенко, О.А. Захаренка, І.А. Зязюна, М. Костомарова, А.С. Макаренка, М.І. Пирогова, С.Ф. Русової, В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка та К.Д. Ушинського. Перші системні відомості про них зібрано і представлено на сайті Педагогічного музею України у рубриці «Музеї Педагогів» [6]. Кіровоградщина ж має найбільше в Україні музеїв, присвячених життю відомих педагогів – І.Г. Ткаченку, А.С. Макаренку та В.О. Сухомлинському.

Розглядаючи питання популяризації творчих надбань нашого земляка, видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського засобами музейної діяльності, розглянемо питання про найбільш відомий педагогічно-меморіальний музей у його авторській школі, у селищі Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області. Він розташований у головному приміщенні школи, яку 22 роки незмінно очолював Василь Олександрович. Музей було офіційно відкрито 19 лютого 1975 року відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР №85. Фонд музею становить 22350 одиниць зберігання. Основна цінність музейної колекції – у наявності документів-оригіналів: рукописів літературних і науково-педагогічних праць Василя Олександровича, особистих документів тощо. Заклад має кілька особливостей, поєднання яких надає йому рис унікальності, а саме: експозиція музею поділяється на дві частини. Перша – педагогічна: це три експозиційні зали, де експонати розміщені за хронологічним принципом: дитячі, юнацькі роки В.О. Сухомлинського, становлення його як педагога, керівника, науковця (1918 – 1960 рр.); творці історії Павлиської середньої школи (В.О. Сухомлинський і колектив однокласників); гуманізм – головний світоглядний принцип педагогічної творчості В.О. Сухомлинського (1960 – 1970 рр.); світ пізнає педагогіку В.О. Сухомлинського; розділ «Учитель, дружина, мати», присвячений Г.І. Сухомлинській. Друга – меморіальна частина: квартира, де жила сім'я Сухомлинських, сімейна бібліотека. Вона відображає середовище діяльності та побуту педагога-керівника, вчителя, вченого, сім'янина. Пріоритетним напрямом діяльності музею є дослідження та популяризація життя й діяльності Василя Олександровича, що робить музей одним із провідних центрів сучасної сухомлиністики.

Презентує творчу спадщину педагога-земляка музей В.О. Сухомлинського при комунальному вищому навчальному закладі «Олександрійський педагогічний коледж імені В.О. Сухомлинського». Вказаний музей був створений у 1970 році, а в 1980 – йому присвоєно

звання «Народний». Тривалий час екскурсоводом був директор музею, соратник В.О. Сухомлинського, кандидат педагогічних наук І.А. Шевченко. Експозиція включає 12 розділів: дитячі та юнацькі роки В. Сухомлинського; участь В.О. Сухомлинського у Великій Вітчизняній війні; педагогічна діяльність в Удмуртії; перші наукові праці, захист дисертації, діяльність на посаді директора школи; основні культи школи; громадська діяльність В.О. Сухомлинського; І.Г. Ткаченко – соратник В.О. Сухомлинського; В.О. Сухомлинський – педагог сьогодення і майбутнього; увічнення пам'яті В.О. Сухомлинського; твори, видані в нашій країні і за кордоном. Уся діяльність музею здійснюється з метою використання та популяризації педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського і тісно пов'язана з навчально-виховним процесом. На початку кожного навчального року обирається рада музею в кількості 5 студентів, які беруть участь у плануванні роботи, проводять екскурсії, виступають в академічних групах з тематичними повідомленнями. Матеріали музею використовуються у процесі підготовки та проведення щорічної урочистої лінійки, присвяченої дню народження В.О. Сухомлинського. Щорічно для груп нового набору проводяться оглядові екскурсії з метою ознайомлення із життям і творчою діяльністю видатного педагога. Серед відвідувачів – учасники регіональних методичних об'єднань, нарад-семінарів викладачів вищих навчальних закладів І-ІІ рівня акредитації, випускники коледжу, учні базових загальноосвітніх навчальних закладів. Уся робота в музеї здійснюється в системі навчально-виховного процесу педагогічного коледжу і спрямована на вивчення, популяризацію та застосування педагогічної спадщини видатного педагога-гуманіста. Також щорічно організовуються екскурсії до меморіально-педагогічного музею В.О. Сухомлинського в селищі Павлиш.

28 вересня 1996 року було відкрито музей Василя Олександровича Сухомлинського у Києві, в Українському коледжі його імені. У центрі залу музею розміщений барельєф Василя Олександровича, розташований на тлі відомого його вислову: «Серце віддаю дітям», що є не тільки назвою популярної книги, а й девізом усього його життя. Навчальний заклад широко використовує сучасні форми музейної педагогіки, розробляючи освітні програми для вихованців і педагогів. Відвідування музею учнями та гостями сприяють вивченню, пропаганді та поширенню педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. Найтоншою сферою процесу формування духовного світу людини В.О. Сухомлинський вважав плекання моральних якостей, пов'язаних із внутрішнім світом особистості школяра, з почуттями, мотивами поведінки. У музеї відбуваються години спілкуван-

ня, інтелектуальні ігри, круглі столи, обговорення прочитаних книг, конкурси, читацькі конференції, занурення у чарівний світ творів мистецтва, зустрічі з поетами, депутатами, вченими, студентами, ветеранами та батьками.

Продуктивною формою популяризації творчої спадщини видатного педагога є іменні аудиторії у навчальних закладах. Так, у педагогічному коледжі Львівського національного університету імені Івана Франка створено аудиторію педагогіки імені Василя Сухомлинського. Навчальний заклад має свою давню історію, традиції, випускників, які працюють у різних куточках нашої держави та її за межами. Багато з них стали відомими педагогами, культурними і громадськими діячами. У 1996 році, з нагоди відзначення 125-річчя Львівського педагогічного училища № 1 у закладі розпочав свою діяльність музей його історії, де на сьогодні зібрані оригінальні документи та копії архівних матеріалів, відтворено плідну працю колишніх і сучасних педагогічних працівників та випускників навчального закладу. Музей історії навчального закладу на сьогодні є центром творчо-пошукового життя колективу. На основі музейних традицій у коледжі створена іменна аудиторія педагогіки імені Василя Сухомлинського, яка є базовою для діяльності циклової комісії викладачів педагогіки і психології, серед головних завдань якої – підвищення якості викладання шляхом широкого використання як сучасних інновацій, так і досвіду відомих вітчизняних педагогів, зокрема В.О. Сухомлинського. Давні традиції, інноваційні методи викладання, змістовна навчально-методична, виховна, наукова, профорієнтаційна робота навчального закладу сприяє формуванню нової генерації педагогів, що гідно реалізують себе у сучасному освітньому просторі [6].

Багато років діє аудиторія Василя Сухомлинського при Центральнотериторіальному (Кіровоградському) державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, де розміщені інформаційні стенди про життя і діяльність видатного педагога-земляка, постійно організовуються наукові зібрання та просвітницькі заходи. Так, нещодавно було організовано круглий стіл, присвячений 25-річчю утворення Асоціації В.О. Сухомлинського, яка була створена саме у Кіровограді у 1990 році [4].

Перспективною формою поширення відомостей про В.О. Сухомлинського у навчальних закладах є музейні кімнати. Так, у 2014 році Луцькій гімназії № 14 було присвоєно почесне ім'я Василя Сухомлинського, тоді ж на засіданні педагогічної ради було вирішено створити тематичну музейну кімнату, яку було відкрито 26 вересня 2014 року. Тут розташовано декілька інформаційних стендів, так: центральний стенд му-

зейної кімнати «Велетень педагогічної думки» знайомить з основними фактами життя, етапами його вчительської діяльності. Відвідувачі можуть роздивитися світлини, на яких відображені моменти життя цієї талановитої, відданої своїй справі людини. На стенді «Вустами класика» у вигляді абетки подаються висловлювання педагога щодо виховання та навчання дітей. На книжковій виставці представлені збірки його творів для дітей «Вічна тополя», «Всі добрі люди – одна сім'я», «Квітка сонця», «Вогнегровий коник»; наукові праці, «Серце віддаю дітям» українською мовою та в перекладі англійською, збірки наукових праць про педагога. Стенд «Творче використання ідей В.О. Сухомлинського в гімназії» презентує досвід творчого впровадження ідей видатного педагога у практику роботи закладу, також пропонуються висловлювання В. Сухомлинського про мову, оскільки музейну кімнату створено на базі кабінету української мови та літератури. Музейну кімнату обслуговують дві групи екскурсодів з учнів. Тут проводяться тематичні уроки, виховні заходи, матеріали використовуються для написання наукових робіт. Вже побували на екскурсії у музейній кімнаті учні як початкових, так і старших класів; слухачі курсів ВІППО, учителі міста та області, депутати та інші гості гімназії, відвідуючи заклад, залишали теплі відгуки у візитаційній книзі [6].

Як приклад, також можна навести кімнату-музей В.О. Сухомлинського при Йосипівському навчально-виховному комплексі «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-дошкільний навчальний заклад» Новомиргородського району Кіровоградської області [3], яка стала центром педагогічної творчості колективу, куди за порадою до Великого Учителя звертаються педагоги школи. Кімната-музей є результатом поглибленої роботи опорного навчального закладу над проблемою школи «Творче впровадження педагогічної спадщини у виховання школярів». Саме на підготовчому етапі творчою групою педагогічного колективу була проведена значна робота зі створення інформаційного банку даних та поглибленого вивчення життєвого шляху та педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. Так, перша експозиція розкриває життєвий шлях великого педагога, розмаїття його наукових праць, самовідданість роботи вчителя, незабутні роки роботи в Павлиші. Експозиція «В.О. Сухомлинський у світовому баченні» презентує внесок вченого у вітчизняну та світову педагогічну скарбницю. Центральне місце займає експозиція – «Гуманізація навчально-виховного процесу», яка висвітлює роботу педагогічного та учнівського колективів за шістьма напрямками: «Культь високої моральності», «Культь рідного слова», «Вчити жити за законами краси», «Мистецтво розумового вихован-

ня», «Культ праці», «Фізичне виховання – здоров'я нації». У кожному з них показано результати та надбання школи, які досягнуто завдяки плідній праці з використанням та впровадженням ідей В.О. Сухомлинського. Учні школи є активними учасниками Міжнародних, Всеукраїнських, обласних та районних конкурсів, олімпіад, різноманітних змагань, посідаючи призові місця. Це результати плідної праці всього педагогічного колективу школи. Саме невичерпна скарбниця спадщини В.О. Сухомлинського дає великий потенціал у роботі, надихає на творчість. Стенди «Золоті розсипи педагогічних ідей» та «Творчі ідеї в роботі учнівського самоврядування» розкривають систему роботи педагогічного та учнівського колективів з впровадження педагогічної спадщини нашого земляка-педагога. Куточок казки у музеї є тим місцем, де люблять збиратися малята, щоб поринути у світ казки. Мова йде про наступну композицію – «Куточок казки». Тут проводяться інсценізації, слухання та складання казок, години спілкування, уроки-казки. При музейній кімнаті В.О. Сухомлинського створена рада, яка проводить свою активну діяльність. Кожен член відповідає за певний обсяг роботи: проведення екскурсій, поповнення музею експонатами, організація зустрічей, творчі пошуки. З числа членів підготовлена група екскурсоводів – для учнів, вчителів, батьків, гостей проводяться цікаві змістовні екскурсії. Всі, хто побував тут, відчувають душевне тепло, незвичайні почуття, дехто зовсім по іншому починає дивитися і розуміти, здавалося б, давно зрозумілі речі. Особливо важливим періодом у роботі стають методичні тижні, до програми яких включено тематичні засідання ШМО, засідання творчих груп та заняття літературних гуртків «Паросток» і «Первоцвіт», уроки казки, уроки мислення, години спілкування, творчі заняття тощо [3].

У 2009 році на базі Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського було відкрито музейну кімнату з історії освіти Кіровоградщини, до експозиції якої включено матеріали про створення авторської школи Сухомлинського у Павлиші, творче середовище його педагогів – його сучасників та співпрацю з інститутом удосконалення вчителів. Упродовж багатьох десятиліть саме Кіровоградський інститут післядипломної педагогічної освіти став творчою лабораторією з проблем впровадження творчої спадщини Василя Сухомлинського у практику роботи навчальних закладів, про що свідчить електронний ресурс «Серце віддане дітям». На Кіровоградщині, у кожному районі та місті працюють опорні школи з проблем впровадження творчої спадщини Василя Сухомлинського, оформлені тематичні куточки в

методичних кабінетах, шкільних бібліотеках, учительських кімнатах, а також кімнати Василя Сухомлинського у дошкільних навчальних закладах міст Кропивницького та Олександрії.

Завдання з музейної педагогіки включено до проведення обласного педагогічного марафону, присвяченого 100-річчю Василя Сухомлинського [8], де пропонують педагогам долучитись до виконання творчо-педагогічних завдань, що розкривають ключові аспекти педагогіки Василя Сухомлинського; рекомендується педагогам загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів Кіровоградщини до 100-річчя від дня народження Василя Сухомлинського: презентувати досвід оформлення та діяльності музеїв, музейних кімнат та куточків, присвячених творчій реалізації педагогічної спадщини нашого земляка; організувати поїздки до педагогічно-меморіального музею у Павлиші, ознайомитись із системою роботи його авторської школи; створити (оновити) на веб-сайті навчального закладу тематичну рубрику «Сухомлиністика: традиції та інновації» з метою висвітлення технологій впровадження елементів сучасної сухомлиністики у навчально-виховний процес, до яких включено й інноваційні форми з музейної педагогіки [8].

Таким чином, в Україні зібрано різнобічні музейні колекції, що розкривають сутність та популяризують творчо-педагогічні здобутки нашого видатного земляка Василя Сухомлинського, які мають значний потенціал в контексті дослідження, вивчення, збереження та популяризації творчої спадщини видатного педагога-земляка. Адже, сучасна українська педагогіка спирається на багату спадщину, на кращі традиції, започатковані видатними педагогами. На сьогодні ми спостерігаємо еволюцію форм організації навчання у просторі музею, урізноманітнення можливостей взаємодії музеїв з відвідувачами та організації масових музейно-педагогічних заходів, що ґрунтуються на основі сучасних здобутків історичної біографістики, історії педагогіки та практичної діяльності музейників та педагогів. Вони розробляють сучасні освітні програми музеїв, працюючи адресно з цільовим категоріями (науковці, педагоги, студенти й учнівська молодь, представники творчих спілок та широких кіл громадськості). Все це дає підстави для перспектив розвитку інноваційних форм і методів музейної педагогіки як суттєвої складової української сухомлиністики.

Джерела та література:

1. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції XXIII Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у

серці жила Батьківщина» / 15 – 16 вересня 2016 року, м. Луцьк. – Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, 2016. – 316с.

2. Каталог музеїв при навчальних закладах України / Упор. Л.А. Гайда. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 136с.

3. Кімната-музей В. Сухомлинського при Йосипівському навчально-виховному комплексі «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-дошкільний навчальний заклад» Новомиргородського району Кіровоградської області – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://schoolj.at.ua/index/0-30>

4. Круглий стіл «Українській Асоціації імені Василя Сухомлинського – чверть століття» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://koipro.in.ua/vsukhomlynskyi/2016/02/08//>

5. Музейна кімната з історії освіти Кіровоградщини – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://koipro.in.ua/museum/>

6. Музеї педагогів – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pmu.in.ua/news/40_lit_stvor_mus_syhomlinskii/

7. Павленко Ю.Г. Музеї педагогічного профілю як фактор професійної підготовки майбутніх учителів. Харків – 2008. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – <http://www.disslib.org/html>

8. Обласний педагогічний марафон «Штрихи до портрета Василя Сухомлинського» (вересень 2017 року – вересень 2018 року), присвячений 100-річчю Василя Сухомлинського – [Електронний ресурс] – Режим доступу: (<https://docs.google.com/document/d/111OTek8Tmh1tJKI-8ZHnKjUmhOeY03YwJNKJ01kfXa4/edit>).

9. Удовиченко І.В. Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник / І.В. Удовиченко. – К.: Логос, 2017. – 72с.

Відомості про автора: **Гайда Лариса Анатоліївна**, методист комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», почесний краєзнавець України, м. Кропивницький.

Світлана Щербина

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ (Педагог-новатор, послідовник Василя Сухомлинського Сергій Максютін)

У статті подані стислі біографічні відомості про одного з послідовників В.О. Сухомлинського – колишнього директора Созонівської середньої школи Кіровоградського району, заслуженого вчителя УРСР С.Г. Максютіна та

висвітлено багаторічну систему виховання в триєдиному союзі – школи, сім'ї та громадськості у Максютінській Школі Радості.

Ключові слова: *послідовник В.О. Сухомлинського, педагог-новатор, навчання через інтерес, триєдина система виховання.*

Concise biography data of one of the followers of V. Sukhomlynsky – a former headmaster of Sozonivka secondary school, Honoured Teacher of USSR S. Masyutyn are provided in the article; his multiyear system of upbringing in a triple unity of school, family and community in Maksyutyn School of Joy is brought to light.

Key words: *a follower of Sukhomlynsky, an innovative teacher, teaching through interest, a triple upbringing system.*

Усі ми тільки учні й вчителі.

Іван Драч

У школі учаться жити.

В.Сухомлинський

Школа вчителем стоїть...

І. Я. Франко

Відомий український поет Іван Драч, пояснюючи неперервність знань, людського досвіду в суспільстві, сказав: «Усі ми тільки учні й вчителі». Кожен із нас, обравши фах до душі, ставши спеціалістом, навчати-ме інших. Але вдячність саме до школи зберігається у людських душах, бо тут, як стверджує наш відомий педагог-земляк В.О. Сухомлинський, «...учаться жити». І коли лунатимуть слова шкільного гімну

Школо, Созонівська школо!

Серця наші линуть до тебе.

Душі дитячі зіграла,

Навчила нас вірити в себе, –

колишні її випускники співатимуть ці рядочки, пригадуючи світле приміщення рідної альма-матер, про яке одна з випускниць написала так:

В білих вікнах грають бризки сонця,

Квітне перламутрова краса,

А горіхи – школи охоронці

Кронами гойдають небеса.

Школа в Созонівці – справді окраса селища. А причетний до її побудови звичайний сільський хлопчина, син механіка, вольовий, енергійний і допитливий, котрий, осяяний нестримним потягом до знань, став учителем у неповних 17, далі протягом 35-ти років очолював школу, котра здо-була наймення Школа Радості.

В історії кожного краю є постаті, котрі полишають по собі слід вічний, нетлінний. Саме до таких належить Сергій Григорович Максютін – заслужений учитель України, відмінник народної освіти, ветеран педагогічної праці, учасник Великої Вітчизняної війни, кавалер ордена Леніна та багатьох трудових і бойових нагород.

Він увійшов в історію педагогіки нашої області як педагог-гуманіст, автор 18 друкованих праць, майже 140 статей у газетах та журналах. Завдяки його зусиллям у селі виросло чудове приміщення школи з добре обладнаними навчальними кабінетами, майстернею, спортивним майданчиком та іншими допоміжними приміщеннями. Тут народилася і розквітла у всій красі і багатстві змісту одна з перших та кращих в Україні школа продовженого (повного) дня. Саме Сергій Григорович, очолюючи школу понад три десятиліття (1945 – 1978рр.), вклав у її становлення і розвиток весь свій розум, енергію, творчий неспокій. Він був її душею та ініціатором багатьох творчих починань, мабуть, тому Созонівську школу по праву називають ще школою Максютіна.

Сергій Григорович Максютін народився 7 листопада 1914 року в селі Братське Миколаївської області.

Педагогічну діяльність розпочав ще на початку тридцятих років, у юнацькому віці, коли у неповних 17 років за путівкою райкому став працювати вчителем Кривопущанської семирічної школи Братського району Миколаївської області.

І тільки-но почав вирізняти з-поміж інших свою дорогу, тільки-но зазирнув у допитливі очі дітлахів, навчився розуміти й поважати світ дитячих мрій та переживань, як вдарила війна.

На заклик партії та уряду був призначений відповідальним за евакуацію худоби в східні райони країни.

У 1941 році після завершення цього завдання, евакуювавшись у Калмицьку автономну республіку, добровольцем пішов на фронт. 1942 рік – офіцерські курси, командир стрілецької роти. Участь у боях Степового та Другого українського фронтів. Глибокі рейди в тил ворога. Кровопротитні бої за визволення ряду областей Росії та України, зокрема міст Белгорода, Липецька, Харкова, Курська, Полтави, Кременчука, Дніпропетровська.

Тяжке поранення і звільнення в запас. За виконання завдань особливої значимості нагороджений орденами Леніна, Великої Вітчизняної війни I та II ступенів, Трудового Червоного Прапора, Знаку Пошани та десятками медалями.

Та ще довго нескінченними госпітальними ночами Сергію Григоровичу будуть згадуватися перші кроки у школі. І учні – такі несхожі, різні. Чого вчити? Як?

І дедалі впевненіше, наполегливіше народжувалася відповідь: учити мислити, пізнавати навколишній світ. І пробуджувати в кожному до чогось інтерес. Учити не з примусу, а через інтерес [3, с. 134].

З інтересу починалася школа радості – справа всього життя Сергія Григоровича, – школа, яка стала його мрією і дійсністю, його радістю і тривогою, творчістю і творінням, – школою Максютіна. Але йшов до своєї школи син сільського механіка, комсомолец Сергій Максютін не рік і не два, він йшов до неї довгі й довгі роки всього життя. А тоді, у 45-ому, як колишній командир розвідроты приймав школу, класи її розміщувались у старому, спорудженому ще в дореволюційні часи приміщенні.

Збереглася унікальна світлина 1946 року, на якій можна побачити тодішній педагогічний колектив.

Але це був учорашній день.

Думаючи про день завтрашній, готуючись до нього, директор школи Сергій Григорович мріяв про нове приміщення школи.

Уявлялася йому школа сонячна, простора, з навчальними кабінетами й лабораторіями, зі спортивним залом, без будь-яких скидок на село. Школа, де завжди цікаво, де все вчить, навіть стіни. Ненастирливо, непомітно для дітей. Не просто рідний дім – дім радості.

Кошти виділили шефи. Будували нове приміщення за індивідуальним проектом, який втілював багато максютінських ідей.

Коли з ініціативи батьків у школах з'явилися перші групи продовженого дня, важко було побачити в них прообраз школи нового типу. Сергій Григорович, вірний своїй звичці добиратися до суті, незабаром зрозумів, які величезні можливості у такої форми навчання для всього виховного процесу, особливо для школи за інтересами, школи радості. При одній, проте вирішальній умові: охоплення дітей – стовідсоткове. Продовжений день – для всіх.

Сергію Григоровичу вдалося захопити своєю мрією вчителів, батьків, шефів – Кіровоградську обласну сільськогосподарську дослідну станцію. Разом почали виявляти інтереси. Їх у дітей було стільки, що стало ясно: школі одній не впоратися. Так колективний пошук привів до триєдиного союзу, до розрахованої на довгі роки стратегії й тактики спільних дій, до того, що в Созонівці сьогодні називають триєдиною системою виховання. Школа, сім'я, громадськість як одне ціле, навчаючи, організовуючи

дозвілля, пробуджують інтерес, формують знання, уміння, навички, високу свідомість і вихованість.

За узагальнення багатого досвіду в цій галузі рішенням Президії Академії педагогічних наук СРСР від 24 травня 1974 року Сергієві Григоровичу був присуджений почесний диплом як переможцеві Всесоюзного конкурсу вчительських доповідей [1, с. 5].

– Без пошуку, без експерименту – немає руху, немає розвитку школи, – стверджував він. Ці слова є девізом школи.

Сергія Григоровича вже немає з нами. Він пішов із життя у 1997 році після тяжкої хвороби, не доживши тижня до свого 83-річчя. Та людина живе доти, доки живе пам'ять про неї.

У 2004 році до 90-річчя від дня народження Сергія Григоровича Максютіна у школі були проведені обласні педагогічні читання та відкрита меморіальна дошка.

7 листопада 2014 року у світлий день пам'яті цієї видатної особистості нашого селища, у 100-річчя від дня народження С.Г. Максютіна, у Созонівці відбулися урочисті заходи [2].

Серед запрошених, крім представників обласної та районної влади, були і колеги Сергія Григоровича – доктор педагогічних наук, професор, заслужений учитель України Н.А. Калініченко, багаторічна завідувач кафедри школознавства Кіровоградського ІУВ А.І. Постельняк, кандидат педагогічних наук, колишній завуч Созонівської школи А.Б. Іванко, подружжя Лучанових А.І. та В.В. та Краєва В.М., котрі розпочинали педагогічний шлях у Созонівській школі, невістки Максютіна Тамара Андріївна та Галина Володимирівна, його правнучки – Наталя та Олександра.

Соратники С.Г. Максютіна наголошували на тому, що він був сучасником знаних в області педагогів-новаторів В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка, А.М. Рєзніка, Ф.Ф. Оксанича та інших. Але Созонівська школа під його керівництвом не копіювала чийсь здобутки. Кожний крок Учителя був у ті часи новаторством [4].

Це, за словами доктора педагогічних наук, професора, заслуженого вчителя України Н.А. Калініченко, зробило Созонівську школу «оазисом духовності», який створював і плекав С.Г. Максютін ще з далекого воєнного 1945 року. Фактично вона стала науковою педагогічною лабораторією та флагманом освіти в районі, випустила десятки медалістів та дала путівку в широкий світ сотням фахівців різних галузей. А сама не втратила своєї самобутності та унікальності завдяки тому, що чимало її

вихованців, закінчивши університети, поверталися в рідні стіни продовжувати справу свого Вчителя та директора.

Сьогодні Созонівський НВК зберігає традиції С.Г. Максютіна. Його думки, ідеї, його поради, його життєвий подвиг продовжуються у повсякденному житті сотень його вихованців, вони у творчій діяльності педагогічного колективу школи, який добре усвідомлює необхідність збереження її духу і традицій, напрацьованих поколіннями попередників, і водночас необхідність їх творчого розвитку у нових умовах.

Джерела та література:

1. І день, і рік, і все життя... Збірник. 90-річчю від дня народження С.Г. Максютіна присвячується / Підгот. мат. та упор. А. Саржевського. – Кіровоград: Кіровоградська районна друкарня, 2004. – 150 с.
2. Гришина Н. Про відзначення 100-річного ювілею С.Г. Максютіна [Електронний ресурс] : Н. Гришина, С. Щербина. – Режим доступу: <http://old.koipro.kr.ua/index.php/component/content/article/2-news/1232-pro-vidznachennia-100-richnoho-iuvileiu-s-maksiutina>.
3. Хандрос Б. Окриленість. Нариси / Б. Хандрос. – Київ: Дніпро, 1977. – С. 131 – 152.
4. Щербина С.В. Не погасити Пам'яті Вогонь... Школа радості вшанувала свого засновника / С.В. Щербина // Освітнянське слово. – 2014. – № 11. – листопад. – С. 4.

Відомості про автора: **Щербина Світлана Василівна**, вчитель-методист української мови та літератури Созонівського НВК Кіровоградської районної державної адміністрації, с. Созонівка, Кіровоградська обл., e-mail: tsvetana64@gmail.com.

Олена Устюжаніна

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ ШКОЛІ (ВАСИЛЬ НОГА)

Весе подано біографію Василя Ноги. Проаналізовано його педагогічну та громадську діяльність, надано оцінку внеску В. Ноги у розбудову української школи та становлення Добровеличківської політехнічної трудової школи-інтернату.

Ключові слова: В. Нога, педагог-новатор, смт. Добровеличківка, школа-інтернат, система трудового виховання, політехнічна школа.

The biography of Vasyl Noha is presented in the essay. His pedagogical and social activities are analyzed. Vasyl Noha's input in development of Ukrainian school and in creating of Dobrovelychkivka polytechnic labor boarding-school is evaluated.

Key words: *Vasyl Noha, innovative educator, Dobrovelychkivka, system of labor education, polytechnic school.*

Василь Якович Нога, педагог, який віддав своє життя школі-інтернату, закоханий у свою справу вчитель-новатор, педагог з великої літери. Під його мудрим керівництвом школа стала найкращою в області.

Народився Василь Якович Нога 14 січня 1918 року у Хмельівському районі Кіровоградської області у селянській родині. Після закінчення школи поступив на історичний факультет Харківського педагогічного університету. З 1936 по 1939 рік працював вчителем, а потім заступником директора в с. Худоліївка. У 1939 – 1945 рр. служив в 113 мотомехполку 19 танкової бригади, 1174 артилерійського полку. Учасник бойових дій, на фронті – усі роки війни.

Педагогічну діяльність як директор розпочав першого вересня 1946 року у Хмельівській середній школі №1 де за парти сіли 485 учнів, серед яких було 16 десятикласників. Крім навчально-виховної роботи, Василь Якович керував шкільним оркестром. Про нього багато теплих слів сказала випускниця 1954 року, відмінник народної освіти УРСР Гордієнко Феня Миколаївна. Вона згадує: «Закінчились уроки. Василь Якович стоїть біля вхідних дверей: перевіряє голоси. Масш вокальні дані – на репетицію хору: треба готуватись до обласної олімпіади з художньої самодіяльності. У хорі – 150(!) учнів, Василь Якович бере скрипку до рук, задає тональність... Ми – співаємо. ...Пам'ятаю один момент. Іде концерт у сільському клубі. Переважна більшість номерів – це виступи учнів середньої школи. Учнівський хор проспівав «Колгоспний вальс», а потім ведуча Тетяна Цветкова оголошує: «Композитор Василь Нога, слова Олександра Моторного «Кіровоградщина!». І полилася пісня:

*«Вчасно зрошена нива
Нам щедроти відкрила.
І зелена діброва
Гомонить край села.
На окраїні квітучій
Кіровоградщина мила
Золотими садами
Навесні зацвіла!».*

Добровеличківська школа-інтернат розміщувалась у колишній жіночій учительській семінарії. Втер революції 1917 року приніс багато змін. У колишній учительській семінарії було відкрито педагогічний технікум. У 1929 році технікум переведено до м. Первомайськ, а на його базі засновано дитячий будинок, де виховувалось понад 400 дітей-сиріт. 25 серпня 1956 року першою на Кіровоградщині трудовою політехнічною школою-інтернат з виробничим навчанням стала школа в Добровеличківці.

Василь Якович Нога був призначений завучем, а далі директором Добровеличківської політехнічної школи-інтернату.

Саме за часи його директорства відбувалося становлення першої в нашій області школи такого типу.

Під керівництвом В. Ноги, який творчо використовував педагогічну спадщину А.С. Макаренка, був послідовником В.О. Сухомлинського, в школі склалася чітка система трудового виховання, та прилучення учнів до праці. За часів Василя Яковича було побудовано 3 корпуси, гаражі, гуртожитки, восьмиквартирний будинок для вчителів. Всі ці будівлі були побудовані руками вихованців. З його ініціативи змістове, цікаве, насичене шкільне життя приваблювало до школи дітей із багатьох районів області. Обдаровані та старанні учні постійно підвищували інтелектуальний рівень, тому навчатися в Добровеличківській школі-інтернат стало престижно.

Цікавими і важливими були його розповіді, поради, дискусії на теми мистецтва, історії, літератури, пісні, філософії, життя узагалі. Всі розмови були сповнені по-юначому просвітленої енергії, молодечого завзяття, полум'я душі особи, що присвятила усе своє життя найпрекраснішому служінню – навчанню і вихованню молодого покоління – нащадків великої нації.

У результаті випускники школи були добре підготовлені до життя. У вільний від навчання час кожен вихованець школи-інтернату працював у господарстві, у якому було 50 га землі, 20 корів, більше 300 свиней, власна пасіка, 6 автомашин, трактори і автобус. Кожен випускник вміло керував автомобілем або трактором. Господарство і клопітке, і велике, але завдяки збереженим коштам кожен учень 5-10 класу та вчителі мали можливість побувати в Києві, Каневі, Москві, Ленінграді, Єревані, Кишиневі, Волгограді. Учні школи-інтернату трудилися досить ефективно. Все це використовувалося для зміцнення матеріальної бази школи, харчування дітей, придбання одягу.

І діти, і вчителі жили одним життям, одними надіями. У вільний час вчителі та учні разом з директором садили ліс – багато про що могли б розповісти дуби, липи, берези Тишківського лісу про ті минулі роки. Літом, разом із духовим оркестром вихованці виїжджали на відпочинок у парк пана Ревуцького. Жили в наметах, відпочивали, купалися у ставку.

Діти, які закінчували навчальний рік на відмінно, були нагороджені екскурсіями до Москви, Ленінграда, Волгограда, Бреста, їздили і відпочивати до «Артеку».

«Золота гордість» кожної школи – це колектив вчителів та вихователів, які своєю працею возвеличують горде ім'я – вчитель. Майже по крупинках збирав навколо себе однодумців, педагогів, які виховували, навчали. Замінювали вихованцям батьків, стали їм щирими друзями і помічниками на все життя. У школі діяв хор вчителів та учнів, разом виступали в агітбригадах, на вечорах відпочинку, організовували свій драмгурток.

Інтелектуальна сила педколективу була настільки високою, що всього за декілька років навчальні кабінети стали взірцем для шкіл області. Василь Якович запрошував у школу-інтернат найкращих педагогів, майстрів своєї справи. Змістовне життя школи організовували В.В. Чоботар, К.Б. Добрицька, Г.М. Федорова, В.В. Трикіна, О.В. Грон, Т.В. Важинська, І.К. Русова та багато інших наставників. Значний внесок в розбудову школи зробили Т.М. Молчанова, В.В. Іщенко, Н.Ф. Федоренко, І.Г. Мар'янов, О.І. Пальоний та Л.І. Вороновська, І.П. Гончар, П.М. Кириченко, Л.В. Богоріл, Г.В. Вепрецька. Не одне покоління вихованців вдячні їм за материнську ласку, доброту, людяність. А в листопаді 1967 року з Болгарії прибула на екскурсію група, яка вивчила і започаткувала на своїй батьківщині досвід Добровеличківської школи-інтернату у використанні на уроках технічних засобів навчання.

З особливою теплотою Василь Якович ставився до дітей-сиріт, особливо коли вони ставали випускниками – оберігав, допомагав їм при вступі до вузів, технікумів.

Так, золоті та срібні медалісти Валентина Патик, Ірина Швець, Лариса Волошина, Іващенко Лідія, Колісніченко Микола, Грицишина Олена та багато інших вдячні директору за його піклування. Пройшли роки і колишні випускники стали інженерами, лікарями, військовими, вчителями, робітниками. Розлетілися по куточкам колишнього Радянського Союзу, але коли вдається побувати у Добровеличківці завжди знаходять хвилинку, щоб відвідати школу, вчителів та вихованців.

За успіхи в роботі В.Я. Нога отримав почесне звання Заслуженого вчителя України у 1970 році, а також нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани», «Відмінник народної освіти України», «Відмінник народної освіти СРСР». Статті В.Я. Ноги про життя школи та проблеми виховання друкувалися в обласній та районній пресі. У 1959 році став делегатом III з'їзду педагогічних працівників України.

З 1979 року на заслуженому відпочинку. У цей час у Добровеличківці організовується районний краєзнавчий музей. В.Я. Нога бере активну участь у його створенні. У 1990 році музей став державним. Робота в музеї для Василя Яковича була продовженням його педагогічної діяльності. Музей допомогли створювати вчителі, учні, всі, кому небайдужа історія рідного краю. Заклад проводив значну культурно-просвітницьку роботу, тут проходили виховні заходи, уроки, екскурсії, позакласні заходи.

При музеї була створена кіностудія «Пам'ять» оператором та керівником якої був В.Я. Нога. Було створено понад 100 фільмів про історію краю та його людей.

Завдяки самовідданій праці В.Я. Ноги та його колег і однодумців музеї є окрасою Добровеличківки, він зберігає матеріали про історію рідної землі та видатних земляків.

Доки живуть на світі вчителі та учні, доти світ перебуває у постійному розвитку, який веде до оновлення, духовного збагачення, моральної досконалості. Про Василя Яковича Ногу як про вчителя, директора можна сказати словами польського педагога Януша Корчака: «Вчитель, який не затискує, а визволяє, не пригнічує, а підносить, не благає, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом з дитиною багато натхненних хвилин». Василь Якович був не просто керівником, який координував діяльність підлеглих, він був особою, що забезпечувала психологічний клімат у колективі школярів та педагогів. Директор не тільки вирішував адміністративні питання, а й надавав психологічну допомогу, підтримував членів колективу, допомагав їм вирішувати нагальні проблеми професійного та особистісного характеру.

Відомості про автора: *Устюжаніна Олена Вікторівна, вчитель історії Добровеличківської спеціалізованої загальноосвітньої школи-інтернату І-ІІІ ст., сел. Добровеличківка.*

Сергій Колісніченко

ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА (ЄВГЕН БЕРЕЗНЯК)

У статті репрезентовано життєвий шлях Героя України Євгена Березняка: дитячі роки, довоєнний період, участь у Другій світовій війні і життя після війни, яке Є.С. Березняк присвятив освітянській ниві. Проаналізовано наукові праці педагога щодо управління школою, роботою з обдарованими дітьми, методики впровадження інноваційних підходів в освіті.

Ключові слова: розвідник, педагог, громадський діяч, підпільник, фільтраційний табір, розвідувальна група «Голос», пароль «Dum spiro...»

The life story of a Hero of Ukraine Yevhen Bereznayak: childhood, prewar years, participation in WWII and postwar life, devoted to education are represented in the article. Scientific works by the teacher concerning running the school, work with gifted children, methods of introducing innovational approach into education are also analyzed.

Key words: *spymaster, teacher, public figure, Resistance fighter, filtration camp, intelligence gathering group "Holos", password "Dum spiro..."*

Євген Степанович Березняк народився 25 лютого 1914 року у м. Дніпропетровську, коли починався надзвичайно складний і відповідальний період в історії нашої країни і народу. Через декілька місяців розпочалася Перша світова війна, яка потім переросла у революцію і затяжну громадянську війну. Спочатку Євген Березняк навчався у залізничній семирічній школі станції Помічна (нині – Помічнянська ЗШ №1) на Кіровоградщині [2, с. 2]. Навчався і закінчив педагогічний технікум у місті Зінов'євськ (тепер м. Кіровоград). У 17 років отримав призначення на посаду вчителя в Іванівську початкову школу. Зрозумів, що знань є недостатньо, тому вирішив продовжити своє навчання і вступив до Дніпропетровського гірничого інституту. Провчившись 2 роки зрозумів, що професія геолога не його. І тоді пішов він з повинною до обласного управління освіти. Тепер його направили в школу села Веселе

Межівського району на Дніпропетровщині викладачем математики в 5-7 класи. Працюючи в школі, він заочно навчався в Осипенківському учительському інституті [1, с. 12].

Важливим етапом накопичення і вдосконалення педагогічної майстерності та досвіду керівної роботи в освіті був шестирічний період роботи (1933 – 1939) в Першотравневому районі області, початком якого стала робота вчителем у Новоселицькій середній школі. А далі він послідовно пройшов усі освітянські щаблі: учитель, завуч, директор школи, інспектор райвно, завідуючий районним відділом освіти. Робота в школі йшла успішно. Уже з перших днів перебування в Новоселицькій школі у нього прокинувся справжній талант педагога, народного вчителя [4, с. 2]. Дні йшли за днями, серце молодого педагога наповнювалося радісними, оптимістичними перспективами, хоча був у той час і один неприємний випадок. У 1937 році Є.С. Березняк виключили з комсомолу «за зв'язок з націоналістичним охвістям – петлюрівцями». Звинувачення було чистою нісенітницею, адже під час петлюрівщини йому виповнилося б років. Євген Степанович з цього приводу писав: «На щастя, і тоді знайшлися люди, які повірили здоровому глуздові, фактам, а не химерним домислам. У комсомолі мене поновили. Ті ж товариші у 39-му рекомендували мене в партію. Але скільки було до цього тривожних ночей, принизливого страху в чеканні непроханих «гостей», здригання від випадкового стукоту, від шуму машини, що проїздила поблизу!» [1, с. 18]. У цілому 1939 рік був знаменним роком у житті Є.С. Березняка. У червні його нагородили медаллю «За трудову доблесть», у жовтні прийняли в партію, а через кілька днів викликали до м. Києва і направили на роботу у щойно визволений м. Львів. Влітку 1940 року його обрали депутатом Львівської міської ради і призначили завідуючим Львівським міськвно. З великим піднесенням і натхненням він поринув у нову, хоч і знайому йому роботу. Згадуючи той час, Є.С. Березняк писав: «Найбільше мені пам'ятається Львів триумфуючий, співаючий, святкуючий на вулицях і майданах свою другу молодість. ... Місто раділо. Місто торжествувало. І цей святковий настрій не міг не захопити і нас, прибулих зі сходу» [4, с. 4].

У червні в школах успішно завершувалися випускні вечори. Працівники освіти м. Львова закінчували навчальний рік великим учительським святом. І раптом почалася війна. Почався новий етап у житті українського народу.

Перші два роки (1941 – 1943) Є.С. Березняк «жив сповненим тривог і небезпек життям підпільника на Дніпропетровщині», виконуючи

спеціальне завдання. Він організував записування звернень Інформбюро і розповсюдження листівок серед жителів великого промислового міста [1, с. 24].

У 1944 – 1945 рр., перебуваючи у лавах Радянської армії, Є.С. Березняк виконував відповідальні доручення як армійський розвідник. У грудні 1944 року закінчив школу розвідників. 156 днів його діяльність проходила у глибокому тилу ворога. Він керував бойовою розвідувальною групою «Голос» на території Краківського воєводства (Польща). Найважливішою акцією цієї групи та її керівника було врятування старовинного польського міста Кракова, яке гітлерівці планували зірвати перед відступом з нього [3, с. 4].

Героїчна діяльність Є.С. Березняка в роки війни тепер широко відома і в Україні і за її межами. Його ім'я, як колишнього військового розвідника («капітана Михайлова», «майора Вихора», керівника бойової групи «Голос»), тепер широко відоме. У залі Слави Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних Сил у Москві на стенді «Вони прославили військову розвідку» є портрети і короткі описи звершень найвидатніших осіб з тих, кого називали бійцями невидимого фронту, Яна Берзіна, Ріхарда Зорге, Льва Маневича, Петра Вершигори та ряду інших славетних розвідників. На цьому стенді є і портрет Євгена Березняка. У 1967 році на телеекранах з'явився багатосерійний телефільм «Майор Вихор». Герої цієї стрічки – розвідники, які врятували стародавню столицю Польщі – місто Краків. У сюжетній основі цього художнього фільму легко впізнаються бойові дії групи «Голос», якою керував Є.С. Березняк. У лютому 1968 р. в газеті «Известия» з'явився нарис «Здравствуй, майор Вихрь», а згодом мільйонним тиражем друкують документальні розповіді Євгена Степановича Березняка: «Я – Голос», «Пароль “Dum spigo...”», «Операція «Голос»». За особисту мужність і відвагу, героїзм і самопожертву, виявлені під час виконання особливо важливих завдань у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), у серпні 2001 року Є.С. Березняку присвоєно звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка». Справедливість восторжествувала! Але сталося це через півстоліття після самого подвигу. Справа у тому, що група «Голос» діяла в надзвичайно складних умовах глибокого тилу гітлерівців. Були яскраві перемоги розвідників. Були і невдачі. Довелося Є.С. Березняку побувати і в гестапівських застінках. І хоч завдання командування було повністю виконано, але коли Є.С. Березняк доповів генералові – начальнику розвідки штабу фронту про своє перебування в гестапо, почалися виклики, «душевні» бесіди, які нагадували допити. Деяким працівникам штабу здава-

лося неймовірним те, що розвідники могли залишитися живими після катівні гестапо [1, с. 32]. Саме тому День Перемоги Є.С. Березняк зустрів у таборі НКВС № 174 як чужий серед своїх.

І раніше у Євгена Степановича були тяжкі моменти життя. Про них він писав: «Були допити з погрозами у польовій жандармерії, камера смертників у гестапівській тюрмі Монтельопиха. Та хоч як важко було тоді, тепер стало ще важче. Там була війна, був ворог. І ти мусив вистояти, не зламатися, перехитрувати, переграти. Все було просто і ясно: або – або. А що тепер?... Допити, принизливе ставлення, на кожному кроці – топтання людської гідності і ця тюремна огорожа, за якою тримають героїв війни, переможців. Не знали ми, не могли знати тоді, що це помішаний на підозрілості і недовірі сталінсько-беріївський режим продовжує війну зі своїми військовими, непокірними представниками народу відразу ж після Перемоги, здобутої з такими труднощами, ціною неймовірних зусиль і величезних людських втрат.

Численні перевірки підтвердили справедливості доповідної записки Є.С. Березняка. Підозри і звинувачення були зняті і його відпустили на волю. Він повертається на довоєнне місце роботи. Почалися післявоєнні будні. 3 вересня 1945 року по вересень 1954 року Є.С. Березняк працював завідувачим Львівським міськвно і начальником відділу навчальних закладів Львівської залізниці [5, с. 4].

У 1947 році він успішно закінчив Львівський університет з спеціальності «історія». З вересня 1954 року Є.С. Березняк упродовж 30 років працював у Міністерстві освіти УРСР: був інспектором, начальником відділу інспекції, начальником головного управління шкіл. З вересня 1984 року по січень 1993 року працював старшим викладачем Центрального інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти. У роки незалежності України, з вересня 1993 року Є.С. Березняк працював старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (в лабораторіях наукових основ управління народною освітою та лабораторії педагогічного досвіду) [6, с. 2].

У 84 роки Є.С. Березняку призначили Державну стипендію і тоді, з 1 березня 1998 року він звільнився з роботи й перейшов на пенсію. У березні 1968 року в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка Є.С. Березняк захистив кандидатську дисертацію на тему: «Педагогічні й організаційні передумови переходу до загальної середньої освіти (на матеріалах Української РСР)». Захист проводився у формі доповіді (замість автореферату) за сукупністю опублікованих праць. Вагомим є науково-педагогічний доробок Є.С. Березняка. Він складає більше

100 наукових праць, присвячених різним аспектам освіти і виховання в Україні. Чимало його публікацій присвячено загальним питанням освіти. Найбільш вагомими з них висвітлюють питання реалізації в Україні середнього всеобучу, шляхи розвитку та удосконалення системи освіти на різних етапах розвитку Української держави, питання удосконалення організаційної структури та типів загальноосвітніх шкіл республіки.

Важливе місце у спадщині Є.С. Березняка займають публікації, присвячені діяльності районних і міських відділів освіти. Найбільш значимими з них є «Удосконалення управління школою і райвно», «Райвно і школа», «Чи потрібен сьогодні інспектор», «Інспектування внутрішкільного керівництва і контролю», «Шкільний інспектор», «Інспектор райвно і учителі», «Фронтальна перевірка школи».

Тривалий час у центрі уваги Є.С. Березняка перебували питання інспектування роботи школи і вчителя. Популярністю серед освітянської громадськості користуються його публікації: «Завдання інспекторського контролю», «Планування і організація роботи інспектора», «Інспектування внутрішкільного керівництва і контролю», «Інспектування роботи вчителя». Значний науково-теоретичний інтерес мають і його публікації щодо управління школою. В них проаналізовані громадсько-демократичні структури в управлінні школою, наукові основи планування роботи школи, розвиток демократичних засад у житті школи, питання оцінки роботи школи і вчителя, перспективи розвитку мережі шкіл та їх організаційної структури, діяльність сільських шкіл та шкіл робітничої і сільської молоді. В ряді публікацій висвітлюється керівництво роботою школи, зокрема основні принципи наукового керівництва школою, посадові сертифікати і структура керівництва в школі, планування роботи школи, бюджет часу керівника школи та його раціональне використання, діяльність педагогічної ради школи, керівництво підвищенням фахової і методичної кваліфікації вчителя, організація самоосвіти вчителів, взаємодія школи, сім'ї і громадськості у навчанні і вихованні учнівської молоді. Багато уваги приділяв Є.С. Березняк питанням роботи директора школи, які досить глибоко висвітлені в публікаціях «Директор школи і вчитель», «Директор школи і реформа», «Культура управлінської праці керівника школи», «Контрольно-аналітична функція директора школи», «Довір'я без контролю». Питання навчально-виховного процесу глибоко проаналізовані в публікаціях: «Важлива умова підвищення якості навчання і виховання», (1982 р.), «Відвідування і аналіз уроку», «Матеріально-технічне оснащення навчального процесу», «Методи навчання і їх ідеологічні функції», «Тематичний облік знань, умінь і навичок»,

«Підсумки переходу на новий зміст освіти та завдання підвищення якості знань учнів», «Удосконалювати методи навчання», «Урок миру» тощо. Значне місце у науково-педагогічній спадщині Є.С. Березняка посідає проблема вчителя загальноосвітньої школи. Вона одержала широке висвітлення в публікаціях: «Складові учительської професії», «Учительська висота», «Авторитет учителя: із чого він складається», «Народний учитель», «Талановитий учитель», «Завдання педагога – навчити дітей бути людьми на землі», «Учитель і учень», «Учні стали іншими, а – учителі», «Про взаємини та співпрацю учителя й учня», «Актуальні питання самоосвіти вчителя», «Виховання відповідального ставлення до учня». Ряд цікавих і змістовних публікацій присвячено проблемі учня загальноосвітньої школи, зокрема, «Виховання відповідального ставлення до навчання», «Питання професійної орієнтації у школах Львівської залізниці», «Розвиток самоосвіти та ініціативи учнів у процесі навчання», «Утвердження характеру», «Формування в учнів інтересів до знань», «Шляхи підвищення якості знань учнів», «Шляхи подолання дрогорічництва» тощо. Проблеми педагогічного досвіду присвячені такі публікації Є.С. Березняка: «Передовий досвід в практику», «Його доля і звичайна і героїчна» (про В. О. Сухомлинського), «Талановитий педагог». На адресу Є.С. Березняка («майора Вихора») надходила велика кількість листів. Писали і учні, і студенти, і зрілі люди з сіл і міст. У листах висловлювалися захоплення подвигом військових розвідників. «Якраз ці листи переконують мене в тому, що кожний подвиг має бути відомий народові, насамперед молоді, не лише як пам'ять про минуле, але ще більше в ім'я теперішнього і майбутнього. Особливе значення для виховання молоді має подвиг з конкретною адресою» – пише Є.С. Березняк. Часто читачі в своїх листах ставили перед Євгеном Степановичем і серйозні питання, на які він намагався чесно і по суті відповісти. Так, відповідаючи на важке запитання Віктора Д. з м. Дніпропетровська «Чи боялися ви, коли опинилися у, здавалося б, безвихідній ситуації?», він писав: «Так, і мені було страшно. Але я ніколи не втрачав розуму, навіть у найскладніших ситуаціях, не гарячкував, намагався залишитися розсудливим і завжди вірив у свої сили, можливості. Я вважаю, що боятися і бути боягузом – не одне й те саме. Різниця між хоробрим і боягузом у тому, що перший, усвідомлюючи небезпеку, не відчуває страху, а другий відчуває страх, не усвідомлюючи небезпеку. Боязкі люди частіше гинули безглуздо. Страх – почуття, притаманне кожному, але лише сильна людина, яка свідомо йде до певної мети, здатна подолати почуття страху» [1, с. 72].

Безперечний інтерес має лист ветерана війни, відомого вченого, Героя Соціалістичної Праці, заслуженого вчителя України, члена-кореспондента Академії педагогічних наук СРСР Василя Олександровича Сухомлинського: «З великим інтересом прочитав в «Известиях», а ще раніше в «Комсомольской правде» про Ваші героїчні справи в роки Великої Вітчизняної війни. Подвиг всієї групи «Голос» – врятування польського міста Кракова, на мій погляд, благодатний матеріал для морального, інтернаціонального виховання нашої молоді. Як педагога мене завжди цікавить поведінка людини, коли над нею немає ні наставника, ні начальника. І він залишається один на один зі своєю совістю, ось тоді видно хто є хто. Думаю, в цьому й полягає вища мета, смисл усієї нашої роботи: виховання індивідуума, вільної особистості, громадянина, який живе, здійснює свої поступки не по указу кого б то не було, не із-за страху, а по власному вибору, велінню совісті. Я добре знаю, що таке війна. До цього часу болять рани, які дістав під Ржевом. Пишу Вам з особливим почуттям, може бути, ще й тому, що свою війну проти фашизму Ви вели на землі Януса Корчака, великого педагога-гуманіста, перед яким я вклоняюся. Мені хотілося висловити одне побажання. Напишіть статтю про особистість вчителя, про те, що без морального права виховувати немає педагога. Думаю, своє право на такі роздуми Ви вистраждали в «Монтелюписі» – гестапівській в'язниці. З повагою, Сухомлинський В.» [1, с. 76].

Завершити розповідь про Народного вчителя – Героя України Євгена Степановича Березняка доречно такими його словами: «Газета «Бизнес» тепло і сердечно привітала мене з присвоєнням звання Героя України. Мій онук Віктор, нині курсант Академії Служби безпеки України, прочитавши в ній такі рядки (цитую мовою оригіналу): «А еще он просто потрясающий человек: умный, искренний, с великолепным чувством юмора. С ним легко и просто, и совершенно не ощущается разница в возрасте – хотя ему все-таки уже 86. Он пишет сам, встречается с журналистами и курсантами. Это – «Вихрь», – запитав мене: «Що ти сам можеш сказати про своє активне, досить яскраве довголіття, які особисті якості допомогли тобі у цьому?». Я спробую відповісти Віктору і не лише йому, а і його однокласникам на це непросте запитання. Головне, що надихає мене, стимулює мою діяльність, – праця. З дитячих років праця є основою мого буття. Думаю, культ праці не згасає в моєму житті й сьогодні. А праця, як відомо, – це стежка, якою людина піднімається до вершини морального благородства. За складом свого характеру я – оптиміст. У найскладніших ситуаціях свого життя, здавалося б безвихідних, я не втрачав віри в життя, у

перемогу. Моя віра супроводжувалася спокійною, урівноваженою поведінкою. А спокій людини – це, може, найважче з усіх людських почуттів. Спокійними бувають і байдужі, а ось зберегти спокій в екстремальних умовах, коли хвилини чи сантиметри залишаються до кінця твого життя, зберегти спокій у хвилини найвищого напруження всіх духовних сил – це далеко не кожному вдається [1, с. 78]. ... Усе своє життя я сповідував і тепер сповідаю правду. Правду, якою б вона не була: радісною чи гіркою, прикрою. Не можу миритися з такими явищами, як невігластво, підлабузництво, пристосуванство, зухвалість, зверхність. Я ніколи не схиляв голови перед ворогами, не схилявся перед невігласами-начальниками, і зараз не можу спокійно спостерігати моральну деградацію нашої молоді, зубожіння людей. Адже сталося так, що нині іноді на сторінках преси, на телеекранах і радіо, навіть з трибуни Верховної Ради злодіїв проголошують героями. Скажу вам, друзі, відверто – коли на своєму шляху я зустрічав некомпетентність, несправедливість, свавілля, зверхність і хамство, ніколи не мовчав, рішуче протестував, хоча за це інколи потрапляв у немилість начальства. Шкода, але тепер дуже рідко зустрічаються керівні працівники, депутати різних рівнів, які б відрізнялися неординарністю суджень, сміливістю пошуків, здатністю обстоювати, захищати правду про наше минуле, викривати злочинну діяльність «перевертнів», хапуг, кримінальних злочинців.

Почуття гумору ніколи не залишало мене, навіть у досить складних ситуаціях. Ця риса характеру успадкована мною від моїх батьків. Дуже хотілося б, щоб почуття гумору стало невід'ємною рисою характеру моїх онуків, молоді взагалі... І ще. У моєму серці найдорожчою була, є і завжди буде моя Вітчизна. Свою багатостраждальну Україну я любив і тоді, коли вона була зруйнована громадянською війною, і тоді, коли її окупували і пограбували німецькі нацисти, і тоді, коли вона долала величезні труднощі повоєнної відбудови, і тепер, коли вона опинилася в числі найбідніших країн Європи. І навіть така, вона є моєю Батьківщиною, і я їй вірю, вірю народові своєму в здатності піднятися з колін, подолати небачено жорстоку кризу. Від вас, мої шановні друзі, залежить майбутнє нашої Вітчизни. Хотілося б, щоб ви серцем своїм відчули, зрозуміли і запам'ятали велику істину – Батьківщина без вас обійдеться, а ви без неї – ні!» [6, с. 4].

Євген Степанович Березняк завжди брав активну участь у громадському житті країни і свого оточення. Близько 30 років був членом колегії Міністерства освіти УРСР, неодноразово включався у різні комісії Міністерства та Уряду, які готували важливі закони і документи в галузі

освіти і виховання. Декілька років працював заступником голови Всеукраїнської Ради Миру – відомого українського письменника Олеся Гончара. Виконував важливі доручення Українського комітету ветеранів Великої вітчизняної війни. Тривалий час брав активну участь у роботі республіканського комітету товариства «Знання», а також в роботі республіканського комітету профспілки працівників освіти, декілька років був членом президії цієї спілки.

Тривалий час Є.С. Березняк був позаштатним консультантом Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, член президії Асоціації працівників гімназій та ліцеїв України. Проводив значну виховну роботу з молодими воїнами України, з курсантами військових училищ та академій, із студентами вищих навчальних закладів та учнівською молоддю [4, с. 2].

Березняк Є.С. нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України, орденом Богдана Хмельницького II ступеня, численними орденами і медалями Радянського Союзу, державною нагородою – Орденом «Дружби» Російської Федерації, медаллю Війська Польського за визнання заслуг перед польською державою та деяких інших країн світу. Він був Почесним солдатом Інституту військово-дипломатичної служби Академії збройних сил України, Почесним членом Академії педагогічних наук України, Почесним громадянином м. Києва, активно спілкувався з вчителями та учнями шкіл не лише міста Києва та м. Кракова, але й багатьох областей України. У 2009 р. Євгена Степановича було нагороджено орденом «За заслуги» I ст. – за особисту мужність, виявлену в боротьбі з фашистськими загарбниками, вагомий внесок у розвиток ветеранського руху, патріотичне виховання молоді та з нагоди 95-річчя від дня народження.

Помер Євген Степанович Березняк 23 листопада 2013 р. на 99 році життя, похований на Байковому кладовищі у Києві.

Джерела та література:

1. Березняк Є.С. Миттєвості мого життя / Є.С. Березняк – К. : Генеза, 2002. – 240 с.
2. День партизанської слави у Добровеличківці // Сільське життя. – 2002. – № 74.
3. Дороги Майора Вихора // Сільське життя. – 2003. – № 19.
4. «Не було б перемоги – не було б України» (інтерв'ю з Березняком Є.С.) // Сільське життя. – 2002. – 2 жовтня.
5. Чижевський Б. Євген Березняк: «Поки живу – сподіваюся, борюся!» / Б. Чижевський // Освіта України. – 2003. – № 83.
6. «Я – майор Вихор» // Сільське життя. – 2001. – 19 грудня.

Відомості про автора: **Колісніченко Сергій Володимирович**, вчитель історії Помічянської загальноосвітньої школи I-III ст. №1 імені Героя України Березняка Є.С., м. Помічна, Кіровоградська обл.

Сергій Гайдук

«НИТКА Я, ЩО МІЦНО ЇХ ЗВ'ЯЗАЛА...» (Пам'яті Віктора Соколова і села Табурища)

В есе висвітлено життєвий та творчий шлях поета, члена Національної спілки письменників України Віктора Соколова. Подано рядки його поетичних творів та спогадів, які становлять інтерес для дослідників історії краю. Поет народився в с. Табурище, яке нині стало частиною м. Світловодська.

Ключові слова: *В. Соколов, с. Табурище, поет, збірки віршів, спогади, м. Світловодськ, ГЕС.*

The essay describes life and creative activities of Viktor Sokolov, poet, member of Ukrainian National Writers' Union. Some of his poetry and reminiscences, which might interest researchers of the region's history, are cited. The poet was born in the village of Taburishche, which is now part of the town of Svitlovodsk.

Key words: *V. Sokolov, village of Taburishche, poet, poetry collection, reminiscences, town of Svitlovodsk, HPS.*

«Якби не затоплення, то ті б хатки, глиняні, невірні, стояли і досі, бо ніхто б їх не розваляв, і не тому, що грошей не було, рука не піднялася б, бо там же ж стільки жило рідних – і батьки, і діди...» – сумовито казала табуриська бабуся, поглядаючи на нову цегляну, криту шифером хату. Оце «якби» стало джерелом смутку десятків тисяч людей («45000 дворів» – хапався за голову О. Довженко), німіючи перед невідворотною реальністю:

Немає й хати нашої в помині:

Там, де стояла – хлюпає вода...

У творчості кожного поета чи письменника присутня тема, котра є постійним джерелом натхнення чи тим болем, гамуючи який, автор і береться за писання. Для Віктора Соколова це – спроба повернення до отчого дому, до витоків, навіть більше – неможливість такого повернення («Де народивсь? Що скажеш тут? На дні?»). Бо ж хтось, будучи і за тисячі

кілометрів від рідної землі, зможе приїхати здалеку на рідну землю перед смертю, іншим же – залишається лише повернення уявне – через спогади та ... вірші, через мрію прокинутись «де корінь роду».

Поезія Віктора Вікторовича – це роздуми над трагедією знищення і затоплення Кременчуцьким водосховищем сотні сіл (разом із його рідним Табурищем) у серці України в мирний час, роздуми над наслідками цієї трагедії через зріз «до» і «після». Єдиним мірилом при цьому є долі людей, котрі, чіпляючись за свою землю, пережили страшні голодомори («З'ївши й лелек – хай простять нас лелеки, – Пішло у цю доріженьку останню. Не мало, не багато – півсела!»), війни й революцію («Розбій тривав жорстокий і безкарний: – Що? Церква? Знищить! Висадить в повітря!»), а тепер от мусили відступити, бо хтось надумав «в селі велику зводити будову», бо наступала «велика» і байдужа вода («Ні, не вода – смердюче баговиння, Ні не вода – якась брудна бурда»), яка мала подарувати дешеву електроенергію...

Головним завданням для поета було – реанімувати пам'ять наших сучасників (нас із вами), бо пекло йому, що «час настав великого розорення» і що «росте осот серед руїн забутих», «і на гробках старого кладовища будинки пнуться в димне піднебесся». Правда, Віктор Соколов швидше докоряє, ніж напрями засуджує, як це, скажімо, робить Ю. Тарнавський у поезії «У РА НА»:

Кременчуцьке море
хлюпає тепер над ними,
гниле,
смердюче,
мов душі
моїх земляків –
зелений
всесоюзний борщ.

Та чи й може засуджувати поет тих людей, що «всім селом жували черствий житняк», годуючи його? Але поряд із цим до кінця днів своїх він так і не змірився з новою реальністю:

Вже тане сніг у Табурищі,
Хоч, наче ж, і недавно ліг.

«У Табурищі», а не «в Світловодську», хоча й залишки Табурища існують сьогодні Хмельницьким мікрорайоном Світловодська («Нема вже і в помині Табурища...Нема села. Є селище при ГЕСі»).

Окремою нотою в «Листах у потойбічний світ...» звучить повернення до матері, котру ніколи не бачив («Щоб відчинив я двері в рідну хату – хоч

раз єдиний – а назустріч – мама!»). Власне, поняття рідної землі для поета пов'язане з тим місцем, де людина народжується матір'ю:

Померти лиш на тій землі єдиний,

Де їй життя подарувала мати...

З батьком же автор пов'язує своєрідну колізію, реалізуючи таким чином наступність і спадкоємність поколінь:

Бо хоч пишу я вірші змалку,

Та тільки тим і знаменитий,

Що син відомого рибалки...

З матір'ю ж поет пов'язує і свою поетичну вдачу:

Мама мене народила у квітні,

Можє, тому я і став поетом...

І хто знає, чи не став поет Віктор Соколов, залишивши марноти цього світу, знову хлопчиком Вітьою, який «ржання журливе почув вдалині» і вирушив пасти у небесний степ свого «коня – останнього на всій планеті»?

За логічним спостереженням Леоніда Куценка постать поета-земляка Віктора Соколова, автора майже 40 книг, певною мірою залишалася обійденою літературним краєзнавством. Причину він вбачає в тому, що поет ще в ранньому віці перебрався на Донбас, який став для нього на цілі десятиліття рідним.

Віктор Вікторович Соколов народився 17 квітня 1919 року в «древньому, козацькому» (як любив підкреслювати поет) селі Табурище в родині сільського бондаря Віктора Соколова, та невдовзі померла мати, лишивши на батькових руках восьмеро дітей – від 16 років до 6 місяців. Саме через це він опинився в родині бездітних Уляни та Гаврила Баранців, за що й отримав у школі прізвисько Баранчик, а закінчив Макіївський металургійний технікум, працював техніком-сталеплавильником.

Через хворобу полишив працю металурга, перейшов на роботу до газети, друкуватися почав 1938 року, переживши таким чином своєрідну метаморфозу «з майстрів плавлення металу в майстри слова» (за Л. Куценком).

Післявоєнний життєвий шлях поета-земляка: відповідальний секретар газети «Макеевский рабочий», заступник редактора газети «Комсомолец Донбасса», в 1958 – 1966 роках голова правління Донецької письменницької організації, головний редактор журналу «Донбас», змігши виконати при цьому заповітну мрію Павла Тичини про українізацію цього часопису, що відобразилось у зникненні в назві зайвої літери с («Донбасс» – «Донбас»).

Збірки «Весна» (1949), «Роботящими руками» (1955), «Тобі» (1958), «Тривоги серця» (1965), «Сейсмічна станція душі» (1972), роман у віршах «Моє серце в Донбасі» (1960), поема-репортаж «Вогні в тайзі» (1974) тощо. У свій час Віктор Соколов об'їздив увесь Радянський Союз – аж до краю землі Ямала. Його твори перекладено на майже 20 мов світу.

Був членом Національної спілки письменників України. З 1950 року проживав у м. Києві, на вул. Чкалова, 52 в одному будинку з Ліною Костенко й Володимиром Яворівським. Після виходу на пенсію зачастив на свою малу батьківщину – Табурище (тепер Хмельницький мікрорайон Світловодська, але з вулицею Табуричанською), де проводив творчі зустрічі, зупиняючись при цьому в племінниці Соколової Лідії Олексіївни на вулиці Колгоспній, яка згідно з рішенням Світловодської міської ради 14 січня 2016 року носить його ім'я.

Найбільше в житті цінував дружбу, про що свідчить таке вітання йому від друга:

Вітаю. Радію. Сумую. Пробач.
Кожне з цих слів сам розтлумач.
Тобі, відомий поет,
Дарую яскравий букет
Квітів Науки Доброти,
Яку пропагуєш ти.
Бувай здоров,
Вікторе Соколов!
З юнацьких років твій
Зінченко Тимофій

Помер 24 квітня 2002 року, як і багато поетів передбачивши кінець свого земного шляху: «дивина – Вмирати в той же день, що й народився!» Похований у місті Києві на Байковому цвинтарі, до якого символічно веде ще Кіровоградська (за назвою області) вулиця.

Рішенням 13-ї сесії Світловодської міської ради від 27.05.2003 р. Віктору Соколову присвоєно звання «Почесний громадянин міста Світловодська (посмертно)».

На 2019 рік (з нагоди 100-річчя від дня народження) заплановано перепоховання праху видатного українського поета на кладовище в місті Світловодську згідно з його заповітом.

Відомості про автора: *Гайдук Сергій Григорович, провідний методист із збереження культурної спадщини КЗ «Захарівський музей історії*

Світловодської районної ради Кіровоградської області», e-mail: svi-torh@gmail.com.

Богдана Бабенко

У НЕБУТТЯ, ТА НЕ В ЗАБУТТЯ (Із деяких спостережень над творчістю Миколи Смоленчука)

Стаття присвячена деяким сторінкам життєвого та творчого шляху Миколи Кузьмовича Смоленчука – кандидата філологічних наук, письменника, педагога, визначного вченого-корифеєзнавця та краєзнавця Кіровоградщини.

Особливу увагу приділено внеску Миколи Кузьмовича в дослідження постаті Марка Лукича Кропивницького на науковому рівні, творчій трансформації фактичного матеріалу з цієї теми, а саме – роман «Ой, літав орел», присвячений цьому видатному культурному діячу. На матеріалі роману прослідковано письменницьку майстерність Смоленчука в художньо-біографічному жанрі.

Стаття призначена для прочитання викладачами та студентами-філологами, краєзнавцями, а також усіма, хто цікавиться визначними особистостями нашого краю.

Ключові слова: Микола Смоленчук, Марко Кропивницький, біографічний жанр, біографічний роман, Театр Корифеїв, «Ой, літав орел», психологізм.

The article is devoted to some pages of the life and creative way of Mykola Smolenchuk – the Candidate of Philological Sciences, the writer, the teacher, the prominent scientist-curious scientist and ethnographer of Kirovograd region.

The article deploys the idea that Mykola Smolenchuk is a scientist, who masterfully developed the theme of The Theater of Coryphaeus in general and the personality of Marko Kropyvnytskyi in particular. His scientific achievements acquired a creative transformation in the biographical novel «Oh, the eagle flew», and this novel deserves the special analysis.

The article is intended for lecturers and students-philologists, ethnographers, as well as all those who are interested in the prominent personalities of our region.

Key words: Mykola Smolenchuk, Marko Kropyvnytskyi, biographical genre, biographical novel, The Theater of Coryphaeus, «Oh, the eagle flew», psychological image.

У нашому кіровоградсько-кропивницькому суспільному загалі існує нерадісна тенденція, за якою світова спільнота знає про наших видатних земляків більше, ніж ми самі.

Аби запобігти подібній несправедливості, щоб у майбутньому ситуація на кшталт «А хто такий цей кропивницький?» (саме так, з малої букви деякі наші співгромадяни й сприймають, на жаль, цвіт нашої землі) не повторювалася й маємо на меті представити деякі сторінки з життя й творчості наших видатних, але, так вже склалися історично, маловідомих широкому загалу земляків.

Цю ж статтю окремо присвячуємо Миколі Смоленчуку – людині, що своєю багатолітньою невинною й натхненною педагогічною, письменницькою та громадською діяльністю виховала декілька поколінь інтелігентних та творчих, свідомих українців або принаймні таких, що мають тепло в душі до українського слова.

«Я, Смоленчук Микола Кузьмич, 1927 року народження, був вигнаний до Німеччини 2 березня 1944 року за 14 днів до приходу наших військ в містечко Бобринець Кіровоградської області, де я знаходився на окупованій території. В Німеччині спочатку працював на бауерів у селі Шенштедт поблизу Лангензальце (Тюрінгія). Восени я потрапив у штрафтабір «Рай-Арбайт-Дінс» (табір трудової повинності) на Голландському кордоні, де пробув до березня 1945 року. Звідси втік після того, як табір (під час обстрілу) був спалений і нас розвезли по бауерах. Проїшов Вестфалію і землю Кассель. Був звільнений американськими військами поблизу м. Мюльгаузен. Кілька місяців там я перебував у таборі для переміщених осіб» – ось так коротко описав Смоленчук тяжкі роки власної юності у короткій автобіографії [5].

Звісно, цей діловий документ не передасть і десятої частини того, що довелося зазнати Миколі Кузьмовичу та його сучасникам.

Маючи працелюбну натуру та вправні руки, Микола обирає собі фах агронома-садівника й у 1950 році закінчує Бобринецький сільськогосподарський технікум. Але навіть в умовах мирного життя неспокій не полишає серця юнака й, шукаючи де-небудь розради, він поринає в світ книги, завдяки чому переконується у власній любові до літератури, що, певним чином, визначає його подальший життєвий шлях. Микола Смоленчук стає студентом філологічного факультету Кіровоградського педінституту, поступово розширює коло своїх інтересів та вподобань і починає захоплюватися краєзнавством.

Згодом юнак намагається реалізувати на папері задуми своєї книги, які виношував у голові ще в часи поневірянь по Німеччині та фільтраційних таборах, але швидко усвідомлює, що одного бажання писати замало – бракує досвіду. Аби відшукати більше життєвого матеріалу (та й з давніми друзями з довоєнної пори з'явилося бажання зустрітися) починає, як тільки трапляється нагода, подорожувати навколишніми селами. Тож, життя Смоленчука продовжувало свій плін...

За свідченнями В.П. Марка, однією з визначальних подій у житті М. Смоленчука стала випадкова зустріч на бобринецькому базарі із Миколою Сочевановим – небожем М. Кропивницького – актором театру й співаком-бандуристом. Від нього він дізнається про славне минуле містечка, що колись стало колискою українського професійного театру та було батьківщиною його засновника – Марка Лукича Кропивницького. Ця зустріч назавжди змінить життя Миколи Кузьмовича, подарує йому орієнтир у краєзнавчо-дослідницьких пошуках: «Історія театру Корифеїв – тема, яка «червоною ниткою прониже все його життя і творчість» [5].

Майже десятиріччя після зустрічі з М. Сочевановим збиратиме по крихтах Микола Кузьмович (спочатку ще студент-філолог, а потім вчитель) спогади та документи, пов'язані з Марком Кропивницьким.

Допитливий розум, очевидний талант та невтомна праця дозволять Смоленчуку досягнути значних успіхів у галузі місцевого краєзнавства: ряд наукових та науково-популярних статей, нариси «Хутір Надія» (1967 р.), «Кіровоград» (1967 р.) – лише незначна частина його здобутків.

Виявиться плідним для Миколи Смоленчука 1971 рік: у Києві вийде друком його краєзнавча монографія «М. Кропивницький і його рідний край», у Одесі він захистить кандидатську дисертацію, в якій по-новому на основі знайдених матеріалів висвітлено життя та діяльність М. Кропивницького до виходу на професійну сцену [2]. Щоправда, того ж таки 1971-го його, єдиного в місті письменника, звинуватять у націоналізмі, виключать з партії та звільнять з роботи...

З часом ґрунтовні напрацювання М. Смоленчука в царині кропивницькознавства набувають творчої трансформації у декількох художньо-біографічних книгах, зокрема повісті «Степи полинові», романі «Ой, літав орел». Окрім високої художньої цінності для них характерна висока інформативність: вони висвітлюють невідомі раніше сторінки з життя Марка Кропивницького, які стосуються його дитинства та юності, що, у свою чергу, дає можливість прослідкувати витоки формування його особистості, дослідити джерела витворення та кристалізації творчого

духу митця; містять відомості про становлення та розвиток театру Корифеїв.

На думку Д. Жукова, в основі тяжіння письменників до документальної літератури лежить їхнє прагнення чіткіше визначити джерела народної сили й мудрості, зрозуміти минуле як опору для теперішнього, «бажання розібратися в смислі буття, в питаннях сучасності і простежити шлях мрій, пошуків і борінь» [8, с. 9]. Микола Смоленчук осягнув смисл власного буття, що й визначало його особистий шлях пошуків і борінь. Письменник і вчений присвятив надзвичайно багато часу й зусиль популяризації постаті Марка Кропивницького та його творчості саме тому, що знайшов у них те «джерело сили» – передусім для себе, та захотів відкрити їх якомога ширшому колу людей: завдяки його громадській ініціативі та наполегливості також було відкрито меморіальні музеї М. Кропивницького у Бобринці та Кіровограді.

У випадку зі Смоленчуком цілком слушним видається спостереження О. Зарицького: «Біографія – це не просто звернення до рідного читача, вона насамперед адресована до його свідомості і сприяє піднесенню почуття гордості за свій народ та кращих його представників – героїв біографічних творів» [1, с. 4].

Та все ж варто зазначити, що Микола Кузьмович, пишучи біографічні твори, ніколи не намагався витворити з обраних персоналій ікони: на сторінках герої, зокрема Марко Кропивницький, постають перед нами в сукупності своїх думок, переживань та захоплень. В. Смілянська зауважує: «... у полі зору біографа мають бути й біографія почуттів, психологічний портрет письменника» [6, с. 22]. Микола Смоленчук, інтуїтивно чи свідомо, також дотримувався принципу психологізації героїв біографічних творів.

На початку роману «Ой, літав орел» Корифей Українського Театру (така велична іпостась заслуговує написання кожного слова з великої літери) постає перед нами малим та безпомічним хлопчиком, чутливим до болю інших. Бачачи нещастя двірських та кріпаків – несправедливі тілесні покарання, приниження їхньої людської гідності, безпорадним він міг лише проливати сльози.

Маючи повноцінну (батько, мати, брат та сестра) та фінансово забезпечену родину, Маркові все одно доводиться зазнати браку уваги й турботи з боку батьків.

Батько хлопчика, Лука Іванович, – значну частину часу перебував поза межами дому, виконуючи обов'язки панського економа. Музична ж обдарованість матері Марка – Капітолїни Іванівни – припала до душі кня-

гині Кантакузен, і жінка мусила стати «оздобою» її салону, нехтуючи родинними обов'язками.

Смоленчук – майстер оповіді: із сухих фрагментів біографії митця він витворив цілісне художнє полотно, сповнене творчої фантазії, що має особливо яскраво виражений вияв у пейзажних мініатюрах та художніх деталях, що нюансують почуття героїв: *«Широка смуга куряви поволі заволокла в сірій імлі нерівні смужки кріпацьких нив. Задушлива пилюга вкрила Катеринівку, що злякано тулилась низенькими хатинками між степових балок і яруг. Рвонув і закрутив над слободою раптовий вітер. Він здіймав над стріхами солом'яні вихори, струшував поруділий лист з високих лип та кленів князівського парку. Дощу так і не було: погрімло-погрімло в небі, та й зникла десь за обрієм благодатна, бажана волога...*

...Провулком хлопчик збіг до берега і, вмоستившись під вербою, опустив ноги у прохолодну воду. Хотілося плакати, відчутти тепло ласкавих материних рук. Лише солодкий щем лишився від зимових вечорів біля її родного плеча, від лагідних колискових пісень» [7, с. 5, 6].

Із часом, зваблена яскравим життям, сповненим розваг, Капітоліна Іванівна починає мінятися. Власні амбіції та бажання матеріального та простого жіночого щастя штовхають її на хиткий вчинок – полишити родину й поринути в світ нескінченних балів та безтурботності з іншим чоловіком. Дуже чуттєвою, сповненою художньої правди постає перед нами сцена втечі-прощання жінки. Її метушня, озирання на дорогу та незграбні обійми змушують дітей перелякано збитися коло вікна. Об'єктивна дійсність тут тісно переплітається з емоційною напругою персонажів: *«Боляче загули струни зірваної з гвіздка гітари. Звуки ці були такими ж далекими, як і заспокійливі слова матері, її сухий нерідний поцілунок»* [7, с. 8].

Ніжність до дітей та, певно, почуття провини змушують її голос зірватися під час останніх слів дітям, але жінка йде, лише забравши з собою найменшого – Володю. А що ж Марко із сестрою? Напевно, Капітоліна Іванівна не залишала б їх так легко, аби не знала, що батько їх любить і буде турбуватися про них. Не можна сказати, що малеча геть нічого для неї не вартувала. Але хіба поясниш це хлопчику, на очах у якого затишна оселя родинного тепла перетворюється на пустку самотності? *«Марко лише кліпав очима і неприродно кривив губи. Він нічого не розумів, лише в грудях щось ссало, гнітило, било в голову, немов церковний дзвін на сполох»* [7, с. 8].

Картина Маркової розгубленості вимальовується поступово: спочатку він ще тільки інтуїтивно передчуває, що тепер все зміниться, що родину його спіткала біда. Читач теж завмирає в напруженні, яке оповиває його після прочитання лише кількох рядків: *«Мовчки зайшли в кімнату, мовчки, не роздягаючись, лягли. Маркові вчувалися якісь насторожені шелести, поскрипування на ганку, тяжке дихання задущливої літньої ночі. Він натягнув на голову ковдру і злякано тулився до сестри»* [7, с. 9].

Цілісність витвореної картини Маркової розгубленості зумовлена синестезією звукових, температурних та почуттєвих художніх деталей. Таким чином «художнє бачення талановитого письменника проводить відбір із дійсності не суми ізольованих елементів, а впорядкованого комплексу предметів, явищ, між якими існують системні зв'язки» [3, с. 127].

«Лука Іванович сів на ліжко і довго гладив дитячі голови. Потім мовчки пішов до спальні. Через напіввідчинені двері хлопець бачив, як батько тяжко опустився на стілець і ніяк не міг розпалити цигарку...» [7, с. 9].

Почуття Маркового батька тут вказані опосередковано, шляхом ретельного добору художніх деталей. Такий прийом матеріального втілення абстрактної думки про глибину переживань персонажа сприяє формуванню особливо сильного читацького враження. На думку Чака Поланіка, змалювання лише найбільш характерних рис героя дозволяє читачеві самому замислитися щодо суті зображуваного явища [9]. Таким чином досягається так званий ефект оберненої воронки: одна чи кілька деталей, названих митцем, настільки активізують працю уяви, що у свідомості читача створюється цілісна картина явища [3, с. 113].

Утеча матері залишить глибокий слід у серці хлопчика й значно вплине на формування його особистості як на психологічному рівні (*«Марко поволі, з болем віддихав од матері. Навіть два роки після її втечі з Родзевичем не поховали у малому вразливому серці дорожочінних краплин напівзабутого материнського тепла»* [7, с. 9]), так і на елементарному рівні біографії – адже надалі для Марка почнеться складний і довгий період поневірянь по чужих хатах, непотрібності та занехаяності: затьмарений горем від зради дружини батько хлопчика *«кріпився, кріпився і зрештою запив з сорому так, що хоч з дому тікай»*, змушений був увесь час шукати для нього іншого прихистку, розуміючи жах свого стану: лише *«прохмелившись, Лука Іванович згадував про дітей і сам ішов їх розшукувати... Кілька днів не пив і всіляко потакав дитячим пустоцям»* [7, с. 10]. Але зупинитися чоловік у собі сил не počував, тому за найкраще вважав прилаштувати дітей у інше місце.

Миколі Смоленчуку в своїй книзі вдалося детально відстежити цей шлях від хлоп'яти, про якого нікому піклуватися, до маститого культурного діяча: спочатку хлопця невдало «віддають у науку», де вчитель використовує його разом з іншими дітьми як дармову робочу силу, потім Марко навчається в маєтку Кантакузенів разом із паненятами – тут він справді має змогу отримувати освіту певного рівня, але зазнає постійних знущань з боку своїх більш родовитих «однокласників». Далі хлопець потрапляє на виховання до генерала Бутковського, який був дуже радий малому й щиро бажав виростити з нього такого ж славного офіцера, яким уважав себе, але згодом і тут йому більше не раді – він стає об'єктом докорів генералової сестри щодо утримання зайвого рота, тоді як гроші потрібні для приданого племінниць. Таким чином хлопчик ніде не може знайти собі місця й увесь час доглядається випадковими людьми – корівницею, кріпаками, місцевої знахаркою... Та варто зазначити, що такі сумні сторінки життя стали певним досвідом: Марко зазнав самотності, але й ласки абсолютно чужих йому людей, був із заможної родини, але побачив інше життя, його темний бік.

Не зважаючи на те, що в романі чітко визначено одного головного героя – Марка Кропивницького, адже це присвячений йому біографічний твір, остерігатися схематичності, пласкості чи однобокості зображення підстав немає: сюжет сповнений різноманітними персонажами другого плану, завдяки яким не тільки розгортається дія твору, а й набуває більш жвавого характеру сама історія. Оскільки людина, а особливо дитина, не може жити ізолювано й зобов'язана контактувати з суспільством, такі персонажі вводяться в оповідь цілком природнім шляхом.

Тут перед нашою увагою постає Микола Горовий «жилавий, не по роках сильний дідуган», до якого тікав малий Марко із сестрою Ганною, коли батько був не при собі від пиятки. Лише парою абзаців передано всю суть цього персонажа: «Між кріпаків ішов поголос, ніби під час раптових наїздів поліції Горовий прикидався німим, не виходив на вулицю», «А розпалившись, дід знову заводив мову про Залізняка, Гонту» [7, с. 10]. Горовий зіграє певну роль у розвитку творчих нахилів Марка, розповідаючи йому казки, небилиці та оповідаючи про славні сторінки історії свого народу.

Втративши ласку родини генерала Бутковського Марко став проводити час між слобідської дівчороби. «Там і зустрівся з Івгою, корівницею генерала. Змарнілу, ще вродливу молодичку з перебитою рукою на селі прозвали Криворучкою» [7, с. 27]. За цією короткою характеристикою вже вбачаємо складні життєві перипетії, яких довелося зазнати жінці. За

загадкою її прізвиська криється особиста трагедія та життєва несправедливість: руку жінки було перебито кулею п'яного корнета, що, заклавши, намагався поцілити в монету, яку вона мала тримати. Хвилинка забавка для нього – каліцтво на все життя для неї. І ніякого права на суд. Цей нещасливий для жінки випадок вселив у серце Івги стійке переконання в лихій природі панської натури, та не змусив його зачерствіти: попри власну бідність вона взялася доглядати та годувати закинутого хлопця, хоча той і не був сиротою.

Окрему увагу слід приділити ролі пісенних рядків, розосереджених протягом твору. Органічно вплітаючись у сюжет, вони не тільки надають твору яскравого українського колориту та тонкого ліризму зображення, але й нюансують особливий психічний стан, у якому перебуває головний герой: «Ой, гей! Та, ой, хто горя не знає, Нехай мене питає...» [7, с. 30]. Одночасно розкриваючи внутрішній світ персонажа, подібні пісенні вкраплення також є засобом впливу на його свідомість, дозволяють відчувати біль суспільства, частиною якого він є або у якому зростає: «*Марко жадібно прислухався до журливих слів, занотовуючи їх у потайну книгу свого серця*» [7, с. 30], тобто виступають як позасюжетними, так і сюжетними елементами твору.

Абсолютно звичним для «Ой, літав орел» є одночасне уведення в дію й ємне ескізування п'яти й більше персонажів протягом пари сторінок: «*Михайло Юдзиця, худорлявий чиновник з Бобринця, що вже три дні гостював у Кропивницьких, приймав гостей: писаря Довбищенка, отця Міріама, якого люди на селі прозвали Чорним; Людкевича, управителя сусідньої економії. Мавмига тримався осторонь... Лука Іванович майже силоміць посадив Горового поруч з священиком. Перший ніяково дивився в тарілку, другий напивав на кволого Довбищенка, який на весь рот запишався шинкою*» [7, с. 11].

Аналіз кодів невербальної комунікації, зокрема кінесетики, фізіогноміки, проксемики та такесики [4, с. 15], задіяних в цих рядках, дає нам можливість визначити роль персонажів як учасників комунікативного акту, а отже, певним чином, і їхній суспільний статус та міжособистісні стосунки.

Не зважаючи на таку насиченість роману дійовими особами, струнка побудова твору від дитинства Марка Кропивницького до часу відходу його із життя дозволила уникнути безладності чи надлишковості в сюжетному плані: усі введені автором персонажі показані в ситуаціях, за якими ми можемо прослідкувати витоки формування особистості Марка Лукича, поринути в атмосферу часу, коли він жив – від суспільних порядків до

яскравих особистостей, які з'являлися в творчому житті Кропивницького: Михайла Старицького, Івана Тобілевича, Миколи Садовського, Марії Заньковецької, Панаса Саксаганського, Марії Садовської-Барілотті, Олександри Вукотич, Марії Шибанової та багатьох інших, з яким працював і в яких чомусь навчався, багатьом з яких допомагав зростати творчо сам, виступаючи добрим вчителем та суворим критиком.

Важливою для Марка-підлітка подією став приїзд трупи мандрівних акторів до Бобринця: *«Незважаючи на тривожні часи [вже другий рік тривала війна], містечко ожило»... «Актори в уяві юнака були вихідцями з якогось іншого, нетутешнього світу... Перед хлопцем відкривалось загадкове життя, де сміялись і плакали, не криючись людей, не ховали за хатніми стінами пристрасті, на загальний суд виносили злочини»* [7, с. 63].

Спочатку звичайне глядацьке захоплення Марка згодом торкає досі невідомі йому струни власної душі, переростає в «тривожні думи», і, врешті-решт, трансформується в дію – від участі в чужих аматорських гуртках, до створення власних, із кожним разом все більш професійних труп.

Походження Марка Лукича та вимушений життєвий досвід його дитинства як чинники формування його особистості, поєднавшись, утворили особливий ефект: виходець із так званих підпанків, він здобув хорошу освіту, але тривалий час дитиною жив серед простих людей, покладаючись на їхню ласку, завдяки чому побачив той бік життя, про який у салонах не говорять. Вирішивши, юнак лише ясніше став усвідомлювати проблеми, що спіткали суспільство, ту нерівність і несправедливість, яку не може ігнорувати людина, наділена совістю.

Життя *«не на небі, а на землі»*, *«де правда в сильнішого»* [7, с. 60], не змогло не вразити серце Марка. Світ, у якому право голосу має тільки сильний, змусив його замислитися: *«А хіба ж я не сильний?»* [7, с. 61]; *«А чому ж він мовчить? Хто ж як не вони, молодь, повинні дати сцені правду, показати життя свого народу, на противагу всім отим бундючним рицарям, графам та княгиням, що потонули в розкошах і огидній розпусті?»* [7, с. 86]. Тому він став «говорити»: на сцені – своєю акторською грою і, згодом, – власними творами.

Звичайно, життя Марка Лукича не могло протікати розмірено, адже стежа, яку він обрав для себе, пролягала далеко не торованою дорогою: кілька разів він покидав сцену або ж поєднував її з іншими сторонами суспільного існування, – навчаючись в університеті, працюючи в установах, які більше личать його походженню (зокрема, писарем у повітовій

управі), дають стабільний прибуток і впевненість у завтрашньому дні, але серце його завше кликало до сцени: *«Що ж, нехай так! Іди своїм шляхом, а люди хай кажуть, що завгодно»* [7, с. 87].

Згодом *«За ним вже затвердилась слава вдумливого режисера та актора. Мав ставну постать, добрий голос, вільно читав партитуру і розписував її на голоси, вміло розподіляв ролі і підбирав репертуар.*

Але то були п'єси, які витримали екзамен часу» [7, с. 90]. Кропивницький же бажав знайти щось своє, близьке й зрозуміле сучасній людині *«від чиновника до перекупки, письменні вони чи ні»* [7, с. 92]. Вже маючи п'єси власного авторства, він продовжував прагнути вдосконалення як драматург.

У творчих шуканнях йому допоміг Іван Тобілевич, що влучно зауважив необхідність *«справжньої драми»: «Щоб страждання там тривожили людські серця, приносили глядачу правду, жадання загального добра. Треба, щоб сцена з пороками воювала, служила громадянським ідеалам... Покажи всевладного старосту, хапугу-писаря, мироїда, що тепер над селом навис. І люд ворога свого побачить»* [7, с. 92].

Слова побратима знаходять відгук у серці Кропивницького, змушуючи його писати: *«Людина настрою, він цілковито віддався п'єсам, просиджуючи над ними цілими ночами»* [7, с. 108]. Як результат – українська драматургія збагатилася п'єсами-перлинами *«Микита Старостенко», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Невольник», «Доки сонце вийде, роса очі виїсть»* та багатьма іншими творами, що не втрачають своєї актуальності й дотепер.

Зрештою, Марко Лукич Кропивницький правильно визначив для себе мету в житті: *«А сцена? Чи ж не вона – заповітна зірка твоя? Чи ж не сюди, в храм богів твоїх, ішов ти крутими тернистими шляхами життя? Чи не все твоє ще з далекого світанку підпорядковано було їй, сцені, звідки прагнув то словом, то пісню, то німим зворушливим жестом виховувати любов до правди, до справедливості, до людства, приниженого і поневоленого. – Так!..»* [7, с. 115]. Присвятивши всього себе цій справі, він став тим, кого ми знаємо як Корифея українського театру.

Цікавим є той факт, що роман не засвідчує смерть Марка Кропивницького прямо – він лише схиляється на подушку в потязі, що біжить *«всє вперед і вперед степовими просторами України»* [7, с. 280]. Такий змістовий прийом, певно, слугує втіленням думки про те, що люди такої величі духу й звершень не помирають, – лише йдуть спочивати після добре зробленої роботи.

Таким чином, заглибившись у психологію зображуваної особистості на рівні компіляції фактів про життя діяча та власної творчої уяви, Смоленчуку вдалося створити яскравий художній образ, наповнений життям. Така деталізація оповіді, яка увібрала в себе багатство чинників, що мали вплив на Марка Кропивницького від часів його дитинства до зрілих років, дають змогу прослідкувати процес формування особистості митця.

Беззаперечно, – біографічний жанр, обраний Миколою Смоленчуком для осмислення життєвого та творчого шляху Марка Лукича Кропивницького, є найбільш вдалим вибором з можливих варіантів, адже, як зазначає О. Зарицький, «біографії несуть величезний заряд сили, оскільки на прикладі конкретного життя показують шлях, по якому повинна йти людина, чому і як треба служити, в ім'я чого, яких цілей жити й боротися» [1, с. 4].

Очевидно, що постать Марка Кропивницького з такою силою захопила Миколу Смоленчука не тільки тому, що це визначна особистість, породжена нашим краєм, але й з тієї причини, що чим більше він про нього дізнавався, досліджуючи різноманітні документи, твори, збираючи спогади про митця, то більше відчував певну спорідненість душ. В уста Марка свого твору він вкладає деякі власні переживання (знаходимо схожість із щоденниковими записами Смоленчука [2, с. 18, 20, 23], які цілком органічно пасують Кропивницькому, враховуючи його діяльність: «А що ти зробив для своєї отчизни?» [7, с. 82], «Здається, живеш немарно... Але чому оце кляте невдоволення собою? [7, с. 99, 100], «Хотілося чогось більшого. Не слави, ні. Просто знайти мету і місце, де б сили, що вирують, як у переповненім джерелі, застосувати», «Боже, дай мені снаги знайти своє покликання! Все віддам йому, все!» [7, с. 107].

Тому цілком природним є те, що духовна близькість і симпатія, ніби перетнувши час, поєднала долі Смоленчука й Кропивницького – у численних публікаціях, статтях, розвідках і, зрештою, у романі «Ой, літав орел».

І нехай, як і Кропивницький у його романі, Смоленчук гнітився тим, *«що його поривання зробити людям добро розбивається об колесо казенної машини, зламати яку одному йому не під силу»* [7, с. 108], але серцем відчував, що *«коли заговорить у тебе покликання і відчуєш, що не під силу його подолати, тоді вже, голубчику, гори. Віддай усього себе...»* [7, с. 72]. Микола ж Кузьмович також знайшов свою зірку. І горів, і віддав усього себе.

12 січня 1993 року на 66 році життя письменник і громадський діяч Микола Кузьмович Смоленчук відійшов у небуття... Та не в забуття,

адже твори його зараз набувають ще більшої актуальності й не одне покоління буде говорити про нього як майстра слова, що заслуговує пошани та пам'яті.

Джерела та література:

1. Зарицький О.М. Біографія та історія / О.М. Зарицький. – К.: Наукова думка, 1989. – 104 с.
2. Із сивого покоління: М. Смоленчук – людина, письменник, вчений / Підготовка текстів, упорядкування та передмова О.О. Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 216 с.
3. Клочек Г.Д. Енергія художнього слова. Збірник статей / Г.Д. Клочек. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – 447 с.
4. Семенюк О.А. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.А. Семенюк, В.Ю. Паращук. – К.: Ін Юре, 2009. – 276 с.
5. Син полинових степів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/el-museum/zem/smolenchuk.html>
6. Смілянська В.Л. Біографічна Шевченкіана (1861–1981) / В.Л. Смілянська. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.
7. Смоленчук М.К. Ой, літав орел / М.К. Смоленчук. – Одеса: Маяк, 1969. – 284 с.
8. Жуков Д.А. Биография биографии: Размышление о жанре / Д.А. Жуков. – М.: Сов. Россия, 1980. – 135 с.
9. Nuts and Bolts: «Thought» Verbs. Essay by Chuck Palahniuk [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://litreactor.com/essays/chuck-palahniuk/nuts-and-bolts-%E2%80%99Cthought%E2%80%9Dverbs>

Відомості про автора: **Бабенко Богдана Олегівна**, аспірантка кафедри української літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

Віра Мар'янова

ЗАКОХАНИЙ У РІДНИЙ КРАЙ (ДМИТРО ПРОСКАЧЕНКО)

У статті йдеться про культурницьку та краєзнавчу діяльність Дмитра Дмитровича Проскаченка – зберігача фондів краєзнавчого музею Добровеличківського району, ветерана краєзнавчого руху Кіровоградщини.

Поданося біографічні відомості, розглядається його шлях до визнання та неоціненний вклад у культурну спадщину не тільки області, а й України.

Ключові слова: історія України, Добровеличківський район, Добровеличківський краєзнавчий музей, Д. Проскаченко, культурно-історична спадщина, географічний центр України.

The article is devoted to Dmytro Proskachenko's cultural and regional historical activities. Dmytro Proskachenko is archivist of Dobrovelychkivka regional history museum, old-stager of regional historical movement in Kirovohrad region.

Key words: history of Ukraine, Dobrovelychkivka district, Dobrovelychkivka regional history museum, Dmytro Proskachenko, cultural and historical heritage, geographical centre of Ukraine.

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо»

В'ячеслав Липинський

Українці сторіччями мріяли бути справжніми господарями на своїй землі і мрії ці реалізувалися в повному, юридично оформленому обсязі, тільки наприкінці ХХ сторіччя. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року став тією подією, з якою пов'язаний відлік новітньої історії української держави, її сучасне і майбутнє. Час, що минув з моменту проголошення незалежності, довів правильність обраного шляху.

Вивчаючи історію України, ми не повинні забувати й про історію рідного краю. Серед краєзнавців Добровеличківського району немає рівних Проскаченку Дмитру Дмитровичу – сильній особистості, талановитій, добрій і життєрадісній людині. Він сприяв відродженню історичних пам'яток, вів багаторічну краєзнавчу роботу, збирав і популяризував історико-культурну спадщину краю, був головою ініціативної групи зі створення

Добровеличківського районного краєзнавчого музею. Розсудливість, оптимізм, принциповість та вимогливість – його характерні риси у ставленні до справи і людей.

Дослідження життєвого і творчого шляху Проскаченка Дмитра Дмитровича, його внеску у розвиток культури нашого краю – така мета нашої творчої роботи. Отримати обласну краєзнавчу премію імені Володимира

Ястребова, диплом про присвоєння почесного звання «Ветеран красзнавчого руху на Кіровоградщині», свідоцтво про присвоєння звання «Почесний член Всеукраїнської спілки красзнавців» може лише віддана улюбленій справі людина, людина з великої літери, про яку можна сказати словами І.Світличного: «Вітчизна – це не хтось і десь, Я – теж Вітчизна».

Дмитро Дмитрович Проскаченко народився 14 червня 1930 року в селянській родині у селі Чорний Ташлик Вільшанського району Кіровоградської області.

Суворе, холодне і голодне дитинство було у Дмитра. Мати лишила його, зовсім маленького, з батьком. Згодом його батько одружився вдруге. Коли хлопцеві виповнилося 14 років, мачуха купила йому на базарі стареньку куртку і сказала: «Тепер скиба відрізана від хліба». Тільки згодом Дмитро зрозумів її слова. Тож коли під кінець березня 1944-го року на вигоні за селом з'явилася радянська кінна розвідка, хлопець визвався показати дорогу. Згодом його посадили на танк, який повіз підлітка прямо на війну. Полк 188-ої стрілецької дивізії, до якого потрапив хлопчина, йшов до Дністра, на південь Одещини, у напрямку Болгарії.

Після війни Дмитра Дмитровича, як сина полку, направили навчатися до Одеси [1, с. 2].

Дмитро Проскаченко закінчив Одеську школу суднобудівників і до 1951 року працював зварювальником на миколаївському суднобудівному заводі імені 61-го комунара. Звідти був призваний до лав Радянської Армії на кордон з Фінляндією. Дослужився до старшини мотозводу [2, с. 2].

Під кінець служби одружився, згодом молоде подружжя переїздить до Вільшанки. З 1956 року Дмитро Дмитрович – працівник культури, починав з посади завідуючого сільським клубом села Чорний Ташлик Вільшанського району. Після закінчення у 1959 році з відзнакою Олександрійського технікуму підготовки культурно-освітніх працівників Міністерства культури УРСР він призначений директором Вільшанського районного Будинку культури, а в 1960 році – директором Добровеличківського районного Будинку культури. З 1963 по 1965 рік Дмитро Дмитрович – голова районного комітету ДТСААФ. Закінчивши курси перепідготовки керівних кадрів при Київському інституті культури, з 1966 по 1979 рік працював завідуючим Добровеличківським районним відділом культури. У 1979 році Проскаченко Д.Д. – директор Добровеличківської музичної школи, з 1979 року по 1991 рік – відповідальний секретар районної організації товариства охорони пам'яток історії і куль-

тури. З 1991 по 2008 рік Дмитро Дмитрович – головний зберігач фондів Добровеличківського районного краєзнавчого музею.

На якій би посаді не працював Дмитро Дмитрович, як керівник він ініціативний і енергійний організатор, невтомний працівник, домагався втілення в життя всіх благородних задумів, зумів виховати в своїх підлеглих відповідальність, організованість. Адже високий професіоналізм, культура дій, розуміння поставлених завдань та якісне їх виконання піднімали авторитет працівників культури на Кіровоградщині.

Все це давало змогу вирішувати в районі і в області не прості питання збереження і подальшого розвитку національної культури у сільській місцевості. Так, за його ініціативи, відкрито 2 дитячі музичні школи, щорічно вводилися в дію за найновішими технологіям культурні комплекси в селах Липняжка, Дружелюбівка, Юр'івка, Любомирка, Піщаний Брід, Тишківка, Миколаївка, Андріївка.

За сприяння Проскаченка Д.Д. розширювалась мережа культурних закладів, зростала майстерність художніх колективів. Наприклад, одним з кращих є народний фольклорно-етнографічний гурт української народної пісні «Червона калина», знаний не лише в області, а й далеко за її межами, зокрема в Польщі, Росії, Білорусі. Він – лауреат багатьох конкурсів, володар дипломів ВДНГ України.

За авторськими сценаріями Дмитра Дмитровича традиційними стали в районі свята врожаю, «Різдвяні дари», проводи зими, «Гей, на Івана, гей, на Купала», День культури села, «Липнязьке весілля», численні виставки декоративно-ужиткового мистецтва. Кожен народ береже і шанує свою історію, культуру та традиції. Це основа основ, без якої у народу немає майбутнього. І велика заслуга в поширенні народних традицій та звичаїв належить Д.Д. Проскаченку.

Наш Добровеличківський край славний багатим історичним минулим і саме це спонукало до створення скарбниці історичної та культурної спадщини – районного краєзнавчого музею.

Історія створення музею розпочалася 13 березня 1980 року, коли постановою бюро Добровеличківського РК КПУ та виконкому районної ради було затверджено склад ініціативної групи зі створення музею. Головою ініціативної групи затверджено Дмитра Дмитровича Проскаченка, відповідального секретаря районного Товариства охорони пам'яток історії та культури, а першим директором новостворюваного музею затверджено Василя Яковича Ногу, історика, заслуженого вчителя Української РСР [3, с. 4].

5 травня 1985 року до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні музей відкрив двері для відвідувачів, представивши музейні пам'ятки та колекції, що становлять цінну частину національного культурного надбання нашого краю, а окремі з них є раритетами світового значення. Музей став повноправним активним учасником суспільно-політичного життя району, центром його культурного життя.

Атмосферу минувшини зберігає і приміщення музею – колишня земська управа, а нині пам'ятка архітектури місцевого значення, побудована у 1892 році [4, с. 4].

Сьогодні Добровеличківський музей – один з кращих музеїв області, а серед сільських краєзнавчих музеїв – один з кращих в Україні. Фонд його налічує понад 6 тисяч експонатів, які розміщені в 11 залах та 24 розділах музею. Вони належать до Державної частини Музейного фонду України і відображають історію краю від найдавніших часів до сьогодення.

За участі Дмитра Дмитровича при музеї тривалий час працювала районна самодіяльна кіностудія «Пам'ять», у доробку якої – біля 100 аматорських фільмів з історії, краєзнавства та культурного розвитку району. Кіностудія була лауреатом багатьох обласних і міжобласних конкурсів аматорських фільмів, відзначена призами, дипломами і преміями [5, с. 4].

Д.Д. Проскаченко створив при Добровеличківському музеї дитячу студію «Краєзнавець», а на базі Липнязького краєзнавчого музею – народний університет з охорони пам'яток історії та культури. Їхня робота була спрямована на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у молоді патріотизму, усвідомлення своєї відповідальності за збереження та примноження духовних скарбів, залучення до вивчення та збереження історико-культурної спадщини краю. Робота студії проводилася у двох напрямках: «Археологія» і «Музейна справа». Учасники студії, з ініціативи Дмитра Дмитровича, залучалися і до наукової роботи під керівництвом працівників музею, зокрема до наукової експедиції з метою дослідження залишків трипільської культури, що розташовані на території Федорівської сільської ради, у так званій Куцїй Балці або урочищі Макітра.

Так, як Дмитро Дмитрович, ніхто не проводив екскурсій, не розповідав про історичні події, не говорив так вміло і захоплююче, про що свідчать записи в книзі відгуків музею [6, с. 5].

З дня відкриття у музеї побувало більше двохсот тисяч відвідувачів, серед яких гості з багатьох країн світу: Японії, Франції, США, Кореї,

Німеччини, Болгарії, Польщі, Голландії, Китаю, Данії, Англії, Чехії, Канади, Португалії, Білорусі, Російської Федерації, Молдови, Узбекистану.

Відвідувачі залишають записи про свої враження від побаченого і почутого. Таких записів вже майже три книги!

У 1991 році Міністерством культури УРСР підтримано пропозицію управління культури облвиконкому і надано музею статус державного. На сьогодні музей є юридичною особою комунальної форми власності.

18 травня 2015 року у Міжнародний день музеїв та з нагоди 30-річчя з дня відкриття Добровеличківського районного краєзнавчого музею на приміщенні закладу урочисто відкрито меморіальні дошки засновникам музею Нозі Василю Яковичу та Проскаченку Дмитру Дмитровичу [7, с. 5].

Відкрили меморіальні дошки голова районної державної адміністрації Ткаченко Василь Вікторович та Ірха Анатолій Якович, заступник селищного голови Сидор Любов Володимирівна та донька Проскаченка Дмитра Дмитровича – Проскаченко Людмила Дмитрівна.

Отже, вагомий внесок у розвиток культури району, багаторічна краєзнавча робота та дослідження, збереження і популяризація історико-культурної спадщини краю, розвиток музейної справи, сприяння відродженню історичних пам'яток, пропагування національної, культурної та духовної спадщини, цикл публікацій краєзнавчого характеру, співпраця із ЗМІ та громадськими організаціями – все це діяльність нашої земляки Дмитра Дмитровича Проскаченка.

Проскаченко Д.Д. був одним з ініціаторів дослідження Кіровоградщини як географічного центру України. Його пропозицію підтримав доктор географічних наук, професор В.О. Шевченко, який у 1989 році визначив точку географічного центру України – північно-західну околицю селища Добровеличківка Кіровоградської області [8, с. 6].

У 1991 році тут встановлено пам'ятний знак [9, с. 6]. На базі районного краєзнавчого музею Українським географічним товариством було проведено науково-практичну експедицію «Географічний центр України» за маршрутом: Київ – Добровеличківка – Кіровоград – Олександрія – Кам'янка – Шпола – Ватутіне – Київ. 24 серпня 2002 року був відкритий оновлений пам'ятний знак «Географічний центр України».

Це стало можливим завдяки зусиллям всієї громадськості, підприємств, організацій і установ району. Зведення пам'ятника без залучення бюджетних коштів стало справді загальнонародною будовою. На відкритті пам'ятника виступили гості свята – перший заступник голови

обласної державної адміністрації М. Лавренко та перший заступник голови обласної ради Ю. Целих.

Проскаченко Д.Д. – учасник науково-практичних, історико-краєзнавчих конференцій, які проводилися у Чернігові, Києві, Миколаєві, Кіровограді. У 2007 році Дмитро Дмитрович взяв участь у роботі конференції «Культурний і побутовий взаємовплив національних меншин та українців Південної України», яка відбулася у Миколаєві з виступом на тему: «Болгари і наш край: культурний і побутовий взаємовплив українців та болгарських переселенців Вільшанського і Добровеличківського районів Кіровоградської області» [10, с. 6].

Проскаченко Д.Д. є автором матеріалів з історії краєзнавства Добровеличківського району до видань «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України», «Сучасна українська енциклопедія», «Міста і села України», «Книга пам'яті: Кіровоградська область». Він написав статті «Потаємна схованка» (про перших поселенців географічного центру України), «У полі могила» (про проблеми збереження пам'яток археології у Посинюшші та Південного Бугу), «Трагічний серпень 41 –го» (про побище, яке розгорнулося на берегах річки Синюха (загибель 6-ої та 12-ої армій у Зеленій Брамі) та інші.

Найбільше уваги автор приділяв історичному минулому краю. Він розповідав про перші трипільські поселення біля села Федорівки, про архітектуру та речі побуту того часу. За основу статті «Трипільці – земляки та їхня культура» («Сільське життя» № 57 від 02.08.1964 року) були взяті матеріали його власних досліджень поселення трипільців урочища Макітри та Балки Куцої. Цікавою є й історична розвідка «Липнязькі колодери», де відстежується життя та ремесла липняжців протягом всього часу існування села.

Вже легендою стали його історичні розвідки — версії про заснування поселення Добровеличківка: «Потаємна схованка коваля Величка», «Козацька криниця».

У 2002 році у рамках проведення Всеукраїнської культурно-мистецької акції «Мистецтво одного села» у Національному музеї народної архітектури та побуту України Добровеличківським районним краєзнавчим музеєм спільно з Липнязьким народним краєзнавчим музеєм було створено експозицію «Барви рідного краю», яка представила народне мистецтво жителів села Липняжки. Саме Дмитро Дмитрович оформив тематико-експозиційний план виставки, яка дістала високу оцінку від організаторів конкурсу та членів журі.

Дмитро Дмитрович зібрав 1700 українських прислів'їв та приказок, почutih у рідному краї, та у 2009 році видав брошуру народної мудрості «Народ скаже, як зав'яже». Він є автором книги «Центр України. З історії Добровеличківського краю».

Проскаченко Д.Д. – автор ряду статей з історії краєзнавства: «Гуманізм і варварство», «Україна соборна», «Пісня в кольорах», «Чорний лабіринт», «Потаємна схованка», «У полі могила», та ін., які були надруковані в районній газеті «Сільське життя». Вони привертають до себе увагу науковців та громадськості вмінням автора захопити безпосередністю розповіді про звичайне, а водночас значуще в історії краю.

За вагомий внесок у розвиток культури району, багаторічну краєзнавчу роботу та дослідження, збереження і популяризацію історико-культурної спадщини краю Добровеличківська районна державна адміністрація рекомендувала Дмитра Проскаченка на здобуття обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова. І він її здобув! 16 травня 2008 року Проскаченку Д.Д. було вручено другу премію імені В. Ястребова.

Дмитро Дмитрович дуже гордився цією нагородою, а всі, хто його знав, раділи за цю чудову, віддану своїй справі людину!

На основі архівних матеріалів Добровеличківського районного краєзнавчого музею, публікацій районної газети «Сільське життя», спогадів колег про Дмитра Дмитровича ми прийшли до наступних висновків і узагальнень.

Свої знання і життєвий досвід Проскаченко Дмитро Дмитрович найповніше використовував на користь громадськості. Шанобливо ставився до громадян, був вимогливим до себе і оточуючих. Його професійні та людські якості завжди викликали гордість та захоплення. Його авторитет був непохитний і в колективі, і в колі друзів, і серед рідних. Порядність, чесність, справедливість, комунікабельність, доброта завжди викликали симпатію і довіру. Прекрасний оратор, літератор, людина, яка з 1944 року віддавала себе людям, Вітчизні, горіла і запалювала інших – то Дмитро Дмитрович.

Указом Президента України від 12 січня 2009 року №15 «Про відзначення державними нагородами України працівників підприємств, установ та організацій Кіровоградської області» за значний особистий внесок у соціально-економічний, культурний розвиток Кіровоградської області, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю та з нагоди 70-річчя утворення області високої державної нагороди удостоєно головного зберігача фондів Добровеличківського краєзнавчого музею – Про-

скаченка Дмитра Дмитровича та нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

Він нагороджений орденами «Знак пошани» (1976 р.), «Вітчизняної війни» II ступеня (1985 р.), Почесною грамотою Міністерства культури і мистецтв України за вагомий особистий внесок у розвиток музейної справи (2002 р.), Почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України за багаторічну плідну працю у галузі культури від (2002 р.), грамотами Кіровоградської обласної державної адміністрації та обласної ради, грамотами та подяками управління культури і туризму облдержадміністрації, а також грамотами і подяками Добровеличківської районної державної адміністрації та районної ради, відділу культури і туризму райдержадміністрації. Кількість грамот та подяк – більше 50. Обирався членом головної ради товариства охорони пам'яток історії і культури України (м. Київ), депутатом Добровеличківської селищної та районної рад.

Проскаченко Д.Д. – «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців», «Ветеран краєзнавчого руху на Кіровоградщині», нагороджений відзнакою Президента України – ювілейною медаллю «20 років незалежності України» [10, с. 8].

Наш славний земляк відійшов у вічність, та смерть не може зруйнувати те, що він залишив після себе – добрі справи, безмежну повагу і світлу пам'ять.

Джерела та література:

1. Гончар І. Мов до джерела припасти / І. Гончар // Сільське життя. – 1991. – № 53. – 14 травня. – С. 2.
2. Горленко Р.Д. Спогади про брата / Р.Д. Горленко. – Добровеличківка: ІВО «Сільське життя», 2016. – С. 2.
3. Маштаков С. Тут працюють люди, котрі люблять свій край. І це почуття передають нащадкам / С. Маштаков // Народне слово. – 2008. – № 76. – 15 липня. – С. 4.
4. Проскаченко Д. Болгари і наш край / Д. Проскаченко // Сільське життя. – 2007. – № 87. – 08 листопада; № 89. – 15 листопада.
5. Проскаченко Д. «Народ скаже, як зав'яже» / Д. Проскаченко. – Добровеличківка: ІВО «Сільське життя», 2009. – С. 4.
6. Проскаченко Д. Центр України. З історії Добровеличківського району / Д. Проскаченко. – Добровеличківка: ІВО «Сільське життя», 2013. – С. 5.
7. Ревенко В. Музей виховує / В. Ревенко // Сільське життя. – 1990. – № 12. – 12 січня. – С. 5.
8. Сидор Л. Добровеличківському краєзнавчому музею 20 / Л. Сидор // Сільське життя. – 2005. – № 38. – 14 травня. – С. 6.

9. Юферова Л. «Він перемагає час» / Л. Юферова // Сільське життя. – 2005. – № 47. – 16 червня. – С. 6.

10. Янчуков С. Перша ластівка духовного розвитку краю / С. Янчуков // Народне слово. – 2013. – 19 грудня. – С. 6.

Відомості про автора: *Мар'янова Віра Іванівна, вчитель історії, старший вчитель Липнязької ЗШ І-ІІІ ст. № 1, с. Липняжка.*

УДК 902.2(477.65)«1967/78»
Вікторія Безверха

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ Н.М. БОКІЙ НА КІРОВОГРАДЩИНІ (1966 – 1978 рр.)

У статті оглянуто внесок Н.М. Бокій у розвиток української археології. Подано хронологію археологічних досліджень вченої у період 1966 – 1978 рр. Проаналізовано здобутки археологічних експедицій Кіровоградського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Н.М. Бокій. Зроблено огляд наукових публікацій дослідниці.

Ключові слова: *Н.М. Бокій, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, музей, історія Кіровоградщини.*

The contribution of N.M. Bokiі to the development of Ukrainian archeology; chronology of archeological achievements of the scientist in 1966 – 1978; findings of archeological expeditions of Kirovograd regional ethnographic museum, headed by N.M. Bokiі; scientific publications by the researcher are presented, reviewed and analyzed in the article.

Key words: *N.M. Bokiі, archeological expeditions, archeological artefacts, museum, the history of Kirovograd region.*

Неможливо уявити історію Кіровоградщини без краєзнавчих та археологічних досліджень Нінелі Михайлівни Бокій. Ім'я дослідниці пов'язане не лише з розкопками. Нінелі Михайлівну цікавило безліч тем – від проблем археології до середньовічної, нової та новітньої історії України. Матеріали, здобуті Н.М. Бокій під час розкопок на території області, відкрили цілі сторінки з давньої історії краю, а дослідження золотоординського міста біля с. Торговиці на Кіровоградщині тривають і до сьо-

годні. Заслуги Н.М. Бокій були відзначені у 1999 р. обласною краєзнавчою премією імені В. Ястребова, у 2003 р. – Почесною грамотою Кабінету міністрів України, а в 2007 р. – Премією імені В.В. Хвойки.

Майбутній український археолог та історик, Нінель Михайлівна Бокій, народилася 20 червня 1937 р. у смт. Новомиkolaївка Запорізької області [21, с. 288]. Вона зростала в інтелігентній сім'ї. Мама – Антоніна Миколаївна Бокій працювала вчителем, а тато – Михайло Дмитрович Бокій працював на посаді в органах місцевого самоврядування. Нінель Михайлівна спочатку здобувала освіту в школі м. Рожище Волинської обл., м. Луцька. Згодом часті переїзди, які були пов'язані з роботою батька, привели родину у м. Костопіль Рівненської області, де вона і закінчила середню школу у 1954 р. Цього ж року вступила до Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка на історичний факультет. У 1959 р. Н.М. Бокій отримала диплом, здобувши спеціальність історика, вчителя історії середньої школи [19, с. 114].

Відразу після закінчення університету Нінель Михайлівна працювала у двох наукових установах – науковим співробітником Київського державного архітектурного заповідника «Софіївський музей» та лаборантом в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР [19, с. 114]. З того часу Нінель Бокій завжди була у вирі науки, а сьогодні її ім'я та науковий доробок стали об'єктом наукових пошуків. Нінель Михайлівни не стало у 2008 р. Того ж року були надруковані і кілька перших біографічних робіт, присвячених її життю та діяльності. Так у 2008 р. у журналі «Археологія» була надрукована стаття «Пам'яті Нінель Михайлівни Бокій» [19], у 2009 р. в Наукових записках КДПУ була опублікована робота «Служіння науці та людям», підготовлена колегами по кафедрі історії України. У 2012 р. відбулася Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку та приурочений до ювілею вітчизняної археології – 250-літтю розкопок Мельгуновського кургану». Нагадаємо, що саме Н.М. Бокій завершила розкопки цієї видатної на весь світ пам'ятки скіфського часу у 1990 р. Матеріали ж цих досліджень та ще кілька статей, присвячених Нінелі Бокій, були опубліковані в черговому випуску Наукових записок КДПУ, що вийшов після конференції у 2014 р. [16; 20; 23]. У 2015 р. М.П. Тупчієнко здійснив спробу узагальнити інформацію про археологічні розкопки Н.М. Бокій в області у цілому [22].

Історія ж досліджень Н.М. Бокій на Кіровоградщині розпочалась у 1966 р. Саме тоді молода дослідниця переїхала до м. Кіровограда. З цього часу і до 1978 р. вона працювала завідувачем відділу археології, а згодом

відділу дорадянської історії у Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї [18, арк. 5, 7]. У Кіровограді Нінель Бокій змогла організувати місцеву експедицію, з якої по суті і розпочалися систематичні розкопки в області. Левова частка артефактів, які сьогодні представлені у стаціонарній експозиції зали Кіровоградського обласного краєзнавчого музею – «Археологічна минувшина Кіровоградщини», зібрані саме завдяки роботі Н.М. Бокій.

Спробуємо простежити хронологію археологічних досліджень Н.М. Бокій в музейні роки її кар'єри. Вже у 1966 р. з переїздом до Кіровограда розпочинаються перші археологічні дослідження на території Новомиргородського району – у селах Защита, Листопадове та Капітанівка. Ці розкопки дали досить цікаві результати. Особливо цікавим виявився курган, розкопаний біля с. Защита. В ньому були знайдені скіфські бронзові предмети V ст. до н. е., які сьогодні зберігаються та експонуються в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Серед них – бронзові наперся, знамениті бляхи у формі левоголових грифонів, бронзові дзвіночки, залізний та бронзовий черпак з довгою ручкою. На думку дослідниці, сам курган міг виконувати роль священного місця, оскільки самого поховання тут так і не вдалося знайти. Біля с. Листопадове було розкопане скіфське поховання VI – IV ст. до н. е. у кургані, а біля с. Капітанівка відкрите одне з найбільших неукріплених поселень скіфського часу площею 70 га [10]. Матеріали цих розкопок частково були опубліковані у 1967 р. в статті «Охранные работы в Кировоградской области» у виданні «Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг.» [13]. Оскільки вже названі знахідки з кургану біля с. Защита належать до унікальних предметів та не мають прямих аналогій, у 1970 р. Н.М. Бокій опублікувала цей комплекс окремо в статті «Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини» у виданні «Археологія» [8].

У 1967 р. археологічна експедиція розпочалася на території с. Леваківки м. Кіровограда, у зв'язку із будівництвом зрошувальної системи на р. Грузькій. Тут були проведені археологічні розвідки, під час яких зафіксовано 31 курган. Значна частина з них вже були обстежені археологічною експедицією АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна. За результатами археологічних експедицій вдалося встановити, що більшість курганів належать до епохи бронзи. Наступним став пункт біля с. Губівка Компаніївського району, де було знайдене сарматське поховання. Цього року також проводилися розвідки біля с. Ганна-Требинівка та с. Завтурове Устинівського району на місці будівництва зрошувальної си-

стеми. Також експедиція здійснила огляд курганів доби бронзи біля с. Володимирівка Петрівського району. Крім того, у 1967 р. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей здійснив розкопки курганів у Новомиргородському та Олександрійському районах. В них були виявлені поховання ямної культури, скіфського та сарматського часу. Завдяки співпраці Нінель Михайлівни з місцевими громадами, цього ж року школою с. Велика Андрусівка Світловодського району до музею були передані 30 предметів, знайдені на березі Кременчуцького водосховища [11].

Протягом 1968 р. археологічні розкопки проходили на території Добровеличківського, Онуфріївського та Олександрійського районів. Біля с. Показове Добровеличківського району було розкопано 13 курганів, в одному з яких знайдене поховання кочовика із залишками гаптування на тканині. Ця знахідка сьогодні також виставлена в одній з вітрин Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Не менш цікаві артефакти цього року були виявлені біля с. Омельник Онуфріївського району. Тут у кургані було розкопане поховання скіфського воїна з комплектом зброї та золотими речами та окремою кінською могилою [1, с. 159].

Протягом 1968 – 70 рр. та 1975 р. Нінель Михайлівна проводила розкопки курганів у басейні р. Синюхи. Набутий в ході цих розкопок матеріал дозволив дослідниці визначити р. Синюху кордоном між осілими та кочовими скіфами на Правобережжі Дніпра [3;14].

Масштаби розкопок археологічної експедиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Н.М. Бокій в другій половині 1960-х років набирали нового розмаху. У 1969 р. Нінель Бокій провела розкопки в п'яти районах області – у Олександрійському, Онуфріївському, Устинівському, Вільшанському та Світловодському. За цими матеріалами також була надрукована стаття «Археологічні розкопки на Кіровоградщині» у виданні «Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.» [2].

Не припинялися активні рятівні та пошукові археологічні роботи на території нашого краю протягом наступних років. У березні 1975 р. в м. Олександрія було проведено охоронні розкопки кургану на місці будівництва корпусу електромеханічного заводу. Восени цього ж року були проведені археологічні розкопки у с. Підвисоке Новоархангельського району. В курганах поряд з цими населеними пунктами були виявлені поховання доби енеоліту, різних етапів доби бронзи та скіфського часу. Також у 1975 р. розпочалися розкопки сьогодні досить відомої скіфської пам'ятки – ґрунтового могильника біля м. Світловодськ. Під час будівництва водогону «Дніпро–Кіровоград» було порушено 7 захоро-

нень. Розкопки цієї пам'ятки проводилися з перервами до 1990 року. За час роботи експедиції на могильнику було розкопано 155 поховань скіфського часу. На сьогодні розкопки пам'ятки припинені. Артефакти з могильника сьогодні зберігаються у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею та у фондах Археологічного музею імені Нінелі Бокій Центральноукраїнського державного педагогічного університету. Частково результати розкопок в Світловодську були опубліковані на жаль вже після смерті дослідниці її колегами та учнями [9].

Крім активної польової роботи, Н.М. Бокій підготувала звіти про розкопки на Кіровоградщині, які зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Більшість отриманих під час розкопок матеріалів були опубліковані в наукових статтях та лягли в основу майбутньої кандидатської дисертації. Також Нінелею Михайлівною були підготовлені та опубліковані кілька статей з археології у місцевій пресі. Так, у 1966 р. в «Кіровоградській правді» опублікована замітка «Скарби Захитянської могили», а 1967 та 1968 рр. в газеті «Червона зірка» були надруковані матеріали про розкопки у Новомиргородському районі. У 1969 р. Нінелі Михайлівна підготувала інформацію до розділу «Археологія» у виданні «Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник» [6]. Дослідниця займалася популяризацією набутих матеріалів під час публічних виступів та лекцій [18, арк. 7].

В цілому за час роботи в музеї Н.М. Бокій було розкопано більше сотні поховальних пам'яток різних періодів давньої історії. З 1978 р. Нінелі Михайлівна перейшла на роботу до Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна (тепер Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка). На новому місці роботи дослідниця захистила кандидатську дисертацію, продовжила займатися улюбленою справою, створила археологічний гурток та навіть власну школу учнів, які й сьогодні продовжують справу свого вчителя. В оновленій експозиції зали «Археологічна минувшина Кіровоградщини» Кіровоградського обласного краєзнавчого музею окрема частина відведена Нінелі Михайлівні Бокій – одній з найяскравіших постатей в історії археології краю та в історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. Бокій Н.М. Археологические работы на Кіровоградщині в 1968 г. // Археологические исследования на Украине 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 154 – 159.

2. Бокій Н.М. Розкопки на Кіровоградщині // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. – 1972. – Вип. 4. – С. 131 – 135.
3. Бокій Н.М. Археологические исследования в бассейне р.Синюхи [Кіровоградська обл.] // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции. – К., 1975. – С.91 – 92.
4. Бокій Н.М. Знахідки археологів у нашому районі (Новомиргород) // Червона зірка. – 1968. – 28 березня.
5. Бокій Н.М. Знахідки на заводському подвір'ї. З історії нашого краю. // Кіровоградська правда. – 1976. – 14 березня
6. Бокій Н.М. Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник (Розділ «Археологія»). – Дніпропетровськ, 1969.
7. Бокій Н.М. Новые находки на Кіровоградщине // Археологические исследования на Украине 1967 г. – 1968. – Вип. 2. – С. 121 – 125.
8. Бокій Н.М. Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини // Археологія. – 1970. – Т. 23. – С. 182 – 189.
9. Бокій Н.М. Отчет Кіровоградского краеведческого музея о раскопках в г.Александрии и г.Светлоградске и в с.Подвысокое Новоархангельского р-на Кіровоградской обл. – 11 с. // Науковий архів ІА НАН України. – 1976/144.
10. Бокій Н.М. Отчет об археологических исследованиях в Кіровоградской обл., проведенных ККМ в 1966 г. – 4 с. // Науковий архів ІА НАН України. – 1966/85.
11. Бокій Н.М. Отчет об археологических исследованиях в Кіровоградской обл., проведенных Кіровоградским краеведческим музеем в 1967 году. – 17 с. // Науковий архів ІА НАН України. – 1967/81.
12. Бокій Н.М. Отчет об археологических раскопках Кіровоградского краеведческого музея. – 12 с. // Науковий архів ІА НАН України. – 1969/65
13. Бокій Н.М. Охранные работы в Кіровоградской области // Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – К., 1967. – С. 110 – 114.
14. Бокій Н.М. Розкопки скіфських курганів у басейнах рік Синюхи і Тясмина [Кіровоградська обл.] // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 191 – 193.
15. Бокій Н.М. Скифские курганы в бассейне р.Большая Высь на Кіровоградщини // Скифы и сарматы: [Сборник] / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
16. Бокій Н. Новое о Мельгуновском кургане / Бокій Н., Могилов А. // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2014. – С. 26 – 51.
17. Бокій Н.М. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї / Бокій Н.М., Могилов О.Д., Панченко К.І. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 17 – 24.
18. Особова справа доцента кафедри історії України Н.М. Бокій // Архів Центральноукраїнського державного педагогічного університету.
19. Пам'яті Нінелі Михайлівни Бокій // Археологія. – № 4. – 2008. – С. 114 – 115.
20. Панченко К. Скіфська проблематика в дослідженнях Н.М. Бокій // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2014. – С. 80 – 87.
21. Служіння науці та людям // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2008. – С. 288 – 290.

22. Тупчієнко М.П. Археологічні дослідження Н. М. Бокій на Кіровоградщині // Історія науки і біографістика. – 2015. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/16.pdf>.

23. Чорний О. Нінель Михайлівна Бокій – дослідник Мельгуновського кургану // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2014. – С. 73 – 79.

Відомості про автора: **Безверха Вікторія Миколаївна**, молодший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею; м. Кропивницький.

Олена Устюжаніна

ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ: ЖІНКИ ДОБРОВЕЛИЧКІВЩИНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Есе репрезентує дослідження ролі жінки в непростих умовах бойових дій Другої світової війни. Подано біографічні нариси про жінок-фронтовиків родом з Добровеличківщини: К. Побережець, О. Головченко, О. Козлову, Р. Посєвіну, Г. Прокоф'єву, М. Любченко.

Ключові слова: *Кіровоградщина, Друга світова війна, Добровеличківщина, жінка, фронт, війна, біографія.*

The essay represents the investigation of the role of woman in difficult conditions of Second World War. The biographical essays about Dobrovelychkivka-born female combat veterans – K. Poberezhets, O. Holovchenko, O. Kozlova, R. Posevina, H. Prokofieva, M. Liubchenko – are presented.

Key words: *Kirovograd region, Second World War, woman, front, war, biography.*

У часи СРСР правда про участь жінок України у військових формуваннях Другої світової війни була під забороною – її або замовчували, або спотворювали. Вона мала вписуватися у радянську схему героїзму. Нині питання ролі та місця жіноцтва у Другій світовій війні недостатньо вивчене істориками та не переосмислене суспільством. Проте участь жінки на фронті справді неоціненна.

З нападом гітлерівської Німеччини 22 червня 1941 року на Радянський Союз розпочалася війна, в ході якої Кіровоградщина опинилася в

епіцентрі найзапекліших боїв влітку 1941 року та у 1943 – 1944 рр. 3 23 червня в області розпочалася мобілізація військовозобов'язаних.

У перші дні війни 12700 жителів Добровеличківського району було мобілізовано на фронт. Серед них чимало жінок. Жінки завжди були готові до подвигу.

Жінки Добровеличківщини були на лінії фронту медиками, зв'язківцями, розвідницями, водіями, топографами, служили в піхоті. Жінки активно брали участь у підпіллі, у партизанському русі.

Жінки взяли на себе безліч чоловічих спеціальностей у тилу, хтось повинен був стати за верстат, сісти за кермо танка, стати обхідником залізниць.

Роль жінок у рятуванні поранених – неоціненна. Завдяки дівчатам-санінструкторам близько 70% поранених поверталися на фронт. Серед санінструкторів, фельдшерів і медсестр Червоної армії чотири з п'яти були жінки. Серед військових лікарів (у тому числі хірургів) їх було трохи менше половини. Що довелося випробувати на фронті цим дівчатам, знають лише вони. Коли вчорашня школярка під вогнем противника тягла на собі пораненого бійця, а також свою та його зброю, вона зазнавала колосальної напруги, фізичної та психічної. Смерть очікувала на кожному метрі, й потрібна була величезна сила духу для виконання таких обов'язків. Гинуло дівчат багато, ще більше покалічено. Та найжахливішим був полон: гітлерівці страшенно знущалися над полоненими жінками та бивали їх з особливим садизмом.

Уже перші звістки про віроломний напад Німеччини на СРСР викликали у жінок безмежний гнів і пекучу ненависть до ворогів. На зборах і мітингах, які проходили по всій країні, вони заявляли про свою готовність стати на захист своєї Батьківщини. Жінки і дівчата йшли в партійні і комсомольські організації, у військові комісаріати і там наполегливо домагалися відправки на фронт. Серед добровольців, які подали заяви про відправку в діючу армію, до 50% клопотань було від жінок.

Медичними працівниками відправились на фронт в перші дні війни жительки нашого краю Горовенко Віра Пилипівна, Побережець Клавдія Орефіївна, Прокоф'єва Ганна Андріївна, Головченко Ольга Миколаївна, зв'язківцем була Любченко Марія Максимівна, розвідницею Панова Тетяна Пилипівна, Посевіна Раїса Григорівна.

Однією з таких жінок-добровольців була Клавдія Орефіївна Побережець, жителька села Олександрівки. Мобілізована на фронт 1941 року. Народилася Клавдія Орефіївна 19 листопада 1922 року в селі Шамраївка Ульяновського району. Рано залишившись сиротою, виховувалась у Оде-

ському дитбудинку та в школі-інтернаті с. Нова Дофініївка. У 1934 році разом із сестрами опинилася на Кіровоградщині, у селі Олександрівка, колгоспі імені В.І. Леніна. Колгосп взяв на себе зобов'язання виховання дітей-сиріт. Про ці події є спогади Клавдії Орефіївни.

Вступивши до лав ВЛКСМ у 1938 році, почала навчатися у Одеській фельдшерсько-акушерській школі. Іспити склала влітку 1941 року на відмінно. Тоді ж і була відправлена на фронт. Бойове хрещення отримала під містом Миколаєвом, була поранена осколком в голову. Потрапила на лікування в тил, у місто Омськ. В Омську формувалась стрілецька бригада добровольців-сибіряків. Лейтенанту Побережець вдалося домогтися призначення в цю частину командиром санітарного взводу, на чолі якого взяла участь у багатьох боях. Про її подвиг було надруковано нарис у газеті «Комсомольська правда» за липень 1943 року, називався він «Долина смерті». У газетній статті розповідали про те, що молодий командир санітарного взводу під шквальним вогнем розшукав кінці пошкодженого дроту, «дав зв'язок», попросив про допомогу і врятував бійців. Ім'я цього молодого командира лейтенант санітарного взводу Клавдія Побережець. Згодом командир бригади вручив їй документ про нагородження орденом Червоної Зірки.

Після чергового поранення Клавдію Побережець відправили на Кавказ, у грузинське село Цайші, займалась військовою підготовкою школярів. Підлікувавшись, відправилась у діючу армію. Після війни залишилася жити в м. Одесі, очолювала ветеранську організацію. Працювала медичною сестрою у лікарні. Брала активну участь у відкритті музею дивізії, де проходила військову службу, зустрічалася з однополчанами.

31 травня 1997 року Президент України Л.Д. Кучма вручив нагороди ветеранам Великої Вітчизняної війни з нагоди 10-річчя ветеранських організацій України, серед нагороджених була і Клавдія Орефіївна Побережець, яка була нагороджена Орденом Богдана Хмельницького (III ступеня).

Головченко Ольга Миколаївна народилася 11 червня 1920 року в селі Дончине Бобринецького району Кіровоградської області. У Добровеличківку переїхала в 1938 році. Закінчила у місті Новоукраїнка дворічну школу медичних сестер. Мобілізована до лав Червоної Армії 23 червня 1941 року як хірургічна медична сестра 83 польового пересувного шпиталю. Брала участь на фронтах Другої світової війни: Західний фронт, Південно-Західний фронт, 1 Український, 3 Український фронт. Війну закінчила 5 червня 1945 року. Отримала військове звання лейтенант медичної служби, нагороджена орденами та медалями.

Ольга Миколаївна згадує, що польовий шпиталь – це місце, куди привозять закривавлених, без рук та ніг солдат. Операції одна за одною. Часом не спали по 2-3 дні. Шпиталь завжди був переповнений пораненими. Умови жакливі: холодно, часто відсутні медикаменти, навіть вата та бинти. Бинти постійно прали. А особливо тяжко було дивитися на страждання молоденьких солдат, яким не могли нічим зарадити. Закінчилась війна. У мирний час Ольга Миколаївна працювала медичною сестрою у Добровеличківський районній лікарні.

Взяти участь у боях старшому сержанту медичної служби Ользі Миколаївні Козловій вперше випало після закінчення курсів санітарних інструкторів, коли їй виповнилося 19 років. У листопаді 1942 року, коли Червона Армія готувалася до оборонних боїв за Кавказ, частина, де служила Ольга Миколаївна отримала наказ форсувати одну із гірських річок. Почалися бої за переправу. Гітлерівці почали наступати великими силами піхоти, авіації, вели артилерійський та мінометний вогонь. Ольга Миколаївна робила перев'язки, зупиняла кровотечу, більше 20 поранених бійців винесла з поля бою. Із спогадів Ольги Миколаївни Козлової :

«Війна в горах найтяжча сторінка моєї війни. Можна оступитися, провалитися в ущелину і це буде коштувати тобі життя. Солдати поранені провалюються в гірські тріщини і щезають навіки. Холод, пронизливий вітер, а в тебе поранені, які просять попиту води. Воду топили із снігу і люду і спасали бійців».

За відвагу та героїзм Ольга Миколаївна нагороджена медаллю «За оборону Кавказа».

Після визволення Кавказу воювала на 3 Білоруському фронті. Брала участь у визволенні міста Кенігсберг. В пороховому диму, під кулями, між вирвами та снарядами, закинув санітарну сумку за спину, без втоми переповзала від одного пораненого до іншого, робила перев'язки, перетягувала бійців у безпечні місця, зберігає їх зброю.

Із спогадів О.М. Козлової: «В боях за Кенігсберг за день приходилось відбивати по декілька шквальних німецьких атак. На передову лінію прийшли абсолютно всі – лікарі, медсестри, поранені, контужені. Їсти нам носили вночі, під сильним вогнем, роздобуту солдатами-розвідниками мерзу картоплю та бурячки. Так і гризли, і замерзали в окопах. Не хватало боєприпасів. Не було перев'язочного матеріалу, вати. Поранених солдат накривали і зігрівали своїм тілом. Пам'ятаю одного солдата Ваню Северова із Підмосков'я, який був тяжко поранений в голову, напівсліпий і весь час просив «Тільки не покидай мене, сестричко». За участь у боях за Кенігсберг нагороджена медаллю у 1945 році.

Жительки села Червона Поляна Посєвіна Раїса Григорівна та Прокоф'єва Ганна Андріївна мобілізовані на фронт у 1942 році як медичні сестри. У 1941 році закінчили дворічну медичну школу у місті Новоукраїнка. Прокоф'єва Ганна Андріївна брала участь у форсуванні Дніпра, боях за місто Київ. Битва за Дніпро була однією з наймасштабніших і найкривавіших воєнних операцій світової історії. Оцінки кількості загиблих різняться між 1,7 та 2,7 млн. За чотиримісячну кампанію Червоної армії проти Вермахту вся Лівобережна Україна була відвойована у німецьких сил, радянські війська захопили декілька плацдармів на правому березі Дніпра та повернули собі Київ. Ганна Андріївна згадує, як вночі радянський загін форсував Дніпро поблизу Києва і оволодів селом Віта-Литовське, вона на своїх худеньких плечах з поля бою виносила закривавлених бійців, яким не змогла нічим допомогти бо, крім вати, у її сумці нічого не було. Пам'ятає, як гітлерівці підпалили Київ при відступі, а наступного дня на будинках замайоріли червоні прапори.

Посєвіна Раїса Григорівна на війну мобілізувалася як медична сестра польового шпиталю. Працювала в евакогоспіталю. Евакогоспіталь – госпіталь військового часу, основним завданням якого був прийом, розміщення, санітарний огляд хворих та поранених, надання спеціалізованої медичної допомоги та подальше лікування, а також підготовка до евакуації бійців, які потребували тривалого лікування. Протягом 1941 – 1945 рр. було сформовано близько 6000 евакуаційних госпіталів. Як пригадує Раїса Григорівна, саме працівники евакогоспіталю, не відчуваючи втоми, надавали допомогу переважній більшості постраждалих захисників.

Видавала пораненим чисту білизну, робила перев'язки, а коли точився бій, допомагала санітарам, своїм тілом прикривала поранених, виносила з поля бою. Разом із госпіталем пройшла дорогами війни аж до Німеччини. Зупинилися у місті Трахтенберг. Одного пізнього вечора німці почали бомбити госпіталь, граната розірвалася неподалік дівчини, і осколком поранило у ногу. Встати вона не могла, сильний біль охопив тіло. Намагалася вирвати осколок руками, але, на жаль, всі спроби були марні. На допомогу поспішив командир роти. Він зубами витягнув з ноги осколок, перев'язав рану і відвів поранену дівчину у госпіталь. Раїсі надали допомогу та перевели в госпіталь до міста Заган, звідки демобілізували. Через два роки повернулася дівчина до рідної домівки.

Любченко Марія Максимівна народилася 1 березня 1920 року у селі Федорівка у селянській родині. Після закінчення семирічної школи поїхала на Кавказ, у місто Батумі на збір цитрусових. Там її і застала війна. У

листопаді 1942 року разом із подругами була мобілізована Батумським військкоматом у діючу армію. 29 листопада 1942 року зарахована на військову службу 33 загону прожекторного батальйону на посаду електрика.

Брала участь у боях за Кавказ. Оборона Кавказу – одна із трагічних сторінок минулої війни. Вона проходила одночасно з битвою під Сталінградом і була невід’ємною частиною стратегічних операцій радянських військ на Півдні СРСР. Марія Максимівна згадує свій перший бій за одну із гірських висот: «Була одна гвинтівка на двох. Бійці не отримали обмундирування. Майже всі з моїх бойових подруг загинули».

У своїх спогадах згадує командира Степаненка Дмитра Олександровича, який був дівчатам із зводу зв’язківців і командиром, і наставником. За бойові заслуги нагороджена медаллю «За оборону Кавказа» у 1944 році орденом Вітчизняної війни II ступеня, орденом «За мужність», Медаллю Жукова. Указом Президента України від № 288/2001 від 27 квітня 2001 року «Про присвоєння військових звань учасникам бойових дій і інвалідам Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» присвоїли чергове військове звання старшина.

Після війни повернулася в рідне село, все життя працювала в колгоспі на вирощуванні огородині культур.

Закінчилась війна, сотні тисяч українських жінок, серед яких були жінки Добровеличківського краю, воювали на фронтах Другої світової війни. Хто з них отримав урядові нагороди, а хто – віддав своє життя за Вітчизну.

Мужність захисниць рідної землі в роки війни успадкували жінки-військовослужбовці Збройних Сил України. За даними Міністерства оборони, їх нині у національному війську служить понад 15000. Понад півтори тисячі жінок брали участь у війні на Донбасі. У складі наших підрозділів в зоні проведення АТО перебувають чимало жінок-військовослужбовців, серед них є розвідники, медики і навіть снайпери.

Сьогодні вже інша війна забирає життя синів і дочок України. Дорогою ціною заплатив український народ за участь у найстрашнішій за всю світову історію війні 1939–1945 рр. Можна по-різному ставитися до Другої світової війни, по-різному її називати, але хіба можна забути тих, хто віддав своє життя для щастя інших. Ця пам’ять робить нас сильнішими. Пам’ятаємо! Перемагаємо!

Відомості про автора: *Устюжаніна Олена Вікторівна, вчитель історії Добровеличківської спеціалізованої загальноосвітньої шко-*

УДК 614.25.[(477.65.)(092)]

Ольга Божко

ВНЕСОК ВИДАТНИХ ЛІКАРІВ ОЛЕКСАНДРІЇ В МЕДИЧНУ СПРАВУ УКРАЇНИ

Есе презентує біографічні довідки про видатних лікарів, які народилися або працювали в Олександрії, складені на основі документів з фондів Олександрійського міського музейного центру ім. А. Худякової, медичних установ та з домашніх архівів. Здійснено оцінку внеску Н. Бузаньової, Ю. Осмоловського та Н. Морозовського в медичну справу України.

Ключові слова: лікар, професор, заслужений лікар України, Олександрія, Олександрійська міська лікарня № 1, Н. Бузаньова, Ю. Осмоловський, Н. Морозовський.

Biography data of outstanding doctors, who were born in Oleksandria or worked there, compiled on the basis of documents from the funds of Oleksandria city museum centre named after Khudyakova, medical institutions and house archives are given in the essay. Contributions from N. Busanyova, Yu. Osmolovsky, N. Morozovsky to Ukrainian medicine are estimated.

Key words: doctor, professor, Distinguished doctor of Ukraine, Oleksandria, Oleksandria city hospital #1, N. Busanyova, Yu. Osmolovsky, N. Morozovsky.

До недавнього часу в медичних закладах Олександрії, де працювала Бузаньова Неоніла Феодосіївна, була відсутня інформація про долю цієї жінки. У 1990 р. в газеті «Ленінський прапор» надрукований невеликий нарис В. Колеснікова «Ми пам'ятаємо вас, лікарю». На жаль ця публікація не давала повної відповіді на всі поставлені запитання: багато неточностей, відсутність конкретних хронологічних дат в біографії цієї видатної людини. На початку 2017 р. вдалося знайти родичів Неоніли Бузаньової, які надали в електронному варіанті копії фотографій та документів, на основі яких і була складена її біографія.

Бузаньова Неоніла Феодосіївна народилася 28 жовтня 1910 р. (за старим стилем) в родині Ахтирського міщанина Бузаньова Феодосія Васильовича та Степаниди Андріївни. Коли саме Бузаньови приїхали до

Олександрії невідомо, але на основі «Виписки з актової книги Олександрійського нотаріуса Павлова Федора Івановича для актів на нерухоме майно за 1915 рік» зазначено, що 17 грудня 1914 р. будинок по Центральній вулиці (нині пустир на перехресті вулиць Софіївської (Луначарської) та Шевченка) був викуплений з торгів Олександрійського міського громадського банку Ахтирським міщанином Феодосієм Васильовичем Бузаньовим і його дружиною Степанидою Андріївною.¹

Феодосій Васильович все життя в Олександрії працював у млині, а Степанида Андріївна займалася домашнім господарством та вихованням дітей. Всього у сім'ї Бузаньових було п'ятеро дітей: Марія, Олена, Неоніла, Віктор, Віра.

Після закінчення Олександрійської школи Неоніла Бузаньова поступає до Уманської медичної школи, яку закінчує на відмінно. У 1932 р. не зважаючи на великий конкурс, вона з першого разу поступає до Дніпропетровського медичного інституту. Під час навчання зарекомендувала себе як одна з найкращих студенток і її залишають на навчання в аспірантурі на факультеті хірургії. У 1939 р. Неоніла Бузаньова – асистент кафедри хірургії при Дніпропетровському медичному інституті. Диплом з відзнакою за № 531636 про закінчення у 1937 р. повного курсу по спеціальності «лікарська справа» Дніпропетровського медичного інституту Бузаньова Неоніла Феодосіївна одержала у 1941 р. [10].

Неоніла вийшла заміж за Олексія Юрченко і 29 січня 1941 р. у них народилася донька Ірина. Та всі мирні плани молодого подружжя раптово обірвала війна. Після евакуації Дніпропетровського медичного інституту Неоніла Феодосіївна, з донькою на руках, пішки з Дніпропетровська дісталася до рідної батьківської домівки в Олександрію.

Перший авіаналіт на Олександрію був здійснений ворогом 12 липня 1941 р. Декілька авіабомб скинуто на залізничну станцію. З'явилися перші жертви серед мирного населення. У приміщенні сільськогосподарського технікуму було розміщено евакогоспіталь.

6 серпня 1941 р. м. Олександрія Кіровоградської області окупована фашистськими загарбниками, які з перших днів встановили т. з. «новий порядок». 7 серпня 1941 р. у місті оголошено воєнний стан, утворено структури, на яких трималася влада окупантів: міська управа, поліція, біржа праці.

¹ Раніше цей будинок і присадибна ділянка належали міщанину Ткачуку Гаврилу Ісидоровичу та його дружині Тетяні Яківні Красногоровій, по другому чоловіку Ткачук. На продаж будинок був поставлений за несплату внесків по кредиту. За «Головною книгою м. Олександрії, січень 1941 р.» будинок, в якому проживала родина Бузаньова Феодосія Васильовича, зазначений під № 109. У цьому будинку Бузаньови проживали з 1914 р.

«Той же милий серцю старий батьківський будинок... А от все – не те. Вороги навколо... Хто-хто, а вона бачить жах війни, її криваве обличчя щодня бачить за операційним столом...». У грудні 1941 р. Неоніла Феодосіївна наважилася піти на роботу лікарем-асистентом до Олександрійської лікарні. Оперувати доводилося скалічених на фронті і «своїх» і «чужих». Адже для справжнього лікаря не існує «своїх» і «чужих», а є поранені та хворі. Завдячуючи роботі в Олександрійській лікарні, Неонілі Феодосіївні вдалося врятувати не тільки особисте життя і життя сім'ї від голодної смерті... Вона, як і багато інших лікарів, які працювали на окупованій території, врятувала не одне життя радянських військовополонених воїнів. Завдячуючи «довідкам про хворобу» багато юнаків і дівчат були врятовані від вивезення до Німеччини. Також багато родин в Олександрії у ці тяжкі роки через руки Неоніли Феодосіївни одержали ліки і були врятовані від смерті. Жорстокі бої тривали за визволення рідного міста у листопаді – грудні 1943 р. Не покладаючи рук працювали лікарі, військовий госпіталь та міська лікарня були переповнені пораненими. Кожен день по декілька годин тривали операції [5, с. 4].

У 1944 р. Неоніла Феодосіївна очолила травматологічне відділення. А 6 квітня 1944 призначена на посаду головного лікаря Олександрійської поліклініки.

У 1947 – 1949 рр. працювала лікарем-ординатором у Кіровоградському обласному госпіталі. У 1950 р. по переводу переходить хірургом до Олександрійської міської лікарні.

У 1950 – 1952 р. р. Неоніла Феодосіївна Бузаньова займається науковою роботою на посаді наукового працівника Київського туберкульозного інституту, вивчаючи проблеми хворих на кістковий туберкульоз. Саме у 1952 р. Київський науково-дослідницький інститут туберкульозу почав широко розвивати резекційну хірургію легень. Спочатку при туберкульозі, а потім – при неспецифічних захворюваннях легень (НЗЛ) і пухлинах (академік М.М. Амосов, професор Г.Г. Горовенко, професор І.М. Сліпуха). Вони були одними з піонерів упровадження анестезіології і реаніматології у колишньому СРСР. У 1953 р. Неоніла Феодосіївна Бузаньова повертається до Олександрії і очолює хірургічне відділення Олександрійської лікарні № 4 [10].

На основі рішення ради Дніпропетровського Державного Медичного інституту від 6 жовтня 1953 р. (протокол № 21) Неонілі Феодосіївні Бузаньовій присвоєно науковий ступінь кандидата медичних наук. 31 березня 1954 р. виданий Диплом кандидата наук МК-МД № 000954 [10].

У 1956 р. Неоніла Феодосіївна Бузаньова переводиться на посаду завідуючої хірургічним відділенням до Олександрійської міської лікарні № 1. Додатково за сумісництвом вона працює в Олександрійському медичному училищі викладачем хірургії. А з 1964 р. повністю переходить до медичного училища на посаду викладача з хірургії та анатомії, де працює по 1971 р. [10].

29 квітня 1962 р. завідуючій хірургічним відділенням Олександрійської міської лікарні № 1 Неонілі Феодосіївні Бузаньовій присвоєна кваліфікація лікаря-хірурга першої категорії. 3 червня 1969 р. на основі наказу Міністерства Охорони Здоров'я колишнього СРСР № 284 нагороджена знаком «Відмінник охорони здоров'я». 23 серпня 1977 р. на основі рішення Кіровоградської обласної Ради Неоніла Феодосіївна Бузаньова нагороджена медаллю «Ветеран праці» [10].

Крім професійних нагород та відзнак за працю у мирний час Неоніла Феодосіївна Бузаньова була удостоєна різних нагород за працю в роки Другої Світової війни. 11 січня 1947 р. була нагороджена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.». У наступні роки з нагоди 30-ї, 40-ї, 50-ї, 60-ї річниці Перемоги Неоніла Феодосіївна Бузаньова, як учасник «трудового фронту» нагороджена ювілейними медалями (1975, 1985, 1995, 2005 рр.). У 1966 р. 22 грудня нагороджена медаллю «За доблесну працю» [10].

На початку 80 – х років вже минулого XX ст. Неоніла Феодосіївна Бузаньова виїхала до своєї доньки у Москву, де прожила більше двадцяти років. На 94-у році свого нелегкого життя Неоніла Феодосіївна Бузаньова померла 17 березня 2006 р. Похована на Нікольсько – Архангельському кладовищі м. Москви.

Ім'я цієї дивовижної жінки, ЛІКАРЯ з великої літери – Неоніли Феодосіївни Бузаньової назавжди залишиться в пам'яті не тільки рідних та близьких людей, колег, з якими вона працювала в Олександрії, Києві, Дніпропетровську, Кіровограді. Її ім'я живе в пам'яті багатьох випускників Олександрійського медичного училища, а також вдячних пацієнтів, кому Неоніла Феодосіївна Бузаньова за багато років своєї праці лікаря-хірурга врятувала життя.

Юрій Володимирович Осмоловський народився 12 грудня 1916 р. в місті Черкаси в багатодітній родині. Він був одинадцятою дитиною у сім'ї. Його батько, вчитель-біолог, сам у молодості мріяв стати лікарем, тому всіляко підтримував вибір сина поступати до медичного інституту. Після закінчення Київського медичного інституту з 16 серпня 1940 р. проходив службу в армії.

Підрозділ, в якому служив Осмоловський, відступав і був розбитий. Лікар Осмоловський, поранений у голову і непритомний потрапив у полон. Разом ще з двома прикордонниками йому вдалося вирватися з Хорольської ями і добратися до батьківської домівки. Спочатку працював у лікарні, налагодив стосунки з партизанами і з травня 1942 р. був у числі Златопільської диверсійно-підпільної групи під командуванням Федоренка. Юрій Осмоловський перебував у партизанському загоні не тільки як лікар, а й очолював групу підричників-диверсантів по лютий 1944 р. [4, с. 3].

Після визволення Кіровоградщини лікар Юрій Осмоловський продовжив свій бойовий шлях у мотострілковому полку. Воював на Другому і Третьому Українському фронтах, брав участь у бойових діях на території Угорщини, Румунії, Німеччини. У бою біля озера Балатон знову був поранений у голову. Спочатку лікувався в Угорщині, потім перевезли у госпіталь до Тульчина, де його прооперували. Після контузії тривалий час Юрій Володимирович сильно заїкався, коли говорив його мову важко було зрозуміти. Крім всього він був майже паралізований та ще хворий на туберкульоз. Родина довго не знала про нього. У грудні 1945 року Юрій Осмоловський повернувся додому із супроводжуючим. Стан здоров'я його був незадовільним: він тягнув ногу, був хворим на легені... Але на його грудях сяяли два ордени Великої Вітчизняної війни – I та II ступенів, орден Червоної зірки, гвардійський значок і кілька бойових медалей [4, с. 3].

Після закінчення Другої світової війни працював у Новоархангельську Кіровоградської області лікарем-хірургом і завідувачем районної лікарні (з 4.01.1946 р. по 14.12.1950 р.); завідувачим інфекційним відділенням (з 12.01.1946 р., за сумісництвом); лікарем-хірургом при Новоархангельській медичній амбулаторії (з 24.09.1946 р., за сумісництвом); завідувачим Новоархангельським районним відділом охорони здоров'я (з 22.09.1947 р. за сумісництвом); завідувачем хірургічного відділення і хірургом-онкологом (з 9.09.1949 р.) [8].

Наказом від 28 листопада 1950 р. № 587 Кіровоградського обласного управління охорони здоров'я Юрій Володимирович Осмоловський з 20 грудня 1950 р. призначений на посаду головного лікаря Олександрійської міської лікарні № 1. На той період Олександрійська міська лікарня мала 150 ліжок і розташовувалася в старих приміщеннях. З перших днів роботи головний лікар ставить собі завдання: збудувати нову лікарню і обладнати її сучасною медичною апаратурою. У 1957 р. був збудований чотириповерховий корпус нової лікарні. Згодом побудовані пологове та

інфекційне відділення, нова чотириповерхова поліклініка, гараж, харчоблок та інші господарчі споруди [8].

Юрій Володимирович Осмоловський – відмінний організатор, ініціативний і вимогливий адміністратор. За роки роботи в Олександрії він зумів об'єднати навколо себе дружній колектив прекрасних спеціалістів. Своєю енергією, відданістю роботі заохочує весь колектив. В практичній діяльності, за допомогою сучасної медичної апаратури, при діагностиці і лікуванні хворих широко використовувались новітні досягнення медичної науки. Лікарня стала багатoproфільною на 480 стаціонарних ліжок і обслуговувала шість районів: Олександрійський, Світловодський, Петрівський, Червонокам'янський, Онуфріївський та Новоукраїнський. Осмоловський Юрій Володимирович – висококваліфікований лікар-хірург, один із перших у Кіровоградській області почав займатися операціями на органах грудної клітини. За введення торакальної хірургії у практичну медицину у березні 1961 р. Юрій Володимирович Осмоловський був нагороджений орденом Леніна. Також за відмінну роботу у сфері охорони здоров'я нагороджений знаком «Відмінник охорони здоров'я» (28.04.1948) і медалями «За доблесну працю» (15.10.1953) та «Ветеран праці» (21.11.1980), орденом «Знак Пошани» (9.04.1976) Атестаційною комісією Кіровоградського відділу охорони здоров'я у 1966 р. Юрію Володимировичу була присвоєна вища категорія лікаря-хірурга, 1968 р. отримав звання «заслужений лікар УРСР». Ю. В. Осмоловський очолював Олександрійську міську лікарню протягом 30 років. Але з досягненням пенсійного віку не залишив роботу у лікарні та протягом 7 років (17.04.1981 – 19.08.1988) працював лікарем-ендоскопістом [8]. Помер 8 лютого 1990 р.

Ім'я видатного олександрійця лікаря-хірурга Юрія Осмоловського назавжди залишиться в серцях олександрійців. За своє життя Юрій Осмоловський зробив більше 15 тисяч операцій в Олександрії, Олександрійському, Петрівському, Світловодському, Онуфріївському, Новоархангельському та інших районах області. Стільки ж операцій і на рахунку його дружини Зінаїди Михайлівни Лозінської – життєвого друга і колеги. Завдячуючи їхній праці, їхньому натхненню в Олександрійській міській лікарні набули майстерності не тільки хірурги, але й лікарі інших спеціалізацій. Серед них Альберт Ващенко (у 1996 р. – заступник головного лікаря медичного містечка у Києві), лікар-хірург Олександр Холодов, лікар-анестезіолог Орест Лісовський, Валентин Видюков, Степан Швидкий...

На фасаді Олександрійської міської лікарні у 1991 р. Юрію Осмоловському встановлена меморіальна дошка. За особливі заслуги перед містом та активну участь у громадсько-політичному житті міська рада присвоїла йому звання «Почесний громадянин міста Олександрії» (по-смертно). Одна з вулиць Олександрії названа на його честь. Проходить вона біля Олександрійської міської лікарні.

Ной Самійлович Морозовський народився 22 червня (за старим стилем) 1892 р. в Олександрії Херсонської губернії у родині Олександрійського міщанина Самуїла Морозовського та його дружини Анни (дівоче прізвище – Львовська) [7].

Початкову освіту Ной Морозовський одержав у міському училищі. Згодом продовжив навчання в Олександрійській чоловічій гімназії, яку закінчив у 1913 р. з медаллю. В роки навчання в Олександрійській чоловічій гімназії Ной Морозовський товаришував з Дмитром Чижевським та його сестрою Марією (яка згодом стала дружиною Ноя Морозовського). Юнацькі роки Ноя Морозовського пройшли в Санкт-Петербурзі, де він спочатку закінчив загальноосвітній факультет психоневрологічного інституту імені Бехтерева. Пізніше він навчався на медичному факультеті цього ж навчального закладу і одночасно був слухачем юридичного факультету. У 1919 р. переводиться на 5-й курс медичного факультету Київського університету ім. Святого Володимира, який закінчує на відмінно у тому ж 1919 р. [7].

Після закінчення університету очолював санітарно-епідеміологічну частину при надзвичайно уповноваженому по боротьбі з епідеміями в 12-й армії. З 1920 р. по 1925 р. Н. Морозовський завідував у Наркоматі охорони здоров'я України підвідділом загальної та спеціальної медичної допомоги, очолював секцію боротьби з туберкульозом. У цей же час він працював у терапевтичній клініці професора Шатілова. За період роботи (1921 – 1934 рр.) у Харківського туберкульозного інституті Ной Морозовський працював інтерном, ординатором, асистентом, з 1925 р. – завідує відділом соціальної патології і профілактики.

Одночасно в ці роки він був консультантом багатьох санаторіїв, туберкульозних пунктів. Ной Морозовський науково обґрунтував необхідність розширення мережі санаторіїв, трудотерапії, етапного лікування хворих та диспансерного спостереження не тільки за ними, але і за всією родиною. Під його керівництвом було створено цілісну науково обґрунтовану систему протитуберкульозної служби України.

1932 р. Ною Морозовському присуджено вчене звання професора за сукупністю наукових робіт, яких на той час було опубліковано 29. А всьо-

го за своє життя він створив 110 – 120 (за різними джерелами) наукових праць і підготував 10 кандидатів медичних наук [7].

У 1934 р. Ной Морозовський – замісник директора по науковій частині Київського туберкульозного інституту, одночасно завідує терапевтичною клінікою. У період з 1939 р. по 1946 р. був директором Київського туберкульозного інституту. В роки Другої світової війни, перебуваючи в евакуації в Уфі, був консультантом у евакогоспіталях і співробітником Академії Наук УРСР. Повернувшись у 1944 р. до Києва відновив роботу інституту, будучи до 1946 р. його директором, а до 1950 – науковим керівником. У важкі повоєнні роки, з 1944 р. по 1949 р. Ной Морозовський був головним фтизіатром міністерства охорони здоров'я УРСР [3].

Ной Морозовський помер від інфаркту міокарда 14 вересня 1953 р. Країну у той час лихоманила сумно відома «справа кремлівських лікарів», в яку свій недостойний «внесок» хотіли зробити і керівники київських відомств. Ноя Морозовського кілька разів викликали до київського управління КДБ, де, погрожуючи, пропонували дати свідчення на своїх колег. Але професор не погодився піти на компроміс із своєю совістю. Після одного з таких візитів серце видатного лікаря не витримало. Йому виповнився всього лише 61 рік... [3].

Донька Морозовських Ноя Самуїловича та Марії Іванівни (Чижевської), кандидат медичних наук Анна Ноївна Лозова – дружина видатного хірурга Євгенія Харитоновича Лозового [3].

У період перейменувань вулиць в Олександрії у 2016 р. провулок Маршала Будьонного перейменований на провулок Ноя Морозовського.

Джерела та література:

1. Божко О. Видатні лікарі Олександрії ХХ століття: експозиція / Ольга Божко // Вільне слово. – 2017. – 22 березня. – С. 4.
2. Божко О. Видатні лікарі Олександрії. Бузаньова Неоніла Феодосіївна / Ольга Божко // Вільне слово. – 2017. – 19 липня. – С. 4.
3. Виленский Ю. Жизнь и судьба Ноя Морозовского / Юрий Виленский // Правда Украины. – 1992.
4. Гаренко М. Бо ти на землі людина / Марія Гаренко // Вільне слово. – 1996. – 18 грудня. – С. 3 – 4.
5. Колесніков В. Ми пам'ятаємо вас, лікарю / Вячеслав Колесніков // Ленінський прапор. – 1990. – 10 листопада. – С. 2.
6. Олександрійський міський музейний центр імені А.Ф. Худякової, «Особова справа Н.Ф. Бузаньової».
7. Олександрійський міський музейний центр імені А.Ф. Худякової, «Особова справа Н.С. Морозовського».

8. Олександрійський міський музейний центр імені А.Ф. Худякової, «Особова справа Ю.В. Осмоловського».

9. Приватний архів О. Божко, «Головна книга м. Олександрії, січень 1941 р.»: фотокопія документу.

10. Приватний архів родини Бузаньових, Документи, фото Н.Ф. Бузаньової.

Відомості про автора: **Божко Ольга Миколаївна**, завідувача краєзнавчим відділом Олександрійського міського музейного центру імені Антоніни Худякової, лауреат журналістко-краєзнавчої премії імені Анатолія Кохана, лауреат премії Бориса Кузика, м. Олександрія.

Exeditio

Лариса Гайда

МУЗЕЇ КІРОВОГРАДЩИНИ – ДІТЯМ!

У статті обґрунтовано актуальність використання музейного потенціалу (експозицій, виставок, фондкових колекцій, екскурсій на місцевості тощо) для освіти і виховання дітей та учнівської молоді, формування патріотичних якостей у молодих людей. Надано систематизовану інформацію про музеї Кіровоградщини, зокрема тематику екскурсій, які презентують особливості розвитку рідного краю та розкривають актуальні питання державотворення в Україні.

Ключові слова: музей, школа, Кіровоградщина, діти, молодь, освіта, виховний процес, історія, культурна спадщина України.

Topicality of use of museum potential (expositions, collections from funds, open-air excursions, etc.) for education and upbringing of children and schoolchildren, installing patriotic qualities in youth is founded in the article. Systematic information, concerning museums of Kirovograd region is provided, in particular, topics of excursions, which show peculiarities of development of native land and disclose acute problems of state-building in Ukraine.

Key words: museum, school, Kirovograd region, children, youth, education, educational process, history, cultural heritage of Ukraine.

За статистичним даними департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації ми маємо достатньо розмаїту мережу музеїв, а саме: 29 державних, 42 відомчі, більше 150 музеїв при навчальних закладах, а також створено низку музеїв і художніх галерей на основі приватних колекцій. Але через слабку міжвідомчу комунікацію потужний музейний потенціал недостатньо задіяний у процесі навчання й виховання дітей та учнівської молоді. У той же час швидкі прогресивні зміни в українському суспільстві, наші євроінтеграційні прагнення, зміна структури й змісту навчально-ви-

хованого процесу нової української школи вимагають застосування на практиці інноваційних форм і методів музейної педагогіки.

Сучасні освітні програми музеїв – перша ланка актуалізації культурної спадщини України. Це форми донесення важливих духовних цінностей до свідомості молодих людей, і водночас, представлення особливостей кожного музею, що характеризує конкретний район, історію населених пунктів та діяльність відомих земляків. Підготовка і реалізація таких програм – процес взаємний, він полягає не тільки у зацікавленості педагогів регіональною тематикою, а й у готовності працівників музеїв працювати творчо, відповідно до вимог сучасності як у змістовому аспекті, так і у запровадженні інноваційних елементів та форм роботи.

Пошук шляхів творчої комунікації може бути реалізований у розробці та запровадженні обласної культурологічної програми «Музей – школі», що має на меті адаптувати потенційні можливості музеїв Кіровоградщини до вимог навчального процесу, водночас ставши важливою складовою формування виховного середовища навчальних закладів. Використання можливостей не тільки діючих експозицій та виставок, а й фондів колекцій, екскурсій на місцевості у так званому «середовищі побутування» дітей та учнівської молоді будуть сприяти формуванню патріотичних якостей молодих людей та водночас оновлювати освітньо-інформаційне середовище нашого регіону. Оскільки на музеї покладено і функції дослідницьких установ, які розробляють певну тему, то у процесі співпраці педагоги можуть замовити теми екскурсій про маловідомі факти з історії, культури та природи краю. Особливо перспективним є підготовка освітніх програм для роботи з цільовими категоріями відвідувачів: малятами дошкільних навчальних закладів; учнями початкових класів, основної і старшої школи; гуртківцями позашкільних закладів, представниками молодіжних громадських організацій тощо.

Педагоги, на жаль, недостатньо обізнані з можливостями районних і міських музеїв, часто їдуть повз, замовляючи далекі й дорогі подорожі, а те, що поруч, «не бачать», не цікавлячись своїми сусідами. Взаємні контакти та плідна комунікація між музеями і навчальними закладами на сьогодні є важливим фактором формування культурологічного середовища краю як однієї з умов реформування територіальних громад.

Пропонована таблиця вперше надає можливість педагогам-предметникам, класним керівникам, організаторам виховного процесу, працівникам позашкільних навчальних закладів системно ознайомитись з темами екскурсій, які презентують місцеві особливості розвитку рідного краю. Також однією із форм роботи може бути проведення Першого уроку у

місцевих музеях або використання їхнього потенціалу при розкритті актуальних питань державотворення в Україні.

№	Назва закладу	Тематика екскурсій для учнів	Контакти
1	Кіровоградський обласний краєзнавчий музей	<p><u>Відділ історії:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Археологічні пам'ятки нашого краю. • Події Української революції 1917 – 1921рр. у нашому краї. • Заселення краю у XVIII ст. • Розвиток краю у XIX – поч. XX ст. • Від УНР до УРСР. • Кіровоградщина у Другій світовій війні. • Здобути. Збудувати. Зберегти. (до 25-річчя незалежності України) • Наш земляк – Володимир Винниченко. • Скарби колекції О. Ільїна. <p><u>Відділ природи:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Заповідні куточки рідного краю. • Дослідники краю та природознавці-земляки. • Палеонтологічне минуле краю. • Корисні копалини краю. • Рослинний і тваринний світ. Червона книга. • Екологічні проблеми області. 	<p>(0522)271841; 241962; Пархомчук Валентина Олександрівна 0505615922 krayeznavmuz eu@ukr.net</p> <p>Слюсаренко Вікторія Анатоліївна 0665222082</p>
1.1	Філія: Державний заповідник-музей І.К.Тобілевича (Карпенка-Карого) Хутір Надія	<ul style="list-style-type: none"> • Театральна родина Тобілевичів. • Життя й діяльність Івана Тобілевича. • Хутір Надія і корифеї українського театру. • На хуторі бували... • Історія Всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти» 	Чорний Володимир Григорович 0672646750
1.2	Філія: «Історико-архитектурний заповідник родини Раєвських»	<ul style="list-style-type: none"> • Оглядова екскурсія з відвідуванням усипальниці родини Раєвських. • Пересувна виставка «Храми Кіровоградщини». • Екскурсія до музею історії села Розумівки. 	Галич Михайло Васильович 0979177502
1.3	Філія: Музейно-природний заповідник «Тобілевичі»	<ul style="list-style-type: none"> • Село Арсенівка – колиска корифея українського драматурга Івана Карпенка-Карого. 	
1.4	Відділ: Кіровоградський меморіальний музей М.Л. Кропивницького	<ul style="list-style-type: none"> • Життя і творчість Марка Кропивницького. • Єлисаветград театральний. • Зіркові учні М.Кропивницького. • Шевченківська тематика у творчості корифеїв українського театру. • Історія Кіровоградського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім.М. Кропивницького. 	Галицький Микола Олександрович 0664171305

1.5	Відділ: Музей історії українського хореографічного мистецтва	<ul style="list-style-type: none"> • Творчий шлях відомих українських хореографічних колективів. • Український танець за межами України. • Видатні українські хореографи. • Заслужений ансамбль танцю України – «Ятрань»; театр пісні і танцю «Зоряни»; ансамбль танцю «Пролісок». 	Чонтай Оксана Михайлівна 0663433054
2	Кіровоградський художній музей	<ul style="list-style-type: none"> • Пам'ятки сакрального мистецтва краю. • Мистецтво XVIII – початку XX століть. • Творчість художників-земляків. • Колекція художника-земляка Петра Оссовського. 	Ткаченко Тетяна Олександрів-на 0994280579
3	Благовіщенський районний історичний музей	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Благовіщенського району. • Наші видатні земляки. • Діяльність Ульяновського цукрового заводу як містоутворюючий чинник. 	Білоконь Тетяна Сергіївна 0673654067
4	Бобринецький районний краєзнавчий музей ім.М. Смолен- чука	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Бобринеччини. • Життя й діяльність М. Кропивницького. • Життя й діяльність М. Смоленчука. • Пам'ятки архітектури Бобринця. • Наш земляк Віктор Чміленко – Герой Небесної Сотні. 	Ісакова Руслана Геннадіївна 0501489492
5	Районний українсько-болгар- ський історичний музей ім. І. Гуржоса	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Вільшанського району. • «Арко-дружні» мости (з історії болгар на Вільшанщині). • Життя й діяльність Івана Гуржоса. • Пам'ятні місця та п'яматники Вільшанки. • Гордість земля отчої... 	Поліщук Михайло Володимирови ч 0991308372
6	Гайворонський районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Мистецькі колекції скульптора по дереву Г. Пилипишина і художника М. Жидельова. • Видані уродженці Гайворонщини. • Православні храми рідного краю • Пам'ятки історії архітектури Гайворона. • Технічні пам'ятки Гайворонщини. 	Хлевнюк Ольга Яківна 0982562428
7	Музей історії Голованівського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Голованівського району. • Пам'ятки історії та пам'ятники Голованівська. • Геологічна колекція Липовеньківського кар'єру. • Наші видатні земляки. • Творчість художника-земляка Г. Чопенка. 	Іванчишина Алла Григорівна 0995318358
8	Музей історії підпільної молодіжної організації «Спартак» с. Красногірка	<ul style="list-style-type: none"> • З історії підпільної молодіжної організації «Спартак». 	Кулик Георгій Варфоломійови ч
9	Добровеличківськ ий районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Добровеличківка – географічний центр України. • Історія Добровеличківського району. • Мистецтво земляків. • Історія створення і розвитку музею. • Видатні земляки. 	Грінченко Валентина Миколаївна 0977210819

10	Музей історії Долинського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Долинського району. • Мистецька Долинщина. • Пам'ятники і пам'ятні місця Долинки. • Колекція скульптора Андрія Німенка. • Родина Бочковських і Долинщина. 	Яковлева Тетяна Михайлівна 0660560091
11	Знам'янський районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Знам'янщина: минуле і сьогодення. • «Таємниці Чорного лісу» (пам'ятки історії та природи краю). • «Чорнолісся пам'ятає» (події Української революції 1917-1921 рр.). • «Козацька слава не вмере не загине» (з історії сіл Мошорине та Цибулеве). • Колекція робіт майстрів декоративно-ужиткового мистецтва Знам'янщини. 	Лутай Оксана Олександрівна 0665295409
12	Нечаївський літературно-меморіальний музей Юрія Івановича Яновського	<ul style="list-style-type: none"> • Родинні історії Яновських. • Життя і діяльність Юрія Яновського. • Увічнення пам'яті видатного письменника-земляка. 	Садовенко Раїса Прокопівна 0982398412
13	Історичний музей Компаніївсько-го району	<ul style="list-style-type: none"> • АТО і Компаніївка. • Етнографія і побут Компаніївщини. • Наш земляк фотограф-аматор Л. Миргородський. • Зооекскурсія «Клініка Компаніївського технікуму БНАУ». • Віктор Близнець – наш земляк, дитячий письменник. 	Садова Ярослава Володимирівна 0688267062
14	Музей історії Маловисківського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Маловисківщини. 	Коваленко Анатолій Іванович 0507475594
15	Музей історії Новгородківського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Новгородківського району. • Творча Новгородківщина. • Духовні скарби рідного краю. • Видатні постаті. • Життя і діяльності відомого педагога П. Козуля. 	Кудіна Оксана Федорівна 0500329034
16	Новоархангельський районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Новоархангельщини. • Пам'ятні місця Новоархангельська. • Синьоводська битва: сучасні розвідки та легенди. • Зелена Брама пам'ятка Другої світової війни. • Євген Маланюк – наш видатний земляк. 	Галкін Юрій Миколайович 0989937810
17	Новомиргородський районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Археологічне минуле та давня історія краю. • Наш земляк – Степан Кожум'яка. • Творча Новомиргородщина. • Воїни-афганці – наші земляки. • Пам'ятки історії та культури Новомиргорода. 	Ланженко Світлана Григорівна 0678476831

18	Краєзнавчий музей Новоукраїнського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Новоукраїнського району. • Пам'ятки історії та культури Новоукраїнки. • Наші видатні земляки. • Розвиток підприємств краю. • Священними шляхами Великої Скіфії – Ексампей. 	Гарашенко Микола Олексійович 0953175200
19	Олександрівський районний краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Олександрівського району. • Цвітненський гончарний промисел: «втрачені скарби». • Левко Мацієвич – син неба і землі (кімната-музей Левка Мацієвича). • Пам'ятні місця і пам'ятники Олександрівки. • Польський письменник української школи Міхал Грабовський в Олександрівці. • Видатний український хоровий диригент Анатолій Авдієвський – наш земляк. 	Білошапка Василь Вікторович 0962240405
20	Музей історії Онуфріївського району	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Онуфріївського району. • Онуфріївський дендропарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва. • Українська хата Подніпров'я. • Наші відомі земляки. • З історії сім'ї священика О. Мерчанського. 	Ворон Світлана Михайлівна 0970488279
21	Петрівський районний музей історії	<ul style="list-style-type: none"> • З історії Петрівського району. • До джерел Святого Миколая та Святої Параскеви у селі Іскрівка. • Наш земляк – С. Степняк Кравчинський. 	Сапок Світлана Вікторівна 0968657236
22	Захарівський музей історії	<ul style="list-style-type: none"> • Історія Світловодського району. • Історія села Захарівки. • Наші видатні земляки. • Предмети побуту мешканців Подніпров'я. • Гартовані в АТО. 	Царенко Віра Павлівна 0685342362
23	Музей історії Устинівського району	<ul style="list-style-type: none"> • Наш земляк – О. Мазуренко. • Наш ландшафтний заказник – Монастирище. 	Орбан Наталія Миколаївна 0969689546
24	Знам'янський міський краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Родинне дерево нащадків Тараса Шевченка. (Кобрева світлиця). • Історія міста Знам'янки. • Мистецьке життя Знам'янщини. • Історичне середмістя Знам'янки. • Роль залізниці в історії міста. 	Моліс Олег Вікторович 0958962337
25	Кіровоградський художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна	<ul style="list-style-type: none"> • Життя й творчість художника О. Осмьоркіна. • Єлисаветградський зодчий Я. Пауценко. • Художники-лауреати мистецьких премій О. Осмьоркіна та Я. Пауценка. • Творчість художників-аматорів Кіровоградщини. • З історії музейної галереї дитячої творчості. 	Чернова Віта Василівна 0502620509

26	Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого	<ul style="list-style-type: none"> • Літературне життя нашого краю. • Наші земляки – видатні літературні діячі, письменники й поети. • Життя й діяльність родини Тобілевичів у Єлисаветграді. 	Лісняк Катерина Євгенівна 0664190286
27	Кіровоградський музей музичної культури ім. К. Шимановського	<ul style="list-style-type: none"> • Кропивницький – місто музичне (Музична культура нашого краю від витоків до сьогодення). • Його ім'я носить наш музей (Життя і творчість композитора Кароля Шимановського). • Музичні інструменти: від давнини до сьогодення. • Шляхами уславлених музикантів (від Музичної школи №1 ім. Г.Г. Нейгауза до філармонії). • Від музею до театру (вул. Архітектора Я. Пауценка та Дворцовою). 	Полячок Олександр Іванович 0504575344
28	Комунальний заклад «Олександрійський міський музейний центр імені Худякової Антоніни Федорівни»	<ul style="list-style-type: none"> • Історія розвитку Олександрійщини. • Олександрія мистецька. • Дмитро Чижевський: олександрійські шляхи. • Експерсія містом «Стара Олександрія». • Пам'ятки архітектури Олександрії. 	Чумак Ольга Миколаївна 0502629405
29	Світловодський міський краєзнавчий музей	<ul style="list-style-type: none"> • Історія міста Світловодська. • Пам'ятні місця і пам'ятники міста. • Етнографія і побут мешканців Подніпров'я. • Пам'ятки давньої історії краю. • Парк культури і відпочинку ім. Т. Шевченка – смарагдова перлина Світловодська. 	Бутко Андрій Олександрович 0660918001
30	Педагогічно-меморіальний музей Василя Сухомлинського (Павлиш)	<ul style="list-style-type: none"> • Життєвий і творчий шлях педагога-земляка В. Сухомлинського. • Історія авторської школи В. Сухомлинського. • Експерсія-читання казок В. Сухомлинського у музеї. 	Ткаченко Зоя Юріївна 0501962610

Відомості про автора: **Гайда Лариса Анатоліївна**, методист комунального закладу «Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», почесний краєзнавець України, м. Кропивницький.

Валентина Гребень

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЯКОВА ПАУЧЕНКА ЯК СКЛADOVA ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ОБРАЗУ МІСТА

У статті висвітлено біографію непересічної особистості, елісаветградського архітектора, іконописця Я. Паученка. Розглянуто історію елісаветградської архітектури та основні творіння Я. Паученка у Елісаветграді, які є вагомою складовою історико-культурної спадщини Кіровоградщини. Проаналізовано вплив архітектурних шедеврів Я. Паученка на образ міста.

Ключові слова: *архітектурне мистецтво, живопис, скульптура, Елісаветградський повіт, Я. Паученко, історія міста.*

Biography of an uncommon personality, the architect of Elisavetgrad, icon-painter Ya. Pauchenko is presented in the article. History of Elisavetgrad architecture and main works by Pauchenko in Elisavetgrad, a considerable component of Kirovograd region historic and cultural posterity are reviewed. The impact of Pauchenko's architectural masterpieces on the city image is analyzed.

Key words: *the art of architecture, painting, sculpture, Elisavetgrad region, Ya. Pauchenlo, city history.*

Одним із найавторитетніших архітекторів міста Елісаветград на початку ХІХ століття вважався Яків Васильович Паученко. Незважаючи на досить інтенсивне будівництво у місті, проєктів, що належали безпосередньо Паученку, не так багато порівняно з іншими архітекторами. Проте на фоні багатьох старих будівель домівки, побудовані міщанами та земством за задумом архітектора, виглядають досить яскраво, навіть сьогодні. Безумовно, значна кількість мешканців нашого міста просто не знає про те, хто задумав і розробив, зокрема, будівлю сучасної 3-ї міської лікарні або дитячої музичної школи. Проте внесок митця у формування принадливого образу міста переоцінити неможливо.

Ім'я Якова Паученка тривалий час було відоме лише вузькому колу людей, що ретельно вивчали історію Елісаветграда – Зинов'євська – Кірова – Кіровограда. Проте з кінця 1980-х рр. коло таких людей суттєво розширюється. Їхніми зусиллями на початку 1990-х рр. багато імен, що залишили слід у кіровоградській історії, повертаються із забуття. Так сталося і з нашим земляком, коли з відкриттям у 1994 році художньо-ме-

моріального музею О.О. Осмьоркіна, відомого художника і педагога, племінника архітектора, творчість Якова Паученка почала розкриватися з усією мистецькою повнотою, а його ім'я посіло належне йому місце у переліку імен славетних людей славетного міста. Саме тому сьогодні постать Якова Васильовича Паученка для міста так само знакова, як і наприкінці XIX – початку XX ст.

Видатний український архітектор, автор великої кількості проєктів будівель у місті, народився 21 березня 1886 року у Єлисаветграді, у родині міщан. Про народження, дитинство та навіть саме життя Якова Васильовича відомо не дуже багато. Відомо тільки, що батько майбутнього архітектора, Василь Семенович, був власником іконописної, іконостасної і художньо-позолотної майстерні. Батько, бажаючи, щоб у майбутньому його син продовжив родинну справу, віддав Якова на навчання до вечірніх рисувальних класів при Єлисаветградському земському реальному училищі.

Класи заснував академік портретного живопису Петро Олександрович Крестоносцев. Варто зазначити, що вечірні рисувальні класи були у Єлисаветграді, провінційному містечку, унікальним навчальним закладом з високим рівнем викладання, повною комплектацією навчальних посібників для двох перших класів Академії мистецтв. З іншого боку існувала можливість безкоштовного навчання для представників будь-якого соціального стану, що багато значило для талановитої єлисаветградської молоді.

Тільки за три перші роки існування класів (1880 – 1883 рр.) 8 учнів П.А. Крестоносцева поповнили лави вихованців Петербурзької Академії мистецтв, 6 вступили до училища технічного малювання, заснованого на кошти Олександра Людвіговича Штіглія, 2 – до Московського училища живопису, скульптури і зодчества. Серед останніх був і Я.В. Паученко. Саме в Училищі живопису, скульптури і зодчества Московського Художнього Товариства Я.В. Паученко отримав професійну підготовку. За період навчання у Москві життя майбутнього архітектора складалося по-різному, адже саме в цей період родина Паученків потерпала від нестатків, справи в майстерні його батька йшли досить важко. Можливо, це і стало причиною негайного від'їзду з Москви. Тому у 1893 році Яків Паученко, склавши іспити і не чекаючи вручення диплому, терміново повертається до Єлисаветграда.

У Російському Державному архіві літератури і мистецтва зберігається особиста справа випускника Я.В. Паученка. Серед документів не тільки малюнки студента Я.В. Паученка та Свідцтво про отримання Малої

срібної медалі за річний проект 1893 р., але й різноманітні документи, що характеризують Паученка як здібного учня та архітектора з великим творчим потенціалом.

Після повернення на батьківщину до Єлисаветграда Паученко успадкував від батька майстерню, у якій писалися ікони для Успенського собору міста Єлисаветграда та Вознесенського собору у Бобринці. Однак головним заняттям у житті Я.В. Паученка стала архітектурна творчість у рідному місті. За його проектами було збудовано чимало будівель міста. Саме Якову Паученку судилося стати одним з тих митців каменю та цегли, які творили неповторний модерновий архітектурний ансамбль історичного центру Єлисаветграда. За 48 років життя у місті Паученко збудував понад 20 документально зафіксованих об'єктів.

Яків Васильович доклав багато зусиль, аби привнести в провінційне місто дух культури, мистецтва. Саме його безперечно можна вважати представником історико-романтичної та еkleктичної течій в архітектурі періоду модерну кінця ХІХ – початку ХХ ст. У результаті цього заможні мешканці нашого міста отримали можливість зводити власні неповторні, виняткові, оригінальні будинки відповідно до своїх смаків, користуючись послугами такого талановитого архітектора.

І не зважаючи на те, що кожен будинок, кожна споруда архітектора – це унікальне і неповторне явище, їх все ж об'єднує його власний, індивідуальний стиль. Стиль із новітніми віяннями, образами, баченням, але в той же час із ретроспекцією, дотриманням законів та канонів класичного мистецтва, архітектури, живопису.

Усі будівлі Я.В. Паученка створені враховуючи загальну живописність фасаду та виразність силуету будівлі. Кожна споруда феноменальна у своєму оформленні, вона ніби складається із окремих, самодостатніх частин, які уже самі по собі є витвором мистецтва, краси, довершеності, але тільки разом, у сукупності, саме у цій будівлі, завдяки їх групуванню досягається структурна цілісність будівлі. Крім того, екстер'єр будівлі має органічний зв'язок з інтер'єром. Тобто, зовнішнє оформлення відповідає внутрішньому. І, найголовніше – всі будівлі дуже органічно вписуються в архітектуру вулиць, на яких вони розташовані. І навіть будинки, які були споруджені значно пізніше витворів Паученка, тільки виставляють витвори митця на перший план, доповнюють їх.

Серед найбільш відомих і вражаючих споруд видатного архітектора є:
– театр «Ілюзіон» (школа мистецтв);
– гостиний двір (вул. Дворцова, 9);

Архітектурна живописність, що включає в себе і різноплановість загального контуру будівлі, і м'якість переходу від однієї стилістичної системи до іншої без зорового порушення встановленого ритму була однією з головних рис неоросійського стилю. В архітектурних творіннях Я.В. Пауценка ця риса найяскравіше прослідковується у комплексі будівель приміщення Гостиного двору, що нині є будівлею обласного управління СБУ та театру «Ілюзіон», яку зараз займає ліцей мистецтв. Великі масивні колони-бочки, аркоподібні подвійні «візантійські» широкі вікна, римуючись з іншими, схожими на вузькі бійничні прорізи замків романської доби, створюють неповторне відчуття сили і піднесення. Дотримуючись в основі декорування неоросійського стилю, архітектор доповнює його бароковими формами, що задає ансамблю ноту українського звучання. Загальні обриси шпилів і куполів бельведерів у вигляді башт Гостиного двору, поступово переходячи у лінію барокових верхівок архітектурних ліхтарів біоскопу «Ілюзіон», створюють цілісний монументально-декоративний ансамбль, насичений розмаїттям форм та об'ємів, який і нині є окрасою нашого міста.

Також Яковом Васильовичем були спроектовані:

- будинок купця Соловйова (не зберігся, вул. Дворцова, 13);
- міжнародний кредитний банк («Легобанк», вул. Дворцова, 17);

Треба зазначити, що символіка у творчості Я.В. Пауценка займає значне місце. Риси символізму знаходять своє відображення як у формі та мальовничому обрисі будівель, так і в декоративних елементах. Особливо яскраво ця риса знайшла своє втілення у проекті будинку Міжнародного кредитного банку – останньої роботи архітектора. Виконаний у формах неокласики, будинок оздоблений декоративною ліпниною. Починаючи від верхньої частини фронтонів, будинок прикрашають орнаменти у вигляді стилізованих листочків оливи, барельєфні панно із зображенням грифонів, що охороняють чашу олімпійського вогню, левів – символу влади і могутності, павичів та рогу достатку – символів родючості та добробуту, в нішах вмонтовані скульптурні глеки з символічним вогнем – знаком вічного життя. Відчуття тріумфу посилюють парні дорійські колони та скляний купол – напівкуля центрального входу. Влада, сила, могутність, що забезпечують добробут суспільства – символи, використані Я.В. Пауценком, які точно відображають основні засади діяльності банку в той же час стають своєрідною рекламою.

Іншими відомими будівлями архітектора є:

- водолікарня Гольденберга (міська лікарня № 3);
- будинок лікаря Мейтуса (ДМШ № 1 ім. Нейгауза);

Знаменитий крилатий вислів «архітектура – це застигла музика» щоразу згадується, коли проходиш повз будинок Мейтуса. Витончена архітектурна композиція фасаду, вишукані пропорції та форми, напрочуд красива кладка з фігурної і лекальної цегли, ритмічні переливи співучих ліній створюють симфонію незвичайної краси. Саме тому цей будинок просто не міг не стати обителлю музики.

У «будинку Мейтуса», як згадує композитор, часто збирались актори місцевого музично-драматичного театру, запрошували відомих співаків та піаністів, які гастролювали у Єлисаветграді. Тут, зокрема, співав знаменитий бас Платон Цесевич, виступав Мекленбурзький квартет, відбулося багато інших знакових, як для нашого міста, музичних подій. У місті видавався журнал «Музыкально-театральный вестник», функціонувало Товариство камерної музики, працювала славнозвісна музична школа Гу-става Нейгауза, з якою пов'язана і доля Юлія Мейтуса, перший концертний виступ якого відбувся в 11 років: юний музикант акомпанував на фісгармонії гімназійному хору, який виконував українські народні пісні та твори Миколи Лисенка. На початку ХХ століття Єлисаветград подекуди називали «музичною столицею півдня Росії».

Після революції будинок націоналізували і деякий час він використовувався різними установами, далекими від мистецтва. Та, певно, будинок випромінював такі могутні музичні флюїди, що, зрештою, перемиг. У 1940 році у ньому відкрили міську музичну студію, а сорок років тому – дитячу музичну школу ім. Г. Нейгауза. На другому поверсі влаштували цікавий музей видатного піаніста і педагога, чиє ім'я носить школа. А от кімнату-музей Юлія Мейтуса чомусь розмістили у музичній школі № 2. Загалом, будинок Мейтуса – одна із кращих споруд міста.

Будинок лікаря Вайсенберга, де зараз міститься обласне управління охорони здоров'я, розташований на перехресті вулиць Чміленка та Чорновола. У будівлі досить органічно поєднано риси камерності і монументальності. Таке враження, що внутрішнє планування будівлі розраховане на вас особисто, на одну людину. А зовні перед Вами наповнена бароковою урочистістю, підкреслена ритмом класично-струнких колон і пілонів, увінчана шпилем чотиригранного купола, насичена рисами монументальності споруда, яка візуально тримає струнку вертикаль доміантати перехрестя двох вулиць. Водночас будівля гармонійно вписується у невеликі об'єми кварталу, не руйнуючи його камерності.

Однією з найцікавіших робіт архітектора є комплекс лікарні Св. Анни Товариства Червоного Хреста (нині міська лікарня № 2). Треба зазначити, що спочатку розробити проект було запропоновано міському архітектору

О.Л. Лішнівському, але він не відповідав вимогам замовниці Анни Дмитрян. Для архітектурних споруд О.Л. Лішнівського були характерні *високомірність*, монументальність. У його творах, не зважаючи на їх різностильність, чітко прослідковуються риси, притаманні традиційній академічній класичній школі: конструктивна цілісність та самодостатність споруди. Згадаємо будівлі Великої синагоги у мавританському стилі, будинку ремісничо-грамотного училища у неоросійському стилі, неоренесансний будинок Заславського, який, на превеликий жаль, був знесений, будинок Барського (обласний краєзнавчий музей) у формі модерну – в основі всіх їх лежить проста мірна форма куба, паралелепіпеда.

На відміну від нього проект лікарні Св. Анни Я.В. Паученко розробляє як медично-лікарняний комплекс, з вільним планування та поділом будівель за їх функціональним призначенням, що було на той час популярним при будівництві лікарняних та навчальних закладів. Оздоблення кожної з будівель в тій чи іншій мірі має ознаки неоросійського та візантійського стилів. Але художник ухиляється від прямого стильового цитування, вільно імпровізуючи та використовуючи цеглину як сталий модуль у декоративному оформленні. Особливо яскраво це простежується у декораціях будинку головного комплексу лікарні. За допомогою порталів архітектор розділяє будівлю на три внутрішні сектори, таким чином візуально зменшуючи її розміри та надаючи рис камерності. Водночас насичуючи декоративними елементами лінію піддахового фризу та навантажуючи декором бокові «башти», художник досягає цілісності і завершеності фасаду. Дах будівлі вінчає фронтон, що за своїми обрисами нагадує класичну однокупольну православну церкву, це враження посилює панно білої керамічної кахлі з зображенням червоного хреста, що символічно вказує на функціональну приналежність будівлі – благодійний лікувальний заклад. Іншим медичним закладом, побудованим за задумом і при участі Паученка є Міська лікарня (м. Новомиргород).

Проектуючи Вознесенський собор у Бобринці, Я. Пученко був хворий і знав, що приречений. Яків Васильович дуже боявся, що не встигне помилуватися собором. Певно, тому саме спорудження собору – головної справи життя й подовжило його вік. Є всі підстави для припущення, що збудували храм майстри іконостасної, художньо-іконописної та позолотної майстерні, якою володів у Єлисаветграді сам Я. Паученко, при чому під його безпосереднім керівництвом. Собор споруджено у так званому «візантійському стилі», що отримав поширення з 60-х років XIX століття разом з «руським стилем». Характерним елементом культових споруд

цього типу є активний силует ярусних об'ємів дзвіниці, що свідчить про знання здчим сили впливу вежеподібних композицій Давньої Русі. Таким чином, архітектура храму декларує прагнення Я. Пауценка відтворити форми русько-візантійського культового будівництва.

Власний будинок, у якому нині розташований художньо-меморіальний музей О.О. Осмьоркіна, був побудований Я. Пауценком за власним проектом у 1899 році. Ця споруда стала візитною карткою архітектора. Яків Васильович професійно поєднував провідні стильові напрямки архітектури того часу – модернізму та неоросійського. Цей будинок увібрав у себе всі уподобання архітектора.

Ззовні «особняк Пауценка» нагадує казковий терем. Що й не дивно, адже він являє собою вдалий зразок еkleктики, так званого цегляного варіанту неоросійського стилю кінця XIX – початку XX століть. Вражали своїм художнім оздобленням інтер'єри всіх п'яти кімнат, кожна з яких була чітко витримана в одному із стилів: ренесанс, ампір, готика, мавританський, модерн. Тому знаменним є й те, що саме у цьому будинку відбувалися музичні вечори, театральні прем'єри, тут же склалися проекти майбутніх архітектурних споруд. Саме у цьому будинку і сформувався майбутній живописець, небіж Якова Васильовича, Олександр Олександрович Осмьоркін, який багато в чому завдячує саме своєму наставнику, вчителю, першому розраднику – Якову Васильовичу Пауценку.

На жаль, доля відміряла Якову Пауценку всього 48 років життя, архітектор помер 29 жовтня 1914 року. Прикро це згадувати, але могилу видатного земляка «вдячні потомки», м'яко кажучи, не зберегли. Поховано було Якова Васильовича на міському Петро-Павлівському цвинтарі, зруйнованому у 60-роки минулого сторіччя і забудованому багатоповерхівками. За переказами і свідченнями на тому ж цвинтарі були сплюндровані могили професора Григоровича, міського голови Пашутіна, навколо особи якого останні роки вчиненого багато галасу, доньок Кутузова та інших.

Пам'ять про нього навіки залишиться в архітектурних спорудах та серцях жителів нашого міста. Про митця пам'ятають у нашому місті – у 2002 році Кіровоградська обласна рада засновала обласну премію в галузі архітектури, геральдики та вексилології і декоративно-прикладного мистецтва імені Якова Пауценка. У 2016 році вулиця Леніна і частина Дворцової (від Великої Перспективної до Кропивницького) об'єднані в одну вулицю, яка отримала назву «Архітектора Пауценка».

Нам потрібно пишатися тим, що у нас був такий земляк, який зробив красивим рідне місто. Адже йдучи по вулиці Дворцовій, важко не зверну-

ти увагу на архітектуру, на всю ту захоплюючу атмосферу, на велич будинків, їх композицію, все те, що так майстерно втілив у своїх будівлях-творіннях тепер уже повернений Яків Васильович Паученко. Саме його архітектурні споруди надають нашому місту атмосферу неповторності, величі та стилю.

Джерела та література:

1. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – С. 455 – 459.
2. Корчинський С. Інформаційна відкритість сайтів міських рад станом на 2012 р. Зміни які відбулися / С. Корчинський. – К.: Леста, 2012. – 43 с.
3. Лотман Ю. Семиотика / Ю. Лотман. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2004. – С. 676 – 683.
4. Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке / Авторы-составители В. Петраков, В. Машковцев. – Москва : Пинакотека, 2004. – 240 с.
5. Овсійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. Овсійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 439 с.
6. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
7. Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. / НАНУ. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 2000 – 240 с.

Відомості про автора: *Гребень Валентина Володимирівна, викладач історії ДНЗ «Кіровоградський професійний ліцей імені О.С Єгорова», м. Кропивницький.*

Віра Зінченко

МІСТО ДИТИНСТВА АРСЕНІЯ ТАРКОВСЬКОГО

Весе представлено цікаві та маловідомі факти з життя А. Тарковського. Особливу увагу зосереджено на Єлисаветградському періоді життя поета, адже саме у цьому місті, де пройшло його дитинство і юність, сформувався майбутній письменник. Досліджено спогади Арсенія Тарковського, його сучасників, доньки Марини Арсеніївни, твори письменників-краєзнавців та матеріали Державного архіву Кіровоградської області.

Ключові слова: *А. Тарковський, Єлисаветград, письменник, вірші, дитинство.*

In the essay interesting and little-known facts from the life of Arseniy Tarkovsky are presented. Main attention is paid to the Elisavetgrad period of poet's life, for the future writer has been formed in this city of his childhood and youth. Reminiscences of A. Tarkovsky, those of his contemporaries, his daughter Marina, works by writers-ethnographers and materials of the State Archives of Kirovograd Region were studied.

Key words: *A. Tarkovsky, Elisavetgrad, writer, poetry, childhood.*

Цього року відзначається 110-річчя від дня народження видатного письменника-земляка Арсенія Тарковського. Родовід Тарковських має польське коріння. Вони переїхали до України з Любліна у XVIII столітті, чоловіки служили Російській короні, за що отримали дворянство і землі. Згодом родина Тарковських була зросійщена, вони вже вінчалися і хрестили своїх дітей у православній церкві.

Арсеній Тарковський народився в Україні, став відомим російським поетом, а належить всій світовій культурі. Він виріс у мальовничому краї, який образно можна назвати серцем України. Це її центральні землі, степова зона. Степ став для поета не просто географічним поняттям, він надихав його на поетичну творчість, набувши у віршах особливий поетичний зміст. Рідний край, оспіваний співцями «степової Еллади», постає величним і неповторним. Серед різноманіття поетичних голосів письменників-степовиків мелодійно звучить і слово поета Арсенія Тарковського.

За скупими рядками енциклопедій і довідників можна дізнатися стислі дані про видатних діячів культури. У біографіях Арсенія Тарковського, зазвичай, майже не приділяється увага Єлисаветградському періоду життя поета. Але саме те місце, де пройшло його дитинство і юність, сформувало майбутнього письменника. Тому ми поставили собі за мету віднайти і дослідити цікаві і маловідомі факти з життя Тарковського в Єлисаветграді-Зінов'євську. Були досліджені і використані спогади самого Арсенія Тарковського про рідний край та його сучасників, розповіді про нього доньки поета Марини Арсеніївни, твори письменників-краєзнавців, документальні матеріали Державного архіву Кіровоградської області.

Вдивляючись у життєвий і творчий шлях Арсенія Тарковського, з упевненістю можна сказати, що Тарковський-поет «вийшов» з Єлисаветграда.

Тобто він не просто перебував тут із дня народження (25 червня 1907 року) до літа 1925 року – він увібрав у себе назавжди ту ауру міста, що

складалася із свіжого степового повітря, пахощів сонця, трав і дощів, з музики російської й української мови, зі шляхетності, любові і милосердя його мешканців.

Схоже, ніхто з літераторів-земляків не присвячував стільки віршів і оповідань рідному краю, скільки Арсеній Тарковський. Рідне місто Єлисаветград залишило помітний слід у його творчості. Арсеній Олександрович любив своє місто як свою «малу батьківщину»: Єлисаветград був його колискою, тут він уперше побачив світ, усвідомив своє коріння. В його поезії часто присутні будинки, вулиці, сади старого міста, рідні поета.

Батько Арсенія Олександр Карлович був видатною особою і дуже відомою в місті людиною. Спочатку родина Тарковських мешкала на вул. Олександрівській (тепер вул. Арсенія Тарковського), а потім Олександр Карлович перебрався на вул. Велику Перспективну. Служив у міському банку.

Поезією, мистецтвом Арсеній Тарковський жив з раннього дитинства. Батьки познайомили його з віршами Пушкіна і Лермонтова, Байрона і Баратинського, Тютчева і Некрасова.

Єлисаветград по праву вважався тоді центром культурного життя. Сюди приїжджали відомі композитори, музиканти, письменники.

Хлопчик дуже довго перебував під враженням зустрічі з російськими поетами Ф. Сологубом та І. Северяніним і навіть став їхнім наслідувачем у своїх ранніх віршах.

Місто дитинства Арсенія – Єлисаветград – було невеликим повітовим містом і входило до складу Херсонської губернії.

І все-таки місто це було прекрасним, тому що воно було – батьківщиною. Батьківщиною дитинства. Шлях майбутнього поета починався біля міських воріт, біля валів земляної фортеці св. Єлисавети, біля одноповерхового будинку на Олександрівській вулиці, де стоїть хлопчик у матросці і коротких штаних, весь подрапаний і забруднений фарбою, якою колись фарбували паркани.

Його дитинство збіглося з роками першої світової війни, революції, громадянської війни. Проте у віршах поета, у його автобіографічній прозі постійно звучить мотив щасливого дитинства.

У своїх спогадах він пише: «... У дітей повинне бути золоте дитинство. У мене воно було... Можливо, тому я так добре пам'ятаю своє дитинство – адже головне у світі – це пам'ять добра. Мене дуже любили...»

Віршів про дитинство, про Єлисаветград у Тарковського багато. З кінця двадцятих років і навіть у важкі роки війни він пише вірші про

місто, що «на ріці стоїть». Він розмовляє з рідним містом, як з живою близькою людиною, адже тут він зробив свої перші кроки по землі.

Дуже любив Арсеній міський казенний сад, де часто бував зі своїми батьками, де їм з братом Валею подобалося сидіти на старовинних гарматах.

Від батьків Арсенію Тарковському передалася велика любов до театру. Він був близьким з родиною Карпенка-Карого, бував на хуторі «Надія», ріс з онуками автора «Безталанної» і «Сави Чалого» Андрієм і Назаром Тобілевичами, дружив з ними, бував у їхньому будинку по вул. Знам'янській.

Часто Арсеній відвідував і театр Елькінда. І коли, наприклад, П. Саксаганський гастроллював в Єлисаветграді, він іноді запрошував на свої спектаклі Арсенія.

Останній раз Арсеній відвідав уже Зінов'євський театр восени 1924 року, йшла знаменита тоді п'єса В.Винниченка «Чорна пантера і Білий ведмідь» із прославленою трагічною акторкою Оленою Полевицькою у головній ролі.

1915 року Арсенія віддали вчитися до гімназії Крижановського (зараз це колегіум). «Гімназія (приватна) була «класичною», але викладання природничих наук там також було поставлено відмінно...»

Провчившись три роки в гімназії, Арсеній перейшов у 6-у групу єдиної трудової школи, яка тільки відкрилася в цьому ж будинку, яку закінчив у 1923 році. Далі Арсеній навчався в 1-й Зінов'євській профтехнічній школі до 1924 року, звідки він вибув у зв'язку з її ліквідацією.

У 20-ті роки Арсеній входив до веселої молодіжної компанії: Юрій і Тетяна Нікітіни, Іполіт і Ірина Бошняк, Дмитро й Олександр Федоровські, Михайло Хороманський, Микола Станіславський, Андрій Тобілевич, Тетяна Дроботковська. Одних поєднувала ще гімназична дружба, інших – спільність духовних інтересів, а декого – перше юнацьке захоплення. Усіх разом – Єлисавет у післявоєнні роки.

У ці ж роки зустрів Арсеній Тарковський свою першу любов. Це була Марія Густавівна Фальц, яка стала його романтичним коханням, його таємницею.

У 20-і роки були ще дуже популярними домашні спектаклі, скетчі, концерти, літературні вечори, у яких брали участь Марія і Арсеній.

Марія Густавівна була гарна собою, розумна, освічена, прекрасно грала на роялі, добре співала.

Якщо уважно читати «Нічний дощ», «Пісню», «Перші побачення», «Вітер», і ряд інших віршів, ми увійдемо в той куточок пам'яті поета, що зв'язаний з Марією Фальц – його, напевно, найтрепетнішого кохання.

Розлучилися вони в червні 1925 року, коли Арсеній виїхав з Єлисаветграда до Москви вчитися. Любов ця закінчилася сумно. Марія Густавівна теж виїхала і померла в місті Слов'янську Донецької області 5 серпня 1932 року.

І все-таки, згадуючи той період свого життя, Тарковський зізнається: «Ніколи я не був таким щасливим, як тоді».

Саме в ці роки юнак відчуває великий творчий підйом, захоплюється малюванням, музикою, пише вірші. Про своє «входження в поезію» Арсеній Олександрович розповідав з властивим йому гумором, що одна з Єлисаветградських божевільних, Софія Олександрівна, він і троє його друзів-підлітків найняли похоронний катафалк і, роз'їжджаючи по місту, зупинялись то тут, то там і читали вірші. Арсеній обмотав тіло жовтим покривалом, а на голову натягнув зелений абажур.

Влітку 1925 року Арсеній Тарковський їде з Єлисаветграда до Москви на навчання, як виявилось – назавжди. Далеко від рідного міста поет сумує і пам'ятає його постійно:

*А всё-таки жалко, что юность моя
Меня заманила в чужие края,
Что мать на перроне глаза вытирала,
Что этого я не увижу вокзала,
Что ветер зелёным флажком поиграл,
Что города нет и разрушен вокзал.
Отстроился город, но сердцу не надо
Ни нового дома, ни нового сада,
Ни рыцарей новых на дверцах печных.
Что новые дети расскажут о них?*

Тарковський відвідав своє місто в 1955 році – і розчарувався. Десятиліття розлуки (не враховуючи одного приїзду наприкінці 20-х років) з містом дитинства, давним-давно перейменованим, спочатку в Зінов'євськ, а потім у Кіровоград. Зникло багато дерев'яних будинків, будинок кафе-штантану, де він побував у гімназійні роки, залишилися жалюгідні залишки колишнього Казенного саду, обміліла і помутніла ріка, вулиці поміняли свій вигляд...

Тематика творів Арсенія Тарковського дуже різноманітна. У нього багато віршів на «вічні теми» – творчості, любові, сенсу життя. А нам, зем-

лякам видатного поета, особливо приємно знаходити в його віршах рядки про наш край і його батьківщину:

*Я вспомнил далёкие годы,
Мне снится – я снова стою
Под ранней звездой свободы
В степном неоглядном краю,
Где странник захожий ошибкой
Мне силу недобрую дал.
И стал я певучим, как скрипка,
И легким от голода стал.*

Поетичне слово великого поета живе і дає наснагу великому колу читачів і цінителів поезії. Поезія Тарковського органічна і прекрасна, таємнича і глибока. Спроба зрозуміти її – це спроба зрозуміти і увібрати в себе цілий світ, в якому Україна займає своє особливе місце. Постає письменника, його твори, епоха, в яку він жив, стають зрозумілішими, коли читачі мають можливість ознайомитись з матеріалами літературного краєзнавства. Вони можуть заглибитись в ті чи інші надзвичайно унікальні факти, пов'язані з перебуванням письменника в рідному краї.

Арсеній Тарковський помер у 1989 році в Москві. Але життя і творчість поета тісно були пов'язані з його батьківщиною.

Читаючи вірші Тарковського або його автобіографічні нариси, ми можемо зробити подорож по місту дитинства поета. Мало збереглося будівель, де колись бував Арсеній, та і його рідний будинок не зберігся. Але ми можемо сьогодні побувати в тих куточках колишнього Єлисаветграда, які ще пам'ятають його. Це і вулиця Арсенія Тарковського (Олександрівська), гімназія М.К. Крижановського, будинок Марії Фальц, чоловіча класична гімназія, театр тощо.

В результаті нашого дослідження зібрані матеріали про життя Арсенія Тарковського в Єлисаветграді лягли в основу пішохідної екскурсії «Вулицями дитинства Арсенія Тарковського», поповнили фонди шкільного музею поета Арсенія Тарковського, якому у 2016 році присвоєно звання «Зразковий музей».

Джерела та література:

1. «Словно урок мой еще не свершен...» (Автобиографическая проза) // Столица. – 1992. – №39. – С. 52 – 54.
2. «Я жил и пел когда-то...» Воспоминания о поэте А. Тарковском // сост. М. Тарковская. – Томск: Водолей, 1999 – 352 с.

3. Аграновская Г. Трамвай пока ходят. (Маленькие истории из жизни Арсения Тарковского). / Г. Аграновская // Неделя. – 1993. – № 23. – С. 15.
4. Де навчався А. Тарковський // Українська література. – 1992. – 29 жовтня.
5. Любарский Р. «На каждый звук есть эхо на земле...». Арсений Тарковский и Украина: очерки, статьи, эссе / Р. Любарский. – Кировоград: Имэкс-ЛТД, 2012. – 109 с.
6. Селецький П. Корені і крона роду Тарковських / П. Селецький // Вечірня газета. – 1997. – 21 червня.
7. Сні про Єлисаветград. Уривки «Із бесід з А. Тарковським» С. Мітіної // Єлисавет. – 1993. – № 7(22). – 15 квітня. – С. 1,6,7.
8. Тарковская М. Осколки зеркала. Рассказы / М. Тарковская // Семья и школа. – 1994. – №3. – С. 39 – 42.
9. Тарковская М. Как сорок лет тому назад / М. Тарковская // Книжное оборение. – 2000. – 15 мая.
10. Тарковский А. Собрание сочинений. В 3 т. / А. Тарковский; сост. Т. Озерской-Тарковской. – Москва: Худож.лит., 1991.
11. Тарковский А. Місто дитинства / А. Тарковский // Єлисавет. – 1992. – №9.

Відомості про автора: *Зінченко Віра Андріївна, методист НВК «Кіровоградський колегіум», завідувач музею поета Арсенія Тарковського, керівник гуртка «Літературно-мистецьке краєзнавство» ЦЕВ, м. Кропивницький.*

Василь Левицький

ТЕАТРАЛЬНЕ МІСТО

**(Експурсія з елементами вистави «Дай серцю і розуму волю,
або ж доки житиме театр, сонце буде над нами»)**

Представлена експурсія з елементами вистави побудована за принципами драматургії. Головна роль відведена театрові під керівництвом Марка Лукича Кропивницького в контексті історії краю та України загалом, театральній справі у нашому місті, драматургічній діяльності творців-земляків, а також людей, пов'язаних із м. Кропивницьким.

Ключові слова: *Кропивницький, місто, театр, драматургія, роль, сцена, історія краю.*

An excursion is presented with elements of play, based on drama principles. Main role is given to the theatre under Mark Kropyvnytsky in the context of the history of the

region and Ukraine as a whole, theatre in our city, dramaturgy of compatriot writers, as well as people, related to the city of Kropyvnytsky.

Key words: *Kropyvnytsky, city, theatre, dramaturgy, role, stage, history of the region.*

**До 135-річчя з часу заснування театру
під орудою М.Л. Кропивницького – першого
професійного українського театру**

Вітаю вас у театральному місті Кропивницькому!

До вашої уваги – екскурсія з елементами вистави, символічний заголовок якої утворено на основі назв провідних драматичних творів Марка Лукича Кропивницького. Запрошую всіх стати співтворцями живої краєзнавчої постановки!

Дозвольте представитися!

Мене звати Василь Левицький. У мене кілька ролей, зокрема я педагог, філолог, журналіст і, звісно, екскурсовод.

Чи матиме ця екскурсія-вистава щасливий кінець, залежить від того, чи знайдемо ми протилежний (у певному сенсі) цьому театр... У пошуках нам допомогатимуть реальні персонажі – видатні діячі мистецтва, зокрема драматургічної справи; водночас деякі дійові особи будуть між собою взаємодіяти...

Усього екскурсія-вистава має 7 дій. У кожній дії – по декілька яв. А саме: 1 дія – 7 яв, 2 дія – 6 яв, 3 дія – 5 яв, 4 дія – 4 яви, 5 дія – 5 яв, 6 дія – 6 яв, 7 дія – 7 яв.

Тривалість екскурсії з елементами вистави – близько 1,5 год. Приблизно посередині – антракт.

Отож, завіса підіймається!

**Дія перша
Навколо театру Кропивницького**

Біля академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М.Л. Кропивницького

Ява 1 (перед Театром). Театріум!

Зараз ми перебуваємо біля храму мистецтва – місця, у якому розпочався якісно новий етап у розвитку української театральної справи. Як ви зрозуміли, мова йде про Театр. Що означає це слово? Театр (від грец. – «місце видовища») [1] – це видовищний вид мистецтва.

Відтак уявімо, що від цього моменту ми вже не просто перехожі і навіть не глядачі, – а справжні учасники дійства! Пані та панове, над нами височіє приміщення першого професійного українського театру (нині Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М.Л. Кропивницького) [2].

У вас є можливість роздивитися цю епохальну споруду. Її прикрашають 3 музи: Мельпомена (трагедії), Терпсихора (танцю), Талія (комедії) [3].

Будівля є зразком українського бароко в місті. Приміщення театру споруджено в Єлисаветграді 1867 року на кошти інженера-полковника Георгія Трамбицького (тобто цього року будівля святкує свій 150-літній ювілей!). Спершу в приміщенні виступали приїжджі театральні трупи. 27 жовтня 1882 року (з вистави «Наталка-Полтавка» І. Котляревського) народився перший професійний національний реалістичний театр під орудою Марка Кропивницького, який разом з групою видатних діячів сцени своєю творчою діяльністю утвердили самобутність та професійність українського театрального мистецтва [4]. Саме ця дата, 100-ліття театру корифеїв 1982 р., відзначалася за рішенням ЮНЕСКО у світовому масштабі [2].

Ми зараз перебуваємо на Театральній площі. Від неї відходять сценічні промені до інших театрів міста. Деякі з них ми сьогодні побачимо.

Ява 2 (перед входом у Ковалівський парк). Літній театр і земське училище

У Ковалівському парку колись був літній театр. А за парком – Єлисаветградське земське реальне училище (нині це Інженерний коледж ЦНТУ), учнями якого були: видатні актори Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра; письменник і драматург Юрій Яновський (сценарії «Гамбург», «Фата моргана», «Серця двох», п'єси «Завойовники», «Дума про Британку», «Потомки» та ін.); організатор громадських вистав Олександр Тарковський, меценат української культури Євген Чикаленко; художник Олександр Осмьоркін, який грав у аматорському театрі та маював на сценічні теми; зодчий Яків Паученко, який спроектував будинок, де був театр «Ілюзіон», та інші [5, с. 102].

А нині в приміщенні Інженерного коледжу діє молодіжний театр «Палата №6».

Ява 3 (погляд на військові приміщення вул. Кавалерійської). Мистецтво в юнкерському училищі

Ви бачите будівлі колишнього юнкерського кавалерійського училища. У ньому викладав Микола Федоровський, який зробив великий внесок в українську театральну справу. «При створенні першого народного театру українською мовою Федоровський узяв на себе обов'язки організатора. Тож успіх «Вечорниць» став вагомим каменем до фундаменту майбутнього театру корифеїв. Він позначився на становленні й подальшій долі автора, постановників, акторів, організаторів сценічного дійства» [6, с. 56 – 57].

П'єса для співу Петра Ніщинського «Вечорниці» була написана спеціально для аматорського колективу Марка Кропивницького і була виконана вперше 1875 р. під керівництвом автора [2].

У тутешньому штабі проходив військову службу видатний російський поет Афанасій Фет (який, до речі, розповсюджував у місті квитки на концертну програму видатного угорського піаніста і композитора Ференца Ліста) [7].

Сам же Ференц Ліст, який залишив спогади про наше місто, виступав у театрі [8]. Але не в цьому. Останнім місцем сьогоденішньої екскурсії стане саме той театр, у якому виступав Ференц Ліст та багато інших видатних діячів сцени.

Ява 4 (погляд на триповерхове приміщення «палацу»). Відлуння світоча російської літератури

На третьому поверсі так званого царського палацу майже 8 років проживала Наталія Пушкіна (донька славетного рос. письменника). Вона вийшла заміж за полковника Михайла Дубельта. «Першим, хто описав перебування сімейної пари Дубельтів у Єлисаветграді, був штатний архітектор міста Андрій Михайлович Достоевський, брат класика російської літератури Федора Достоевського» [9].

Бував у нашому місті і сам великий російський письменник Олександр Пушкін (у 1820 та 1824 рр.) [9].

А ми повернемося до українського театру.

На жаль, влада Російської імперії страшенно гальмувала розвиток україномовних труп. «Емським указом» (1876) та подальшими циркулярами Міністерство внутрішніх справ суворо обмежило вживання української мови. Суто українські театри було заборонено. Навіть читання українських п'єс або поезії на домашніх зібраннях розглядалося як злочинна діяльність [10].

Незважаючи на утиски та заборони, україномовний театр відбувся. Та ще й як! Колектив під керівництвом Марка Лукича Кропивницького мав шалений успіх не тільки в нашому місті, не тільки на теренах України – гастролі мали надзвичайно широку географію.

«Мистецьку перемогу українських артистів визнали навіть найлютіші вороги українців, які не визнавали їх право на свою мову і культуру. В цьому полягало основне значення героїчного вчинку Кропивницького. Упродовж наступних років очолював власні трупи з оновленими складами акторів, з якими він не менш вдало виступав не тільки на українських етнічних територіях, зокрема і на Правобережній Україні, а й на Дону (Ростов, Новочеркаськ), Кубані (Катеринодар, нині Краснодар), у Бесарабії (Кишинів), Москві, С.-Петербурзі, містах Центральної Росії (Курськ, Орел, Воронеж, Твер, Псков), на Пн. Кавказі і Закавказзі (Ставрополь, Владикавказ, Тифліс, нині Тбілісі, Батум, нині Батумі, Кутаїсі, Баку), у Криму (Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта), Білорусі (Мінськ, Гомель, Бобруйськ), на тер. Литви (Вільно, нині Вільнюс, Ковно, нині Каунас), Польщі (Варшава). 1900–03 очолював т. зв. об'єднану трупу корифеїв українського театру – «Малоруську трупу М.Л. Кропивницького під орудою М.К. Садовського і П.К. Саксаганського за участю М.К. Заньковецької», створену на базі труп Кропивницького і П. Саксаганського. Триумфальні виступи цього колективу відбулися у Полтаві, Катеринославі (нині Дніпро), Миколаєві, Києві, Москві, Харкові, Одесі, Кишиневі, Житомирі» [11].

Ява 5 (перед пам'ятником М. Кропивницькому). Постамент зачинателю української професійної сцени

Марко Кропивницький (народився в с. Бежбайраки – тепер с. Кропивницьке Новоукраїнського району Кіровоградської області) – людина могутнього таланту: блискучий актор, потужний драматург, режисер, композитор, реформатор української сцени, антрепренер, педагог, чарівний співак, багатогранний театральний діяч. Автор драматичних творів: «Дай серцеві волю, заведе в неволю», «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» [12].

Неподалік від Інгулу, на перехресті нинішніх вулиць Кропивницького та Миколи Смоленчука (біографа Марка Кропивницького), зберігся будинок, у якому тривалий час жив талановитий майстер, нині в цьому приміщенні розміщено Меморіальний музей Марка Лукича Кропивницького [13].

Цей пам'ятник (я пам'ятаю) до реконструкції театру стояв на клумбі навпроти входу в театр. Після переобладнання театральної площі та реставрації самого приміщення театру корифеїв погруддя Марка Лукича перенесли до входу в театральну алею. І тепер Кропивницький ніби вітає всіх, запрошуючи до театральної частини міста.

«Разом з ним славу Театру Корифеїв творили М. Старицький, П. Ніщинський, М. Заньковецька (її дебют відбувся на єлисаветградській сцені), брати Тобілевичі – актор і драматург І. Карпенко-Карий, актори і режисери М. Садовський і П. Саксаганський, їхня сестра М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська та інші» [4].

«З 1938 р. наш театр має статус обласного, а у 1940 р. йому присвоєно ім'я Марка Кропивницького, у зв'язку із сторіччям від дня народження видатного земляка» [4].

А 14 липня 2016 року обласний центр Центральної України отримав нову потужну назву – Кропивницький [14]. На честь великого всеукраїнського мистецького діяча започатковано Національний мистецький фестиваль «Кропивницький».

Ява 6 (біля Наталки Полтавки). Кропивницька Наталка Полтавка

Навпроти – героїня славнозвісної п'єси Івана Котляревського, постановку якої здійснив згаданий уже Марко Кропивницький разом зі своєю неперевершеною трупкою. Вистава «Наталка Полтавка» відкрила нову епоху в розвитку українського театру. У рецензії, надрукованій в «Єлисаветградському віснику», автор (дослідники припускають, що це був Іван Тобілевич) пише, що «не можна сказати, хто, власне, грав добре, тому що Кропивницький (Виборний), Заньковецька (Наталка), Жаркова (Терпилиха), Садовський (Микола) і Светлов (Петро) наче злилися духом для того, щоб зробити загальне враження. І враження було величезне. Ми гадаємо, що митець тоді тільки великий, коли в картині, ним зображений, не можна сказати, що краще. Таким митцем був ансамбль!» [10].

Автор пам'ятника Наталки Полтавки – місцевий скульптор Григорій Савченко [15]. На жаль, Наталка Полтавка стоїть не у всій красі, бо ж на символ українського театру зазіхають лиходії...

Ява 7 (на перехресті Дворцової/Нейгауза). Куліш на сцені

Видатний український письменник, драматург Микола Куліш (автор п'єс «Мина Мазайло», «Народний Малахій», «Патетична соната» та інших) певний час жив на цій вулиці і працював редактором зінов'євської

газети «Червоний Шлях» [16, с. 286]. (У цей час вона перейшла на українську мову) [16, с. 297].

«У місцевому театрі тоді йшли твори М. Куліша, В. Винниченка, інших українських драматургів» [16, с. 298].

Дія друга
Театри на променадній
Дорогою по Дворцовій

Ява 1 (за вул. Нейгауза). Дворцова і Театральна.

Вулиці Дворцовій було повернуто одну з історичних назв восени 2011 р. У той період на вулиці була влаштована вулична імпровізована вистава «Здолай у собі Дворцова!», учасники якої (зокрема, викладачі факультету філології та журналістики педагогічного університету) натомість пропонували альтернативну назву: Театральна! Чому? Оскільки колись на цій вулиці були розташовані кілька театрів. Ми про них дізнаємося [7]. Звісно ж, на ній височіє і приміщення першого українського професійного театру. Пропозиція назвати головну променадну (тобто прогулянкову) вулицю Театральною є й досі.

Ява 2 (навпроти корпусу мистецького факультету педуніверситету). Польська мелодія

На будинку, звідки часто лунає музика, встановлена меморіальна дошка Каролі Шимановському. На ній написано: «Кароль Шимановський – всесвітньовідомий польський композитор», наш земляк. У флігелі цього будинку, в редакції газети «Война и Мир», у часи воєнних потрясінь 1918-1919 рр. працював журналістом...» Кароль Шимановський – польський композитор, піаніст, педагог, музичний діяч і публіцист. До 1901 р. навчався в Єлисаветградській приватній музичній школі Густава Нейгауза [17]. У Кропивницькому є Музей музичної культури імені К. Шимановського (у будівлі міської музичної школи № 1).

Ява 3 (гімназія-інтернат-школа мистецтв). Театр «Ілюзіон»

Вважають, що цей будинок – творіння думки видатного українського єлисаветградсько-кропивницького архітектора, який спроектував багато споруд у місті – це Яків Паученко. Виконаний будинок у неоруському стилі, тому нагадує давньоруський терем.

Це колишній театр «Ілюзіон» [18], пізніше – перша «сінема» Єлисаветграда «Ілюзія». У добу Радянського Союзу – Палац піонерів. З 1996 р. – гімназія-інтернат-школа мистецтв.

Ява 4 (біля приміщення СБУ). Служба державних драм

Продовженням є приміщення Управління СБУ в Кіровоградській області (це колишній Гостиний двір, поч. XIX ст.) [18]. А Служба безпеки України – це структура, яка повинна охороняти нашу державу від драматичних і навіть трагічних подій.

Ява 5 (навпроти СБУ). Театр «Казка»

Приблизно навпроти – розташовувався театр «Казка», згодом в приміщенні був кінотеатр імені Дзержинського.

До речі, є в Кропивницькому і ляльковий театр (Кіровоградський академічний обласний театр ляльок).

Ява 6 (на вул. Шульгиних). Вулиця Шульгиних

Драматична віха життя України – смерть Володимира Шульгіна і ще багатьох захисників нашої держави під Крутами 29 січня 1918 року. Володя Шульгин жив у будинку саме на цій вулиці [19].

**Дія третя
Драматургія**

Піднімаємося угору до вул. Шевченка

Ява 1 (на перехресті Шульгиних та Шевченка). Пушкінські стежки

Біля одного з корпусів педагогічного університету (фізико-математичний факультет) можемо побачити погруддя Олександрю Пушкіну (1799, Москва – 1837, Санкт-Петербург) [20]. Чому? По-перше, ми з'ясували, що Олександр Пушкін неодноразово бував у нашому місті; по-друге, його ім'я раніше носив цей (тодішній) педінститут.

До речі, наше місто має давні традиції вшанування пам'яті О.С. Пушкіна. На честь 100-ліття від дня народження видатного російського письменника (1899) засновано Пушкінське народне училище (тепер це школа №7 ім. О.С. Пушкіна) [21].

Серед найвідоміших драматичних творів Пушкіна: «Моцарт и Сальєри», «Каменный гость», «Пир во время чумы» та ін.

Ява 2 (перед пам'ятником В. Винниченку). Замислений драматург

На подвір'ї Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка розміщено пам'ятник Володимирові Винниченку. Чому? По-перше, тому що **Володимир Винничен-**

ко [22] народився в Єлисаветграді – він наш земляк; хрестився в так званій Грецькій церкві (нині називається Кафедральний собор Свято-Різдва Пресвятої Богородиці), що на набережній; Володимир Винниченко навчався в Єлисаветградській чоловічій гімназії; як голова Директорії УНР підтримував ідею створення закладу з підготовки вчителів [23].

Найвідоміші драматичні твори: «Дисгармонія», «Великий Молох», «Memento», «Базар», «Брехня», «Між двох сил», «Чорна Пантера і Білий Медвідь». Його п'єси мали шалений успіх на європейських сценах.

В історичному приміщенні педагогічного закладу діє «Резонанс» – народний студентський театр ім. В. Дейнекіна при Центральноукраїнському державному педагогічному університеті ім. В. Винниченка.

Ява 3 (навпроти колишньої чоловічої гімназії). Освітнє суцвіття драматургії

Одним із найпотужніших навчальних закладів краю була Єлисаветградська чоловіча гімназія, яка відіграла значну роль у культурному й освітньому житті міста наприкінці XIX – на початку XX століть. Відомі учні Єлисаветградської чоловічої гімназії: Володимир Винниченко (драматург, прозаїк, художник, державний діяч); Дон Амінадо (рос. поет, сатирик, гуморист, афорист: вважається, що певний час завідував літературно-художньою частиною театру «Карусель» в Берліні) [24, с. 9]; Ярослав Івашкевич (класик польської літератури XX століття, драматург) [24, с. 73]; Міхал Хороманський (видатний польський письменник, драматург); Юлій Мейтус (блискучий композитор, автор музичних творів для театральних вистав) [25, с. 180] та інші.

Єлисаветградська чоловіча гімназія розташовувалася на вулиці Петрівській (нині вулиця Шевченка) в будівлі, яка збереглася дотепер, – зараз її використовує військова частина МНС України.

Ява 4 (на перехресті Шевченка і Декабристів). Казкар із драматичною долею

На цій вулиці (тоді Петрівській) жив російський радянський прозаїк і драматург, кіносценарист, уродженець Єлисаветграда Юрій Олеша (автор роману-казки «Три товстуні», яку ставили і на сцені) [26]. Ю. Олеша зазнавав устисків влади за критичне ставлення до радянської дійсності (напр., у п'єсі «Список благодєяний») – відтак його долю також можна назвати драматичною.

Ява 5 (на розі Шевченка /Декабристів). **Кобзар**

А зовсім поряд височіє пам'ятник славетному українському митцеві – художнику, письменнику Тарасові Шевченку. Автор знаменитої драми «Назар Стодоля».

Кропивницький пам'ятник Тарасові Шевченку розташований у середмісті в сквері, названому на честь Українського Світоча, перед будівлею Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей, яка нині носить ім'я великого українського поета, прозаїка та драматурга.

Дія четверта

Драматичні будинки

Спускаємося вул. Декабристів

Ява 1 (обласна бібліотека для юнацтва ім. Євгена Маланюка).

Бібліотека дії

У цій бібліотеці безупинно вирує культурно-мистецьке життя – творчі події не припиняються. Неодноразово в приміщенні її були різні театральні постановки.

Ява 2 (навпроти бібліотеки, будинок Харлаба). **Моновистави**

У цьому будинку нині частенько відбуваються стендапи, які можна назвати своєрідними моновиставами. Тобто в розважальному комплексі знайшлося місце для театру.

А недобудоване нове приміщення театру ім. М. Кропивницького (біля готелю «Турист») було приватизовано та перетворено на торговельний центр... (нині це «Копилка» та ін.) та кінотеатр «Портал».

Ява 3 (біля «Ощадбанку»). **Перші «Вечорниці»**

Раніше на цьому місці стояв будинок Громадського клубу. І на ньому була встановлена мармурова меморіальна дошка з написом: «У цьому будинку з 1869 по 1883 роки виступав любительський театральний гурток, заснований І.К. Карпенком-Карим та М.Л. Кропивницьким. У 1875 році тут уперше були поставлені «Вечорниці» П.І. Ніщинського. У спектаклі брали участь П.І. Ніщинський, М.Л. Кропивницький, І.К. Карпенко-Карий, М.К. Садовська-Барілотті, М.К. Садовський» [27].

Але драма полягає в тому, що цього будинку вже з нами нема – його знесли.

Ява 4 (перед аркою-дверима). Колишнє літоб'єднання «Степ»

Між першим і другим поверхами цього приміщення з аркою недавно була розміщена кімната обласного літературного об'єднання «Степ». У ній відбувалися мистецькі засідання. Діяльність літоб'єднання сприяє розвитку української літератури та культури загалом.

**Дія п'ята
Всюдисущий
Униз вул. Чорновола**

Ява 1 (меморіальна дошка «Степу»). Література і театр

Театр дуже тісно пов'язаний із літературою. Відтак ми на літературному місці. «Тут розпочиналась творча діяльність Кіровоградського обласного літоб'єднання «Степ». У цьому будинку виступали Олесь Гончар, Василь Симоненко, Михайло Стельмах, інші видатні майстри слова».

Ява 2 (біля дошки Валерію Гончаренку). Гончар слова

Окремо слід сказати про одного з місцевих літераторів. Валерій Гончаренко (1942 – 2000) – український поет, публіцист, фундатор та керівник літературної студії «Сівач», драматург. Народився на Луганщині. Закінчив філологічний факультет Кіровоградського педагогічного інституту. Працював у редакціях газет тодішнього Кіровограда та Миколаєва. Автор п'єс («Добро і зло», «Сміх Іуди», «Необшліфовані діаманти»), поетичних книжок, прози. Член СПУ, лауреат премії ім. Ю. Яновського. Обласною організацією НСПУ та ПВЦ «Мавік» у 2000 започатковано обласний літературний конкурс ім. В. Гончаренка для молодих авторів [28, с. 25 – 26].

Ява 3 (лікарня Вайсенберга). Сум'яття відчуттів

Цей будинок з химерними архітектурними родзинками створений зодчим Яковом Паученком на замовлення лікаря Самуїла Вайсенберга (1867, Єлисаветград – 1928, Зінов'євск).

«С. Вайсенберг належав до тієї плеяди лікарів (С. Суданський, А. Чехов, В. Вересаєв, М. Булгаков і т. д.), які прославилися ще й завдяки науковій, громадській та літературній діяльності». Він також публікував роботи з єврейського фольклору та етнографії [29].

Дивлячись на цю споруду, відчуття можуть бути різними: подив, жах, захоплення...

Ява 4 (міський палац культури). «Культура продажу».

Тут іноді розгортаються справжні пристрасті за нічну сорочку чи піжаму...

Я зупинився тут, щоби ви звернули увагу, чим є нині міський палац культури... – в основному це торговельна сцена.

Ява 5 (площа Героїв Майдану). Місце і трагедій, і комедій.

Найбільший і найголовніший майдан, на якому відбуваються, зокрема, культурні та мистецькі події. Площа Героїв Майдану.

Були часи, коли тут були розміщені і цирк, і зоопарк...

На цих доволі театральних лавках можна зробити перерву на декілька хвилин.

АНТРАКТ

Дія шоста

Антураж

На вул. Віктора Чміленка

Ява 1 (біля синагоги). Театр у синагозі

У 1960-х роках у приміщенні Великої хоральної синагоги діяв Кіровоградський Народний театр музичної комедії, будинок культури належав заводу гідросила. «Театральна діяльність у приміщенні кіровоградської Великої синагоги не припинилася навіть тоді, коли на початку 1990-х років міська влада повернула споруду законному власнику – єврейській общині. Оскільки в єврейській традиції синагога – то не тільки храм, але й центр культурної і освітньої діяльності, активісти общини створили єврейський театральний колектив, що поставив декілька п'єс з єврейського життя» [10].

Ява 2 (міська музична школа №1 імені Г.Г. Нейгауза). Музична мекка

На першому поверсі був медзаклад, на другому жила родина лікаря. Пропускають, саме в цьому будинку народився визначний український композитор Юлій Мейтус (1903, Єлисаветград –1997, Київ) [30].

У 1919 р. Юлій закінчив музичну школу Г. Нейгауза по класу фортепіано.

Юлій Мейтус вважається одним із найкращих українських композиторів, фундатором модерної української опери. Значне місце в його творчості займає вокальна музика – він є автором близько 300 романсів на

слова Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка, В. Сосюри, А. Малишка, П. Тичини, Д. Павличка, О. Пушкіна та інших. Багато інструментальних та хорових творів написано для дітей. На честь видатного композитора названа міська музична школа № 2 ім. Ю.С. Мейтуса (на вул. Маланюка).

У цьому будинку на вул. Московській (тепер В. Чміленка) проводилися музичні зустрічі, концерти. З кінця 50-х рр. у цьому будинку розміщена дитяча музична школа № 1 ім. Г.Г. Нейгауза. У будівлі розташовано музей, присвячений життю і творчості піаніста і педагога, суспільного діяча Генріха Нейгауза; а також Кіровоградський державний музей музичної культури імені Кароля Шимановського (композитора та громадського діяча).

Ява 3 (біля галереї «Єлисаветград»). Художня галерея

Галерея «Єлисаветград» – перша приватна художня галерея в місті, місце проведення різноманітних культурних та мистецьких заходів.

Відкрилася в березні 2011 року. В колекції галереї – твори українських художників другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Розташована в колишньому житловому будинку пекаря Алексеєнка (будівля кінця ХІХ ст.) за адресою: м. Кропивницький, вул. Пашутинська, 36 [31].

Ява 4 (біля краєзнавчого музею). Кам'яні ляльки

Біля Кіровоградського обласного краєзнавчого музею ви маєте змогу побачити унікальну колекцію скіфської кам'яної скульптури (статуї VI – IV століть до н. е.), а також середньовічну половецьку «бабу» (IX–XIII ст. н. е.) [32].

Скіфські та половецька антропоморфи – також витвори культури. До речі, саме бабам (пригадаймо назву арабської (іракської) казки: «Алі-Баба і сорок розбійників»).

Ява 5 (перед краєзнавчим музеєм). Маски

Стіни обласного краєзнавчого музею мають обличчя – чи ж то насправді театральні маски?..

Ява 6 (біля костелу). Вертепна драма

А праворуч – римо-католицький костел Святого Духа, збудований у 1990-х замість храму, зруйнованого в добу сталінізму [33, с. 289].

У ньому відбуваються вертепні драми. «Вертеп – це ляльковий театр, який в Україні у день Різдва Христового грамотні міщани, дяки, школярі, бурсаки та церковні співаки носили по хатах принаймні від ХVІІ ст.; вер-

тепна драма складається з 2-х частин: різдвяної драми й механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії; вертепна скринька часто мала вигляд поверхового будинку (Сокиринський в.); різдвяна дія відбувалася нагорі, а внизу йшли інтермедії; у Галичині вертеп поширений також як дійство реальних людей, переодягнених у відповідні костюми» [34]. Вертепна драма дійшла до наших часів. І зараз, буває, ентузіасти ходять з вертепом на Коляду, Новий рік, Різдво Христове та ін.

Дія сьома

«ТаТо»

Вул. Арх. Паученка і Шевченка

Ява 1 (угору вулицею Арсенія Тарковського). Тарковські.

Ця вулиця названа на честь представника великого роду. Поет Арсеній Тарковський (1907, Єлисаветград – 1989, Москва) народився і жив у будинку саме на цій вулиці.

«У домі Тарковських панував культ музики. У шкільні роки Арсеній брав уроки спершу в Густава Нейгауза, батька знаменитого піаніста Генріха Нейгауза...» [35, с. 31].

«Навчався в приватній гімназії Крижановського, після – в трудовій семирічній школі №11 м. Єлисаветграда та в 1-ій Зінов'євській профтехнічній школі, яку закінчив у 1924 році. З осені 1925 по 1929 навчався на Літературних курсах у Москві. У столиці і залишився жити» [35, с. 4]. Дуже багато поезій написав Арсеній Тарковський про своє рідне місто.

Ява 2 (сходами вул. Арсенія Тарковського). Музей Арсенія Тарковського

У приміщенні колишньої гімназії Мілентія Крижановського (нині навчально-виховний комплекс «Кіровоградський колегіум – спеціалізований загальноосвітній навчальний заклад I–III ступенів – дошкільний навчальний заклад – центр естетичного виховання») розміщено музей Арсенія Тарковського (трохи вище за перехрестям).

Ява 3 (на перехресті вул. Арсенія Тарковського і Шевченка). Андрій Тарковський

Син Арсенія Тарковського – **Андрій Тарковський** (1932, с. Завраж'є, РРФСР – 1986, Париж, Франція) – всесвітньовідомий кінорежисер і сценарист («Іваново детство», «Андрей Рублёв», «Солярис», «Сталкер», «Жертвоприношение» та інших). У деяких кінороботах зву-

чить у авторському виконанні поезія батька, Арсенія Тарковського («Зеркало», «Посередине мира», «Малютка жизнь» та ін.) [36].

Ява 4 (з іншого боку перехрестя Арсенія Тарковського і Шевченка).

Олександр Тарковський

Батько Арсенія Тарковського – **Олександр Тарковський** (с. Миколаївка, неподалік Єлисаветграда, 1862 – 1924) – журналіст, громадський діяч. Як член партії «Народна воля» був на засланні. Олександр Тарковський виховувався (після смерті від холери своїх батьків) у родині Тобілевичів (у будинку на вул. Знаменській). А Іван Тобілевич (псевдонім Карпенко-Карий) – корифей українського театру – уперше був одружений на сестрі Олександра Карловича Тарковського – Надії Карлівні Тарковській (Хутір Надія – це на її честь) [37].

Ява 5 (на вул. Шевченка). Хутір «Надія».

«Хутір Надія» – державний заповідник-музей І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого). Як і музейно-природний заповідник «Тобілевичі», є філією Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [38]. «Хутір Надія» розташований поблизу села Миколаївка, приблизно за 25 км від міста Кропивницького.

«Ця земля належала Тарковському – поміщику з давнього шляхетського роду». «Разом з дочкою Тарковською Надією молодий Іван Тобілевич грав у драматичному гуртку: у п'єсі «Назар Стодоля» Надія Карлівна виконувала роль Галі, а Іван Карпович – Назара. І сталося так, що, як і шевченківські герої, вони покохали одне одного і навіть зазнали певних перешкод на шляху до одруження...» [39].

Ява 6 (вул. Шевченка до В. Перспективної). Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого

А в Кропивницькому на вул. Тобілевича, 16 розташовано Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого.

«Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого» відкритий для відвідувачів 24 вересня 1995 р. з нагоди 150-річчя від дня народження знаного драматурга, корифея українського професійного театру І.К. Карпенка-Карого (Тобілевича).

Музей розміщено у меморіальному будинку, де письменник мешкав з 1872 по 1883 р. Садиба Тобілевичів пам'ятає імена відомих діячів культури 2-ї пол. XIX ст., серед яких: Микола Лисенко [творив музику для українського театру тієї доби – Л.В.], Марко Кропивницький, Йосип Шев-

ченко, Микола Федоровський, Микола Аркас, Марія Заньковецька, Михайло Старицький, Петро Ніщинський та ін. Тут бували активні діячі народницького руху Дмитро Пильчиков, Панас Михалевич, Євген Чикаленко, Олександр Тарковський, Олександр та Софія Русови» [40].

Іван Карпенко-Карий (народився в с. Арсенівка Бобринецького повіту) – автор п'єс: «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Чумаки», «Житейське море» та багатьох інших. Вважають найвизначнішим українським драматургом XIX століття.

На честь Івана Тобілевича названо Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

На мій погляд, назва цієї вулиці символізує з'єднання двох потужних родів: родини Тарковських і родини Тобілевичів. Отже, можна запам'ятати, що ця вулиця об'єднує два «Т» (Тарковські, Тобілевичі). Якщо скласти перші дві літери їхніх прізвищ, то буде: ТаТо (легко запам'ятати: Тарковські і Тобілевичі).

Ява 7 (місце літнього театру, дошка Ференцу Лісту). Літній театр.

Отже, як не крути, а ми знову повертаємося до величезного безкінечного пласту нашої культури – театру! І останньою дією нашої сьогоднішньої театральної екскурсії-вистави стане ще один, малопомітний театр на розі вулиць Шевченка і Великої Перспективної. У ньому виступали багато митців сцени.

«...балаганні театри виникають і в Єлисаветграді наприкінці вісімнадцятого – на початку дев'ятнадцятого сторіччя... Незважаючи на назву, яку сучасне вухо сприймає як щось не дуже високого гатунку і навіть образливе, балагани інколи виставляли твори поважних драматургів...»

«Інколи містами імперії подорожували трупи, в яких грали іноземці. Відомо, що на початку 50 років XIX сторіччя молодий актор з Нью-Йорка Айра Фредрік Олдрідж, який почав кар'єру в Лондоні й уславився в ролях шекспірівського репертуару, подорожує Німеччиною й Угорщиною, а в 1858 році – Сербією та Росією. Талановитий чорний актор зазвичай грав англійською у складі німецькомовних труп. Відомо, що в Росії він заприятелював із Тарасом Шевченком, Львом Толстим і Михайлом Щепкіним і вивчив мову настільки, що зміг грати свої ролі російською. У 1862 році він повертається до Російської імперії та знов гастролює.

Саме цього року вісімнадцятирічний канцелярист бобринецької управи Іван Тобілевич спеціально йде пішки до Єлисаветграда, щоб побачити гру Олдріджа в ролі Отелло у складі мандрівної трупи Л. Млотковського.

Тоді ж він побачив і «Наталку-Полтавку» у виконанні елісаветградських аматорів...» [10].

Пізніше актори під орудою Марка Лукича Кропивницького завоюють найпочесніше звання – корифеї українського театру!

«Згодом виникне поняття «молодше покоління корифеїв», бо до сцени прийдуть нові актори, яких виховали «старі корифеї» та працювали з ними на одній сцені: актор, режисер і антрепренер Дмитро Вертепов (на сцені – Гайдамака); видатна актриса Любов Ліницька; Іван Мар'яненко (справжнє прізвище – Петлішенко, народився на хуторі Сочеванов поблизу Мар'янівки Бобринецького району Кіровоградської області, провідний актор театру «Березіль» у Харкові); Гнат Юра (народився в с. Федвар, тепер с. Підлісне Олександрівського району на Кіровоградщині, майбутній великий актор, режисер, художній керівник театру ім. Івана Франка в Києві); легендарна суперниця Марії Заньковецької в житті та на сцені, актриса Марія Малиш-Федорець; майбутній великий режисер, засновник «Березолу» Лесь Курбас» [10].

Отже, ми починали з Зимового театру, а завершуємо нашу мистецьку екскурсію протилежним (у розумінні сезону) літнім театром. Однак на цьому театральні грані нашого міста не закінчуються – вони просто чекають на продовження!

Так чи інакше, усі ми в цьому житті виконуємо якусь роль, у кожному з нас живе акторська іпостась. Можливо, наше завдання – пробудити творчу енергію і вивести свої таланти на якомога вищий рівень. Як ми дізналися з нашої театральної постановки, це вдалося багатьом-багатьом людям, які жили на нашій землі. Звісно, вдасться і нам – усім, хто по-своєму творить цей світ і себе в ньому.

Відтак дякуємо вам за увагу, участь і взаємну творчість, а також запрошуємо до подальшого знайомства з театральним містом Кропивницьким. За лаштунками звучить: «Дякуємо за увагу» і «Далі буде...».

Джерела та література:

1. Клековкін О. THEATRICA: Лексикон [Текст] / Олександр Клековкін; Ін-т проблем сучас. мистецтва НАМ України. – К.: Фенікс, 2012. – 800 с.
2. Офіційний сайт Кіровоградського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М.Л. Кропивницького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://teatr-koryfeiv.com.ua>
3. Словник античної міфології. – К.: Наукова думка, 1985. – 236 с.
4. Шурапов В.П. Марко Кропивницький та його спадкоємці: іст. нарис / В.П. Шурапов. – Кіровоград: КОД, 2010. – 391 с.: іл.

5. Шевченко С.І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.) / С.І. Шевченко. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – 180 с. + 32 с. кол. іл.
6. Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.): Книга-альбом. Автор тексту Шевченко Сергій Іванович; підбір фотознімків, додаткових, архівних, картографічних матеріалів Чуднов Олександр Вікторович. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. – 232 с.
7. Шевченко Б. Дворцова. Історія однієї вулиці / Борис Шевченко // Нова Газета. – 2015. – 15 січня. – С. 14.
8. Шевченко С.І. Вершники на Інгулі / І.С. Шевченко. – Кіровоград: ПП Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – 332 с.
9. Кротов А.А. С. Пушкин и наш край / А.А. Кротов // Ведомости Плюс. – 2010. – 15 января. – С. 7–8: фото.
10. Босий П. Історія театру на Кіровоградщині [Електронний ресурс]: П. Босий // Кіровоградська ОУНБ ім. Д. Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/bosiyP/teatr.html>
11. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esu.com.ua>
12. Новиков А. Драматургія Марка Кропивницького в контексті європейської літератури / А. Новиков // Історико-літературний журнал. – 2007. – №14. – С. 86-98.
13. Ярош В.П. Меморіальний музей М.Л. Кропивницького у Кіровограді: путівник / В.П. Ярош. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 45 с.
14. Постанова Верховної Ради України від 14 липня 2016 року № 1468-VIII «Про приведення назви міста Кіровоград Кіровоградської області у відповідність із вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»»
15. Несен О. «Батько» Наталки Полтавки: Театральну площу можна зробити цікавим туристичним об'єктом / О. Несен // Кіровоградська правда. – 2015. – 28 серпня.
16. Шевченко С.І. Лицарі українського степу: Збірка статей (1983 – 2008 рр.) / І.С. Шевченко. – Кіровоград: 2008. – 376 с.
17. Музей ім. К. Шимановського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.szzymanowskimuseum.region.in.ua/shim_u.html
18. Вулицями нашого міста. Якби я був архітектором... Вулицями нашого міста. Якби я був архітектором... [Текст]: [розмальовка-антистрес] / [авт. ідеї: К. Кравцова (Бобровницька), О. Цимбаліст; передм. Ю. Митрофаненко; титровка С. Пляка, Ю. Митрофаненко]. – Кіровоград: Імекс, 2016. – 24 с.
19. Шульгини: Інгульська сторінка / С. Шевченко – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 146 с.
20. Большая российская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bigenc.ru/literature/text/3485181>
21. Школа №7 ім. О.С. Пушкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pushkin7.at.ua/index/istorichna_dovidka/0-12
22. Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / В.Є. Панченко. – К.: Твім інтер, 2004. – 286 с.
23. Офіційний сайт ЦДПУ ім. В. Винниченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/istorychni-vidomosti>
24. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2016 рік. Люди. Події. Факти / В.М. Босько. – Кіровоград: Центр.-Укр.вид-во, 2016. – 260 с.

25. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 рік. Люди. Події. Факти / В.М. Босько. – Кіровоград: Центр.-Укр.вид-во, 2011. – 260 с.
26. Герасимова Г.П. Олеша Юрій / Г.П. Герасимова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл – О. – С. 583.
27. Матівос Ю. Що в імені твоєму? (Частина II) / Ю. Матівос // Вечірня газета. – 2011. – 6 травня.
28. Куценко Л. Літературний словник Кіровоградщини / Л. Куценко. – Кіровоград, 1995. – 126 с.
29. Босько В. Будинок Самуїла Вайсенберга / В. Босько // Народне слово. – 1999. – 16 грудня. – С. 4.
30. Долгіх М. Родовід композитора Юлія Мейтуса: Єлисаветградський вектор / М. Долгіх // Студії мистецтвознавчі. – 2016. – Число 1. – С. 32 – 39.
31. Сайт галереї «Єлисаветград» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elisavetart.com>
32. Шляховий К.В. Скіфські статуї Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [Електронний ресурс]: К.В. Шляховий // Кіровоградська ОУНБ ім. Д. Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/ss.html>
33. Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754 – 2004. Ілюстрована енциклопедія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. – 303 с.
34. Універсальний Словник-Енциклопедія. – 4-те видання, виправлене і доповнене – Львів: ТЕКА, 2006. – 1432 с.
35. Любарський Р.Р. «На каждый звук есть эхо на земле...». Арсений Тарковский и Украина [Текст]: очерки, статьи, эссе / Р.Р. Любарский. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 110 с.
36. Ващенко М.С. Тарковский Андрей Арсеньевич [Електронний ресурс]: М.С. Ващенко // Всемирная история. Энциклопедия. – Режим доступу: http://w.hist.ru/articles/article/show/tarkovskii_andrei_arsenievich
37. Волкова П. Арсений и Андрей Тарковские. Родословная как миф / П. Волкова. – Москва: АСТ, 2017. – 272 с.
38. Сайт Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=125&lang=ua
39. Левицький В.І. Хутір Надія. Путівник / В.І. Левицький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1978. – 64 с.
40. Сайт Літературно-меморіального музею І.К. Карпенка-Карого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua>

Відомості про автора: **Левицький Василь Вікторович**, журналіст, екскурсовод, засновник туристично-краєзнавчого клубу «Пізнання», проекту «Експерсії Кропивницьким та Краєм», м. Кропивницький.

Збірник
(видання, що продовжується)

Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск VII-VIII

Верстка: С. Толмачов.

Зверстано та надруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел. (0522) 24-25-96
email: zuv2@ukr.net

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників та
розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р., серія
ДК № 4234

Підписано до друку 19.12.2017 р. Формат 60х84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк ризографічний. Ум. друк. арк.16,8
Наклад 100 примірників. Замовлення 193